

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2022.

XVI. évfolyam 2–3. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2022. XVI. évfolyam 2–3. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
Telefon: +36 20/965 2921
E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Baráth Béla rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)
ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

BARÁTH BÉLA (főszerkesztő)
OLÁH RÓBERT, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)
BEREK SÁNDOR, BODA ISTVÁN, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,
MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.
A kéziratokat az alábbi címekre várjuk:
olahr@silver.drk.hu; vitez.ferenc@drhe.hu

Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.
A *Mediárium* elérhetősége a világhálón: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Scientia ac Educatio

JOÓ ANIKÓ – MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA –
KISS JÁNOS – KÁDÁR ANNAMÁRIA

Tanító szakos hallgatók
mentális egészségi állapotának vizsgálata
a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 5

RESZEGI KATALIN – KENYHERCZ RÓBERT

A magyar névszói tőtípusok használata közszói
és tulajdonnévi kontextusban – kisiskolások körében 18

VITÉZ FERENC

A biopoétika irodalomértelmező elveinek
korai megjelenése Füst Milánál 43

BEREK SÁNDOR

Cigányzenészek és cigányzene a *Vasárnapi Ujságban*
1867 és 1896 között II. 57

TÓTHNÉ KOSZTIN BEÁTA

A fenntarthatóságra nevelés elméleti és gyakorlati
aspektusai az elmúlt 60 év távlatában 87

Műhely

KECZÁN MARIANN

„...virág felettünk, nevünk kőbe vésve...”

Időképzetek, az elmúlás gondolata és az emlékezet szerepe
Szabó Magda alkotói világában

95

Egyház és Iskola

MAJOR ENIKŐ

A felekezeti iskolák története –
kelet-közép-európai összehasonlításban

113

Szemle

Ketten egy könyvről

Peres Imre: *A halál fullánkja. Eszkatológiai reménység
vagy emberi reménytelenség a halál küszöbén*

CSANDA GÁBOR

A gyászpoézis megjelenési hírlapokban

132

VITÉZ FERENC

A „temetői” versek eszkatológiai vizsgálata

137

JOÓ ANIKÓ – MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA – KISS JÁNOS – KÁDÁR ANNAMÁRIA

Tanító szakos hallgatók mentális egészségi állapotának vizsgálata a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen¹

Bevezetés

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) Pedagógia és Pszichológia Tanszékének oktatói a 2021/22. tanév őszi félévében kutatócsoportba szerveződtek a magyarországi és a romániai magyar nyelvű tanítóképzésben részt vevő hallgatók egészségi állapotának és egészségmagatartásának felmérésére. A kutatás előzményének tekinthető az egészségügyi hallgatók hasonló felmérése nemzetközi együttműködésben a Debreceni Egyetem, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, az Ungvári Nemzeti Egyetem és a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem részvételével. (Lukács-Márton és mtsai 2020) Jelen tanulmányban a DRHE tanító szakos hallgatóinak almintáján végzett, a hallgatók mentális egészségi állapotára vonatkozó elemzéseink eredményeit mutatjuk be.

A mentális egészség hatással van az ember mindennapi életére és testi egészségére, ugyanakkor életünk történései, interperszonális kapcsolataink és a fizikai tényezők mind visszahatnak rá. A stressz, a depresszió és a szorongás egyaránt befolyásolhatják és megzavarhatják az ember hétköznapi rutinját. A mentális egészség fontos az élet minden szakaszában. Egyensúlyának megtartása a mai világban rendkívül nehéz, mivel a gyors társadalmi változások, a stresszes élethelyzetek, és az egészségtelen életmód egyaránt rossz hatással vannak rá.

¹ A DRHE kutatócsoportjának munkáját és a tanulmány elkészítését a Debreceni Református Hittudományi Egyetem kutatás-finanszírozási pályázati alapja támogatta. A kutatási eredményekről Joó Anikó számolt be a DRHE 2022. április 27-én megrendezett *Scientia ac Educatio* konferenciáján.

A mentális egészség azt jelenti, hogy az egyén képes az önmegvalósításra, könnyedén alakít ki kapcsolatokat más emberekkel, részt vesz a közösség életében, hatékony a munkájában. Az ilyen személy képes arra, hogy kezelje a hétköznapi feszültségeket, a nehézségeket és a kedvezőtlen sorsfordulatokat. A mentális egészség egyfajta jóllétként és képességként értelmezhető. Jóllét biológiai, pszichológiai, társadalmi, spirituális értelemben, és a pozitív állapotok megélésének, illetve fenntartásának képessége, amely magába foglalja a hatékony megküzdést, valamint a rezilienciát és a dinamikus önszabályozást. (Vargha és mtsai 2020)

Egyik mutatója a koherenciaélmény, amely a világban elfoglalt helyünk, az életben betöltött szerepünk elfogadására vonatkozik. A koherencia az ember és környezete közötti összhangot jelenti, amely az embert érő folyamatos kihívások közepette is biztosítja az egyensúlyt. A koherencia ebben az értelemben egyfajta attitűd saját magunkkal és a világgal szemben, amely annak biztonságát hordozza, hogy a velünk történő eseményeknek értelme van, azokat befolyásolni tudjuk, a kihívásoknak meg tudunk felelni. (Skrabski és mtsai 2004)

A mentális egészség további magyarázó tényezője az énhatékonyság. (Schwarzer 1993; Kopp és mtsai 1993) Míg a koherencia a világban elfoglalt helyünkkel való azonosulást, annak elfogadását méri, addig az énhatékonyság azt a meggyőződést, hogy meg tudunk birkózni a nehéz élethelyzetekkel. (Skrabski és mtsai 2004) Az énhatékonysággal szoros kapcsolatban áll a teljesítménymotiváció, amelynek feltérképezése tovább árnyalja a mentális egészségről alkotott képet.

A teljesítménymotiváció sajátos humánspecifikus motiváció, a teljesítmény folyamatos növelésére, a sikerre, mások teljesítményének túlszárnyalására vonatkozó késztetést jelent. Környezetünk minden megnyilvánulásunkat minősíti, és saját magunkat is teljesítményeink tükrében látjuk. (Mayer, Lukács és Barkai 2011) Amikor a cél elérése bizonytalan két ellentétes motívum jellemzi az embert: a cél elérésének, illetve a kudarc elkerülésének motívuma. (Atkinson 1977)

A teljesítménymotiváció három fontos összetevőnek, az egyén általános motivációs állapotának és igény szintjének, a feladat nehézségének, valamint az elérni kívánt cél ösztönző értékének a függvénye. Az igény szint kialakításában saját képességeinknek, valamint a feladat nehézségének reális meg-

ítélése mellett az ambíció és a kudarcból való félelem játszik szerepet. (Mayer, Lukács és Barkai 2011)

Ennek alapján az emberek alapvetően kudarckerülők, sikerorientáltak, kudarcelfogadók vagy túlversengők lehetnek. A kudarckerülők azokat a feladatokat részesítik előnyben, amelyek vagy olyan könnyűek, hogy biztosak lehetnek a sikerben, vagy olyan nehezek, hogy a kudarc nem jár együtt szégyenérzéssel. A sikerorientált személyek szeretik próbára tenni ügyességüket és szeretnek kockáztatni. Míg a kudarcelfogadó személyeket gyenge motiváció, teljesítmény és alacsony szintű szorongás jellemzi, addig a túlversengő személyekre az erős teljesítménymotiváció és ezzel együtt erős szorongás jellemző. (Mayer, Lukács és Barkai 2011)

A mentális egészség komplex vizsgálatába beletartozik az életcél, az önismeret, az önértékelés, a társas kapcsolatok és támogatottság, a szociális kíváncsiság, az észlelt stressz és a testi egészség vizsgálata, amelyekre vonatkozóan az adatfelvétel megtörtént, az eredmények bemutatására ugyanakkor egy további tanulmányban kerülhet sor.

A kutatás célja és módszertana

A vizsgálat elsődleges célja az volt, hogy pontos képet alakítsunk ki a tanítójelöltek mentális egészségi állapotáról. Úgy véljük, minden pedagógus számára fontos a testi-lelki egészség, de talán a tanítók esetében van a legnagyobb szerepe mind a stabil személyiségnek, mind pedig a hiteles viselkedési mintának.

További célként fogalmaztuk meg a vizsgált területek strukturális feltárását, illetve, hogy az eredmények alapján javaslatokat fogalmazzunk meg a vonatkozó intézményi tevékenységre és a tanítóképzés képzési súlypontjainak kialakítására és/vagy esetleges módosítására vonatkozóan. A kutatás relevanciáját az is alátámasztja, hogy a DRHE alapképzéseiben részt vevő hallgatók többségükben érintettek a koronavírus miatt kialakult pandémia/világjárvány következményeiben, mind az online lét által befolyásolt mentálhigiénés állapot, mind pedig a bezártság miatti erősen redukálódott mozgási, sportolási lehetőségek, valamint a megváltozott étkezési szokások következtében.

A vizsgált populációt a DRHE Tanítóképzési Intézetének hallgatói alkoták, összesen 212 fő. Többségében 18–22 év közötti fiatalok, akiket fokozott önismereti igény és szenzitivitás jellemez, amely fontos szempont volt a kérdőívek és tesztek válogatásánál.

Mérőeszközként a szakirodalomban megalapozott, széleskörben elfogadott és alkalmazott valid és reliábilis sztenderdizált pszichológiai tesztek és skálákat alkalmaztunk, így a Koherencia skálát (*Brief Stress and Coping Inventory/Sense of Coherence Scale*) (Rahe 2002), az Általános Énhatékonyság Kérdőívet (*General Self-Efficacy Scale*) (Schwarzer & Jerusalem 1995), a Teljesítménymotiváció kérdőívet (*Achievement Motives Scale*) (Lang & Fries 2006), illetve a Tanulási kérdőívet a felsőoktatásban tanulóknak. (Lukács-Márton és mtsai 2020) Az adatfelvételt – amelyre a 2021/22. tanév tavaszi félévében került sor – online kitölthető Google kérdőív segítségével végeztük, amely biztosította az anonim válaszadást.

A várható eredményekkel kapcsolatban – a feltárt szakirodalom és oktatói tapasztalataink alapján – a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg.

(1) A válaszadó hallgatók jelentős többségének koherencia jellemzi az életét: megbékélt, sok örömet talál benne, összhangban él a körülötte lévőkkel, értékrend vezérli, életének értelme van.

(2) Az énhatékonyság szintje közepes.

(3) A válaszadókat közepes teljesítménymotiváció jellemzi.

(4) A tanulási képességek, hatékonyság, eredményesség és motiváció szintje a közepesnél kedvezőbb.

(5) A válaszadók körében megfigyelhető a tanulási szorongás, amely jellemzően a reál tantárgyakhoz köthető.

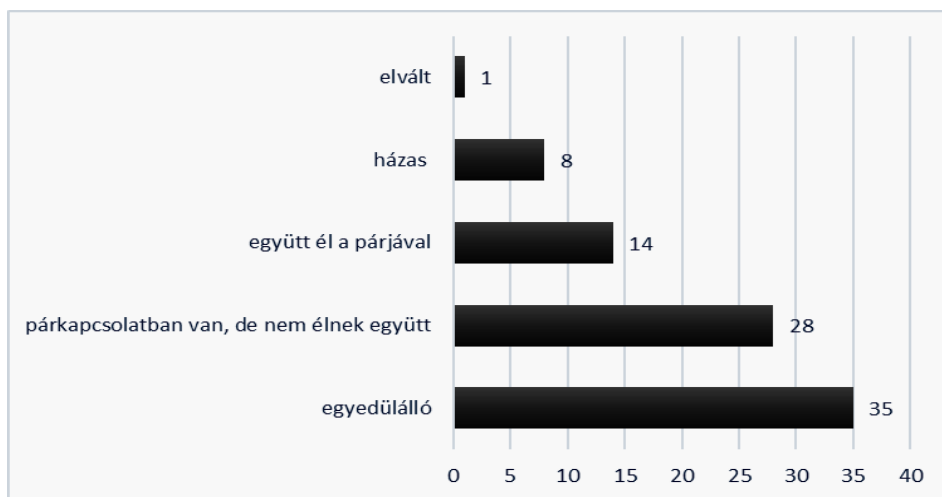
Az eredmények elemzése

A vizsgálati mintába 86 fő került, a kérdőívek kitöltöttsége 41%-os. Demográfiai mutatóik közül a következőket emeljük ki. A válaszadók közel 90%-a nő, amely jól reprezentálja a nők képzésben való részvételi arányát. 76 hallgató nappali, 11 esti tagozaton vesz részt a tanítóképzésben.

Az első és a második évfolyam közel azonos – egyharmad-egyharmad – arányban képviselteti magát a mintában, míg a harmadik és negyedik évfo-

lyam (17 és 7 fő – 20%, illetve 8%) jelentősen alulreprezentált. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a mintatanterv alapján a tanszék oktatóinak kapcsolata az első és második évfolyammal intenzívebb, és a rendszeres kapcsolattartás megkönnyítette a hallgatók motiválását a kérdőív kitöltésére. A negyedévfolyam alacsony részvételi arányához pedig valószínűleg nagyban hozzájárult, hogy az adatfelvétel időszakában külső gyakorlólóhelyen kéthónapos tanítási gyakorlatukat töltötték, amely idejüket és energiáikat lefoglalta.

A párkapcsolati helyzet – amelyet az 1. ábra mutat be – a várttól némileg eltérően alakult. A hallgatók közel kétharmada él párkapcsolatban, és mindössze 35% egyedülálló. Összevetve ezt a 18–29 éves magyar fiatalokat vizsgáló reprezentatív *Magyar Ifjúság Kutatás 2020* (Domokos és mtsai) eredményeivel kedvező képet kapunk. 2020-ban a Magyarországon és a környező országokban (Románia, Szlovákia, Szerbia, Ukrajna) élő magyar fiataloknak 73%-a volt egyedülálló, és mindössze 27% élt bevallása szerint valamilyen párkapcsolatban, akár házasságban, akár élettársi kapcsolatban.

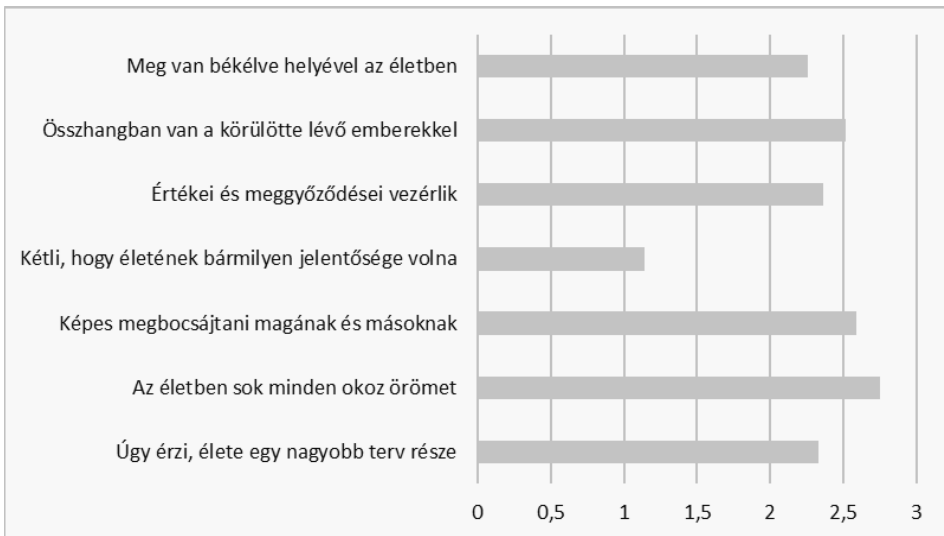
1. ábra. A válaszadók párkapcsolati helyzete (N=86)

(Forrás: saját szerkesztés)

A koherenciaérzés vizsgálatát a korábban már említett, Richard Rahe-féle (2002) az „élet értelme” (*Brief Stress and Coping Inventory/Sense of Coherence*

Scale) skálával vizsgáltuk. Az eredményeket a 2. ábra mutatja be. A pozitív tartalmú itemeket a háromfokozatú Likert-skálán, ahol az 1 érték azt jelenti, hogy egyáltalán nem jellemző, a 3 érték pedig, hogy teljes mértékben jellemző a megkérdezettre az állítás, rendre 2 fölötti érték jellemzi. Hallgatóink többsége tehát elfogadja a helyét az életben, értelmet és örömet talál benne, társas kapcsolatai harmonikusak. Alacsony értéket az egyetlen negatív előjelű item – azaz, hogy a válaszadó kételkedik élete jelentőségében – kapta.

A valamivel 1 fölötti érték bár kedvező, nem elhanyagolható. Azok a hallgatók, akik az alacsony skálaértéket jelölték be valószínűleg lelki támogatásra szorulnak. Beazonosításuk nem célszerű, a személyiségi jogokat sértő cselekedet lenne, azonban mind szélesebb körű tájékoztatás szükséges arról, hogy bármikor és teljes titoktartás mellett fordulhatnak kérdéseikkel, problémáikkal akár az egyetem lelkészéhez, akár a mentálhigiénés szakemberhez. A tájékoztatás mellett nagy jelentősége lehet az oktatók és hallgatók, illetve hallgatók és hallgatók közötti beszélgetéseknek, az évfolyamóráknak, továbbá az intézményi és az évfolyamok számára szervezett informális programoknak is.

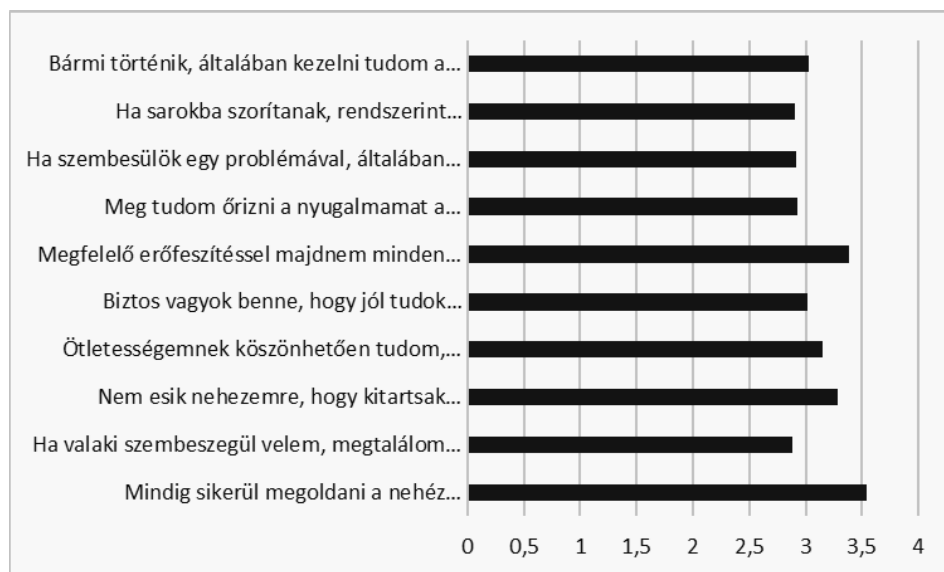
2. ábra. A válaszadók koherenciaérzése (N=86)
(Forrás: saját szerkesztés)

Az énhatékonysággal kapcsolatos adatgyűjtés eszköze az Általános Énhatékonyság Kérdőív (*General Self-Efficacy Scale*) (Schwarzer & Jerusalem) volt. A megkérdezettek 4-fokú Likert-skálán értékelték az alábbi állításokat, ahol a 4 azt jelöli, hogy teljes mértékben egyetért az állítással a válaszadó, az 1 pedig azt, hogy egyáltalán nem.

- Mindig sikerül megoldanom a nehéz problémákat, ha nagyon akarom.
- Ha valaki szembeszegül velem, megtalálom a módját, hogy elérjem, amit szeretnék.
- Nem esik nehezemre, hogy kitartsak szándékaim mellett, és elérjem a céljaimat.
- Ötletességemnek köszönhetően tudom, hogy miként kezeljem a váratlan helyzeteket.
- Biztos vagyok benne, hogy jól tudok boldogulni a váratlan helyzetekben.
- Megfelelő erőfeszítéssel majdnem minden problémára találok megoldást.
- Meg tudom őrizni a nyugalمامat a nehézségekkel szemben, mert támaszkodni tudok megoldóképességemre.
- Ha szembesülök egy problémával, általában több ötletem támad a megoldásra.
- Ha sarokba szorítanak, rendszerint kitalálom, hogy mitévő legyek.
- Bármí történik, általában kezelni tudom a helyzeteket.

Az eredményeket a 3. ábrán foglaltuk össze. Legkedvezőbbek az értékek a nehéz problémák megoldása esetében – valamivel 3,5 alatt és fölött – azzal a kitételrel, hogy a válaszadó hallgatók eredményesnek tartják magukat, ha meg akarják oldani a problémát, illetve megteszik a szükséges erőfeszítéseket. A többi érték mindegyike meghaladja a 2,5-et, a 3-at közelíti, vagy kissé fölötte van.

A megkérdezett hallgatók a tanítói pályára készülnek, amely várhatóan bőven kínál majd megoldandó nehéz és váratlan helyzeteket. Éppen ezért kedvező eredménynek tartjuk, hogy a hallgatók hatékonynak érzik magukat a váratlan helyzetekben, erőfeszítéssel és „ötletességgel” is kezelni tudják azokat és többféle megoldást is képesek találni egy-egy problémára.

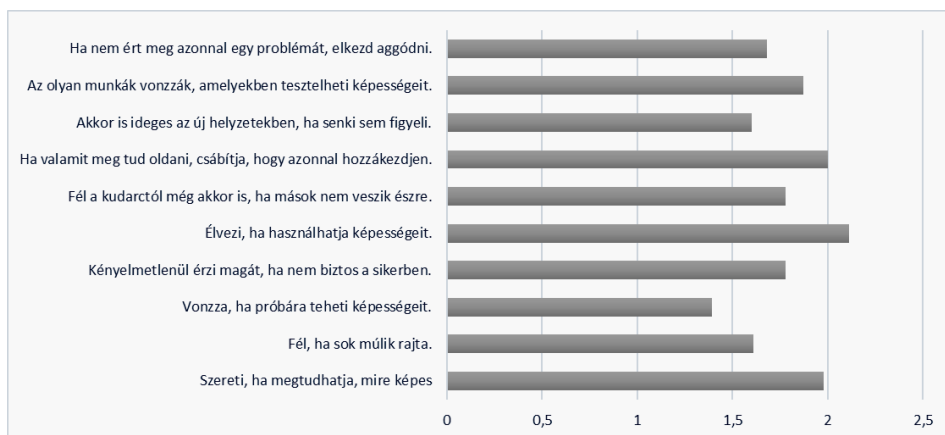
3. ábra. A válaszadók énhatékonysága (N=86)
(Forrás: saját szerkesztés)

A teljesítménymotivációt mint a mentális egészség további indikátorát vizsgáltuk. A mérőeszköz a 10 itemet tartalmazó Teljesítménymotiváció kérdőív (Lang & Fries 2006) volt. A válaszadók 4-fokozatú Likert-skálán jelölték be, hogy mennyire értenek egyet az állításokkal, ahol az 1 skálaérték azt jelentette, hogy egyáltalán nem, míg a 4 azt, hogy teljes mértékben.

Az eredmények (4. ábra) jóval kedvezőtlenebbek az énhatékonyságnál és némileg ellent is mondanak azoknak. Egyetlen, a képességek használatának örömeire vonatkozó item ért el 2 fölötti, és két további, szintén a kihívásokhoz kapcsolódó item 2 körüli, azaz közepes értéket. A negatív tartalmú itemek esetében, úgymint a probléma meg nem értése miatt érzett aggodalom, az új helyzetekhez kapcsolódó idegesség és a kudarcélelem, a közepesnél valamivel alacsonyabb értékek viszonylag kedvezőek. Ezek alapján a válaszadók körében megfigyelhető a kudarckerülés és a túlversengés is.

Az eredményeket (legalábbis részben) valószínűleg az magyarázza, hogy a mintában az első és másod éves hallgatók vannak jelen túlnyomó többségben, akik még nem vettek részt egyéni tanítási gyakorlaton, illetve cse-

kély lehetőséghez jutottak képességeik kipróbálására. A negyedévesek csoporttréningjén a hallgatók ugyanis rendszeresen arról számolnak be, hogy pályaszocializációjuk és azzal együtt a teljesítménymotivációjuk az utolsó félév kéthónapos egyéni tanítási gyakorlatán erősödik meg a legintenzívebben. Az adatok ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy a tanítóképzésben a jelenséget nem lehet figyelmen kívül hagyni, kezelése – véleményünk szerint – valamennyi oktatónak feladata, felelőssége.

4. ábra. A válaszadók teljesítménymotivációja (N=86)

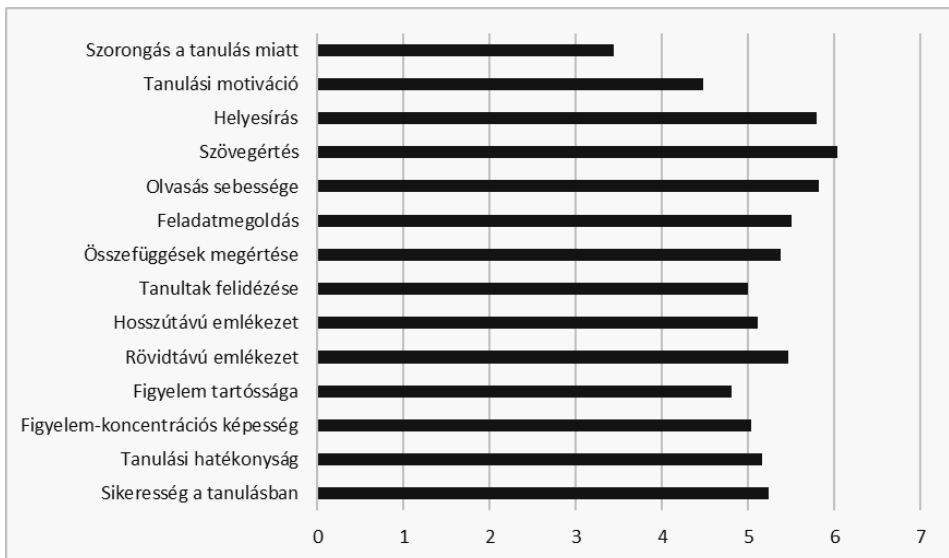
(Forrás: saját szerkesztés)

A tanulási képességek és motiváció a vártnál kedvezőbb képet mutat. Mérése 7 fokozatú Likert-skálán történt, ahol az 1 azt jelenti, hogy nem, semennyire (nem jellemző), rossz; a 7 pedig igen, nagyon, teljes mértékben (jellemző), jó, kiváló. A válaszadó hallgatók szövegértési képességüket, helyesírásukat, olvasási sebességüket, feladatmegoldó és az összefüggések megértésére vonatkozó képességüket, valamint rövidtávú emlékezetüket értékelték legmagasabbra. A figyelem tartóssága, a koncentrációs képesség, a hosszútávú emlékezet és ezzel együtt a tanultak felidézésének képessége valamivel alacsonyabb szintet mutat.

A jelenség magyarázatát egyrészt a generációs jellemzőkben kereshetjük. Az élete jelentős részét a virtuális térben élő, folyamatosan online módban

lévő Z generáció jelenléte a felsőoktatásban továbbra is kihívást jelent, frontális előadással nehéz fenntartani a figyelmet. (Szelei 2018) A digitalizáció mind szélesebb körű bevonása az oktatásba a tanítóképzésben – ahol a bit-nemzedékek nevelésére-oktatására készítjük fel a hallgatókat – fokozottan szükséges. Másrészt a képzésben nagyobb hangsúlyt kell kapnia a hallgatók kompetenciafejlesztésének, ami ugyanúgy kettős céllal kell, hogy történjen, mint a digitalizáció nyújtotta lehetőségek kiaknázása.

A hallgatók tanulási képességeinek fejlesztésére irányuló, különböző kurzusok keretein belül megvalósuló tevékenységgel nemcsak a hallgató kompetenciái fejlődnek, hanem a kompetenciafejlesztés módszertana is beépül a tanítójelölt nevelési-oktatási repertoárjába.

5. ábra. A válaszadók tanulási képessége és motivációja (N=86)
(Forrás: saját szerkesztés)

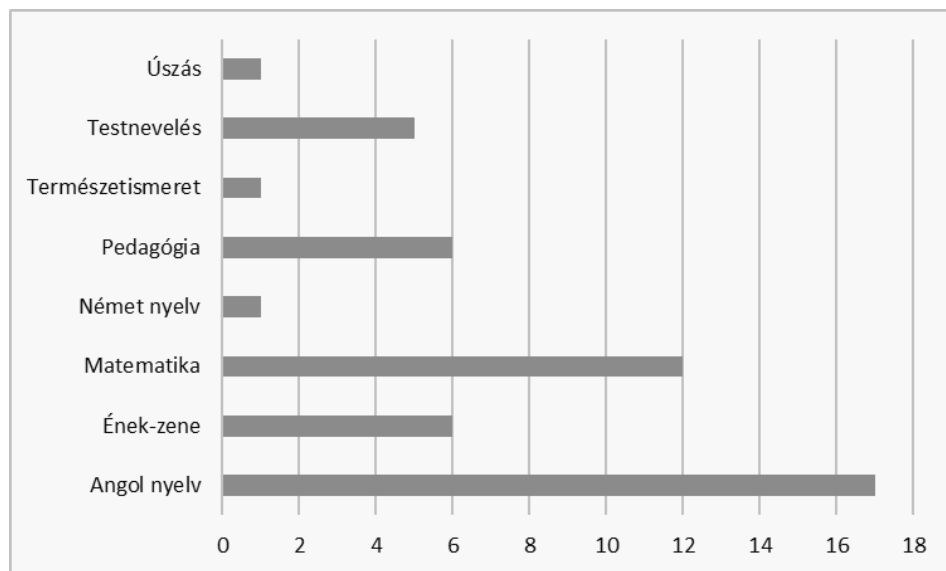
Az eredmények (5. ábra) közül kiemelés érdemel továbbá a tanulási, tantárgyi szorongás. A megkérdezettek több mint fele számolt be tantárgyi szorongásról. A 3,5 körüli érték figyelemfelkeltő a leendő tanítók esetében, akik olyan pályára készülnek, amely állandó tanulást, önképzést igényel.

Vizsgálatunkban arra is rákérdeztünk, hogy a szorongás mely tantárgyakhoz köthető. Az eredményeket a 6. ábrán tüntettük fel.

Az adatfelvétel előtt azt hipotetizáltuk, hogy ha van tantárgyi szorongás, az jellemzően a reáltárgyakhoz kapcsolódik. Bár a matematika is megjelenik 12 említéssel, mégsem az a legjellemzőbb.

A válaszadók közel 20%-a (17 fő) szorong az angol nyelvi órán.

Ezt nagyban magyarázhatja a csoportok képesség- és tudásszintbeli heterogenitása, illetve a diplomához kapcsolódó nyelvvizsgakényszer. Ugyanakkor érdemes foglalkozni a jelenséggel, tovább vizsgálni az okokat és kidolgozni a lehetséges beavatkozást. Ugyanez igaz a többi szorongást kiváltó tantárgyra.

6. ábra. Tantárgyi szorongás a válaszadó hallgatók körében (N=86)
(Forrás: saját szerkesztés)

Összegzés

Hipotéziseink részben igazolódtak. A megkérdezett hallgatók többségének életét koherencia jellemzi, de vannak olyanok is a válaszadók között, akik megkérdőjelezzik életük értelmét. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan diákjaink – ha kis létszámban is – akik komoly mentálhigiénés problémával küzdenek, és nagyobb törődést igényelnek.

A váratlan helyzetek kezelését, a problémamegoldást, az ötletességet és a célokhoz való ragaszkodás képességét is magába foglaló énhatékonyság a vártnál kedvezőbbnek bizonyult. Az eredmények – amelyek egyben a képzés hatékonyságának is indikátorai – igazán kedvezőnek akkor tekinthetők, ha a tanítójelöltek a jövőben a pedagóguspályán eltöltött néhány év távlatában is ilyen, vagy ettől kedvezőbb énhatékonyságról számolnak be. Bár nehézkes, mégis érdemes lenne az utánkövetés.

A teljesítménymotiváció a közepesnél kedvezőbb, a válaszadók egy részét sikerorientáltság jellemzi, de megfigyelhető a túlversengés és a kudarcérzés is, amelynek pontos beazonosítása további elemzést igényel.

A hallgatók döntő többsége elfogadható tanulási képességekkel rendelkezik, az elvárásokat tudja teljesíteni, azonban az intézménynek vannak kiaknázatlan lehetőségei – különösen a digitalizáció terén – mind a tanulási motiváció, mind a tanulási képességek fejlesztésének terén.

A tantárgyak egy része nagyobb szorongást kelt a hallgatókban, aminek az okát/okait érdemes lenne pontosan beazonosítani az érintett tárgyakat oktatók bevonásával.

IRODALOM

- ATKINSON, John William (1977): *A teljesítménymotiváció*. In: SZAKÁCS Ferenc, szerk. (1994): *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény IV./1. Személyiségdimenziók mérése*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 205–291.
- LANG, Jonas W. B. – FRIES, Stefan (2006): A revised 10-item version of the Achievement Motives Scale: Psychometric properties in German-speaking samples. *European Journal of Psychological Assessment*, 22. (3.), 216.
- LUKÁCS-MÁRTON Réka – SÁNTHA Ágnes – KISS János – MAJER Réka – MOHÁCSI Bernadett – KOVÁCS János – SÁRVÁRY Andrea (2020): A Sapientia EMTE marosvásárhelyi kar hallgatóinak egészségmagatartása és mentális állapota. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 11. (31.), 26–38.
- MAYER Krisztina – LUKÁCS Andrea – BARKAI László (2011): Különböző teljesítménymotiváció megjelenése különböző kockázatkereső magatartásokban. *Egészségtudományi Közlemények*, 2011/1. kötet (1. füzet), 105–111.
- RAHE, Richard H., – TOLLES, Robbin L. (2002): The brief stress and coping inventory: A useful stress management instrument. *International Journal of Stress Management* 9. (2.), 61–70.
- SCHWARZER, Ralf – JERUSALEM, Matthias (1995): Generalized self-efficacy scale. In: WEINMAN, John – WRIGHT, Stephen – JOHNSTON, Marie: *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs*. 35–37.
- SCHWARZER, Ralf. (1993): *Measurement of Perceived Self-efficacy*. Psychometric Scales for Crosscultural Research. Germany: Freie Universität, Berlin.
- SKRABSKI Árpád – KOPP Mária – RÓZSA Sándor – RÉTHELYI János (2004): A koherencia mint a lelki és testi egészség alapvető meghatározója a mai magyar társadalomban. *Mentálhigiéné és pszichoszomatika*, 5. (1.), 7–25.
- SZELEI Ildikó (2018): A tanulási szokások vizsgálata felsőoktatásban tanuló hallgatók körében. *Hadmérnök*, 13. (4.), 423–434.

A KUTATÁS TÁMOGATÓJA A DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
KUTATÁS-FINANSZÍROZÁSI PÁLYÁZATA VOLT.

RESZEGI KATALIN – KENYHERCZ RÓBERT

A magyar névszói tótipusok használata közszói és tulajdonnévi kontextusban – kisiskolások körében

1. Bevezető

Írásunkban egy sajátos nyelvhasználati jelenséggel, a közszói és a tulajdonnévi toldalékolás sajátosságaival, hasonlóságainak, különbségeinek a nyelv-elsajátítás menetében való alakulásával foglalkozunk. A leíró nyelvészeti szakmunkák a két szócsoport toldalékolásának különbségét hangsúlyozzák a magyarban, ennek kialakulását azonban az anyanyelv-elsajátítás folyamatában eddig nem vizsgálták. Ennek a folyamatnak a megismeréséhez végeztünk egy kismintás vizsgálatot. A leginkább problémafelvetésnek tekinthető tanulmányunkban a kapott eredményeket mutatjuk be.

2. Névszói tótipusok

A magyar tipikusan szóalapú morfológiájú nyelv, (vö.: Ladányi 2017, 515) azaz a toldalékos szóalakok töve jellemzően egybeesik a szó alapelakjával; a toldalékok pedig minden tótipusban felismerhetők és azonosíthatók, még a tőalapú toldalékolás eseteiben is. Ez utóbbi esetben a szónak több alakváltozata van, s bizonyos toldalékok előtt az ún. kötött tő (más néven mellékvariáns) jelenik meg.

Ez alapján tehát a névszótövek két nagy csoportját szokás elkülöníteni.

1. A névszók nagy része egyalakú, azaz egyetlen tőváltozatban létezik, tehát a toldalékos alak töve egybeesik a szó alapelakjával. Ezek a szavak lehetnek a) középső vagy felső nyelvállású magánhangzóra végződő tövek (*foto-t*, *kapu-t*); b) mássalhangzóra végződő tövek, melyekhez magánhangzó nélkül

vagy *o/e/ö* magánhangzóval kapcsolódik a toldalék (*banán-t, kár-ok, kert-ek kör-ök*); illetve c) ún. nyitótövek, azaz olyan mássalhangzóra végződő tövek, melyekhez a toldalék alsó nyelvéllású magánhangzóval kapcsolódik (*ház-ak, toll-ak, könyv-ek*).

2. A névszók egy kisebb csoportja bizonyos toldalékok előtt a szótári alakjától eltérő formában használatos, a lehetséges alternációkat nem váltja ki minden névszói toldalék, leggyakrabban a többes szám jele, a tárgyrag, illetve a birtokos személyjel előtt jelentkeznek: a) hangzónyújtó tövek (*alma – almát*); b) hangzörövidítő tövek (*egér – egerek*); c) hangzóvesztő tövek (*bokor – bokrot*); d) *v-s* tövek (*tő – tövet*); e) *ó ~ a, ő ~ e* váltakoztató tövek (*ajtó – ajtaja*); f) tővégi magánhangzóvesztő tövek (*varjú – varjak*); g) harmóniasértő hangzörövidítő tövek (*híd – hidat*); h) hangátvető tövek (*pehely – pelyhek*) (a további többalakú tövek — *apa ~ ap-ja, száj ~ szá-d* stb. — már lényegében egyedi eseteknek tekinthetők, ezek ismertetésétől ezért eltekintünk).¹

A tótípusokat a produktivitásuk² szerint is két nagy csoportba sorolhatjuk, még ha az elhatárolás — majd látni fogjuk — nem is feltétlenül ennyire egyértelmű. 1. Produktív töveknek számítanak: a) a középső vagy felső nyelvéllású magánhangzóra végződő tövek (*kocsi-t*); b) a mássalhangzóra végződő tövek, melyekhez a toldalék *o/e/ö* kötőhanggal kapcsolódik (*alap-ok, mester-ek*); c) a hangzónyújtó tövek (*almát*). 2. Az összes többi többalakú tótípust, illetve a nyitótövek osztályát a nem produktív tövek csoportjába szokás sorolni.

A tótípusok azonban nem statikus nyelvi kategóriák, a változás elsősorban a kis elemszámú nem produktív osztályokat érinti, ezek elemei egyrészt visszaszorulnak a mindennapi nyelvhasználatból, mert az általuk jelölt fo-

¹ A névszótöveknek számos különböző tipizálása ismert, a fent vázolt rendszerezés a korábbi tipológiák alapján egyfajta, a szempontunkból lényeges típusokat külön-külön számba vevő szintézis, (vö.: KESZLER 2000, KIEFER 1998, NÁDASDY-SIPTÁR 1994) mely lehetőség szerint valamennyi speciális altípusra igyekszik tekintettel lenni, hiszen a gyerekeknek ezeket a különbségeket mind el kell sajátítaniuk.

² A produktivitás a mentális rendszerben tárolt elemeknek, illetve a belőlük kiváló sémáknak az új szóformák, szerkezetek létrehozásában játszott modellértékét jelöli. Esetünkben tehát arról van szó, hogy ha bekerül vagy létrejön egy új szó a magyarban, akkor azt a produktív tőosztályok valamelyike mintájára toldalékoljuk. A produktivitást jellemzően felnőtt nyelvi használat alapján határozzák meg, és valójában nem egy kétosztatú rendszerről van szó, hanem különböző fokozatokkal számolhatunk. (vö.: LADÁNYI 2017, 545–546)

galom már nem része a mindennapi életnek, vagy csak ritkán kerülnek elő, s így nincs elegendő nyelvi minta, amely révén az egyének nyelvhasználatában begyakorlottsá válhatnak, vagy begyakorlottságukat megőrizhetnék, így az ide tartozó szavak egy részénél elindult az egyalakúvá válás, a domináns egyalakú sémának megfelelő használat.

A tulajdonneveket is jellemzően a közszoói tövek mintájára toldalékoljuk (pl. *kifli-t ~ Lili-t, almá-t ~ Katá-t, banán-t, banán-ok ~ Zalán-t, Zalán-ok*). A leíró nyelvészeti szakirodalom szerint ugyanakkor a tulajdonnevek sajátos toldalékolásával is számolhatunk. Ez a fajta különbség leginkább a személyneveket érinti, de megfigyelhető a helynevek és a címek körében is.

a) Azon neveket, melyeknek van közszoói megfelelője, és az valamely többalakú tótipusba tartozik, jellemzően egyalakú tóként toldalékoljuk, pl. *követ – Csóka-kőt, szamarat – Aranyszamárt, bátrak – Bátorok, tükröt – Új Tükröt*. (Tomba 1972, 397; Rác 1981, 55–56; Bokor 2004, 272) Kivételt képeznek ebből a szempontból a hangzónyújtó tövek, ezek ugyanis csak a közszoói tótipusnak megfelelően toldalékolhatók (vö.: *rózsát – Rózsát*).

b) Jellemző továbbá, hogy a mássalhangzós végű egyalakú tulajdonnévi tövekhez középső nyelvválású magánhangzóval kapcsoljuk a toldaléket (pl. a tárgyragot), még akkor is, ha köznévi megfelelőjük nyitótó, pl. *atyánkat – Miatyánkot, szilárdat – Szilárdot*.

c) Másutt pedig az alsó nyelvválású magánhangzóval kapcsolódó toldalék tulajdonnévi formában magánhangzó nélkül kapcsolódik (*aranyat – Aranyt, hatvanat – Hatvant, várat – Sárvárt, Kaposvárt*). (Tomba 1972, 398)

Az egyalakúként toldalékolást, illetve a közszoóitól eltérő toldalékolást a szakirodalom szerint a köznevektől való elkülönülés igénye motiválhatja, a beszélők arra törekednek, hogy megőrződjön és felismerhető legyen a név alak.³ A magyarban épp ezt a tulajdonságot, a közszoóitól eltérő toldalékolást használjuk fel – többek között –, amikor egy ismeretlen hangsort tulajdonnévként vagy köznévként értelmezzük a feldolgozás során.

Azt is meg kell jegyeznünk azonban, hogy nem minden név esetében egyértelmű a toldalékolás, pl. *Veréb – Verebet ~ Verébet, Bokor – Bokort ~ Bokrot*.

³ A közszoói használatától való elkülönülés összefügghet azzal, hogy azokat a lexémákat, melyeknek nincs közszoói értelme, azaz teljesen elkülönülnek a közszoóktól, jóval névszerűbbnek érezzük. (VÁRNAI 2005, 86)

S hozzá kell mindehhez tennünk azt is, hogy ezek a szakirodalmi megállapítások nyelvészi intuíción alapulnak, semmiféle korpuszelemzés vagy kísérletes vizsgálat nem áll a háttérben.

3. Névszói tőtípusok az anyanyelv-elsajátításban

A tőtípusok az anyanyelv-elsajátítás során fokozatosan épülnek ki a gyerekek mentális rendszerében. A szakembereket ezzel kapcsolatban főként az érdekli, hogy milyen ütemben megy végbe ez a folyamat, mely típusokat sajátítják el korábban, s használják a felnőtt nyelvinek megfelelően a gyerekek, és mely típusok elsajátítása mutatkozik nehezebbnek, s igényel hosszabb időt.

Ilyen irányú vizsgálatokat a magyar nyelv kapcsán Réger Zita és Brian MacWhinney végeztek elsőként. Réger Zita azonban egy sajátos kétnyelvű csoport, 7 és 8 éves, iskolába kerülve magyarul tanuló cigány/roma gyerekek hibázásait elemezte (1975). Az első magyar anyanyelvű gyerekeket célzó kísérletes vizsgálat Brian MacWhinney-hez kötődik, aki 2 és fél–7 és fél éves magyar gyerekek nyelvi teljesítményét tanulmányozta szóbeli produkciós feladatokban négy életkori csoportban (1978, 31–46). Pléh Csaba és munkatársai szintén óvodás és kisiskolás gyerekeket (3–8 év) vontak be a vizsgálatukba, négy eltérő szociológiai környezetből (budapesti előnyös helyzetű, fővárosi hátrányos helyzetű, kisvárosi, falusi környezet). Az így kapott eredményeik alapján pedig egy, a morfológiai fejlődés elmaradását szűrő vizsgálati eljárást is kidolgoztak (2002).

Valamennyi idézett kutatás azt mutatja, hogy a produktív tőtípusok, azaz az egyalakú, illetve a hangzónyújtó tövek elsajátítása a legkönnyebb, leggyorsabb;⁴ ez utóbbinál a magyart második nyelvként tanuló cigány/roma gyerekek sem hibáztak. Ezt követik a különböző többalakú nem produktív típusok, annak megfelelően, hogy milyen elemszámú az adott csoport, és

⁴ A vizsgálatunk ugyan a mássalhangzós végű egyalakú tövek csoportján belüli különbségekre — azaz hogy mikorra rögzül az egyes szavak esetében, hogy magánhangzó nélkül vagy magánhangzóval kapcsolódik-e hozzájuk a toldalék — nem terjed ki, mindenesetre tapasztalataink szerint ezt is érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.

milyen gyakoriságú az adott elem. A rövidülő tövek és a hangzóvesztő tövek is meglehetősen kiterjedt csoportot alkotnak, (222 és 104 elemmel,⁵ vö.: Pléh és mtsai 2002, 80) s az eredmények szerint ennek megfelelően kiscsoportos korban alakul a rövidülő forma, a középsősöknél jelenik meg a hangzóvesztő tövek használata,⁶ s csak ezt követően alakul a valóban kis elemszámú *v*-s tövek *v*-vel való használata.

Ezek és egyéb igazán ritka tőtípusok esetében csak 8 éves korra jelenik meg és stabilizálódik a felnőttnyelvi formák használata, esetenként még akkor sem. Minderre nyilvánvalóan hatással van – a tőtípus kiterjedtsége (típusgyakoriság) mellett – az adott szó használati gyakorisága (elemgyakoriság) is. Pléh Csabáék emellett azt is kimutatták, hogy két toldalék együttes használata (többes számú tárgyragos alakok produkciója) további nehézséget jelent a gyerekeknek, (2001, 55–60, 79–81) valamint a társadalmi helyzet is hatással van erre a folyamatra.

Az idézett kutatásokban az említett főbb tőtípusok használatát tanulmányozták, egészen pontosan az ezekbe tartozó köznevek – illetve álszók (MacWhinney 1978) – toldalékos alakjainak szóbeli produkcióját. Többféle toldalék használatát is elemezték, hiszen ezek a nyelvelsajátítás folyamatában egymással akár párhuzamosan is beépülhetnek a gyerekek mentális rendszerébe. (A magyar toldalékok elsajátítási sorrendjéhez vö.: Lukács és mtsai 2014, 490) A tulajdonnevek toldalékolása viszont nem került elő.

⁵ A különböző szakmunkákban különböző elemszámokat találunk az egyes tőosztályok kapcsán (vö.: pl. KESZLER 2000, 176–177 szerint a rövidülő tövek száma 70, a hangzóvesztő töveké 210), ami a típusok határainak eltérő meghúzásával magyarázható.

⁶ MacWhinney-nél nincs különbség, mindkettő a harmadik életkori csoportban (4 év 9 hónap–5 év 1 hónap) jelenik meg, de a teljes elsajátítás még későbbi (vö.: 1978, 44). Ez az eredmény az életkori csoportok kijelöléséből adódhat nála. Az általa vizsgált előző életkori csoporthoz (3 év–3 év 8 hónap) képest ugyanis több mint egy teljes évnyi különbség van, s Pléh Csabáék vizsgálata szerint épp akkor jelenhet meg a hangzórövidítő tő.

4. Köznevek és tulajdonnevek todalékolása a felnőttnyelvben

A magyar köznevek és a tulajdonnevek eltérő használatára vonatkozó egyetlen kísérletes vizsgálat Lukács Ágnes nevéhez kötődik (2001), aki 16–18 évesek nyelvhasználatát elemezte ebből a szempontból álszavak felhasználásával, ilyen módon tanulmányozva a különböző – elsősorban többalakú – tőtípusok analógiás hatását.

A vizsgálat előzményéül egy német nyelvre irányuló kutatás, Gary F. Marcus és mtsai írásbeli vizsgálata szolgált (1995), melyben a kísérleti alanyoknak szintén álszavakat mutattak be, majd ugyanezeknek a formáknak a nyolc német tőtípusnak megfelelően megalkotott többes számú alakjait kellett 1-től 5-ig terjedő skálán értékelni, abból a szempontból, hogy mennyire elfogadhatók. Az álszavak egy része „szabályos” fonotaktikai szerkezetű volt (*Bneik, Pröng*), más részük „kivételes” tőtípusok elemeire rímelt (*Kach, Bur*). A bemutatott álszavakat három kontextusban szerepeltették: köznévként, tulajdonnévként és átvételként (egy álszót csak egyféle kontextusban). Szempontunkból az első két kontextus érdekes igazán, ezzel kapcsolatban azt találták, hogy a beszélők másként ítélték meg a kivételes formákra rímelő alakok todalékos alakjait köznévi és tulajdonnévi kontextusban, köznévként inkább preferálták a kivételes todalékos alakokat, míg névként a névforma „szabályosan” todalékolódik.

Lukács Ágnes említett vizsgálatában 120 magyar nyelvű középiskolás részvételével szintén álszavakat tartalmazó írásbeli feladattal tanulmányozta a három kontextus nyelvhasználatra gyakorolt hatását (mi itt is csupán a közsói és a név kontextus eredményire utalunk). Az álszó bevezetését követően azonban a következő mondatban a résztvevőknek maguknak kellett az elvárt todalékos formákat megalkotniuk. A többes szám helyett pedig tárgyragos alakok produkcióját várta, mert ilyen mondatokat könnyebb generálni, és a névként való használat természetesebb is ebben a formában. A tárgyeset szempontjából lényeges hat tőtípus elemeire hasonló álszavak szerepeltek a feladatokban, minden típusra öt-öt álszó.

Produktív tőtípusok: 1. középső/felső nyelvállású magánhangzóra végződő egyalakú (pl. *morsó, rúzli*), 2. hangzónyújtó (pl. *bamra, mésze*), 3. „szabályos” mássalhangzó végű tövek, ahol magánhangzóval kapcsolódó todalékolást várt (*csörtön, onyak*); nem produktív tőtípusok: 4. nyitótövek (*náj, rönyv*),

5. hangzórövidítő (*gödél, noszár*), 6. hangzóvesztő tövekhez hasonló álszavak (*derem, kolog*). Kimaradt tehát több nagyon alacsony elemszámú nem produktív tőosztály is az elemzésből (*v-s* tövek, harmóniasértő tövek, hangátvetéses tövek).

A tesztnek három változatát készítették el, melyekben tőosztályonként 3 szó szerepelt, mindegyik különböző kontextusban, így összesen 21 mondatból állt a teszt egy-egy változata. Az álszavak fonotaktikai szerkezetükben létező magyar szavakhoz hasonlítottak, egyes esetekben ráadásul csupán egy hangban tértek el egy-egy konkrét szótól.

Az eredmények azt mutatják, hogy a beszélők érzékenyek a szavak – itt álszavak – hangalaki, morfofonológiai szerkezetére, valamint a kontextusra, s más-más morfológiai szerkezetet társítanak a különböző szövegkörnyezetekben az egyébként azonos formájú „szavakhoz”. Gyakrabban alkalmazták ugyanis a kivételes töveknek megfelelő ragozást (*noszarat*), ha közszói szerepben állt a szó, név kontextusban viszont nem különülnek el a beszélők számára a szabályos és a kivételes tőosztályok (*Noszárt*).

Szignifikáns különbség mutatkozik tehát a nem produktív tőtípusok toldalékolásában köznévi és név kontextusban: a kivételes tövekre jellemző toldalékolás a kivételes szavakhoz hasonló álszavak esetében közszói kontextusban jelenik meg, míg név kontextusban ezek is jellemzően egyalakúként toldalékolódnak. (Lukács 2001, 119) Egész pontosan a különböző többalakú tőtípusokra hasonlító álszavak esetében (az 1. táblázatban a vastag vonal alatti 4–6. tőosztályok) a beszélők 30–49%-a produkálta a többalakú toldalékolást, ami egyúttal azt jelenti, hogy 51–70%-uk viszont ebben a kontextusban is egyalakúként toldalékolt a „szavakat”. (Ugyanakkor viszont a többalakúként toldalékolt formák kisebb arányban, de név kontextusban is megjelentek.) Ezen belül is mutatkoznak azonban aránybeli különbségek a tőtípusok között.

A produktív tőosztályoknak megfelelő álszavak (a táblázatban az 1–3. tőtípus) esetében természetesen nincs különbség a toldalékolásban a különböző kontextusokban, a kísérletben részt vevők „szabályos” formában, az egyalakú tövek mintájára alkották meg az elvárt alakokat.

Tőtípus	Egyalakúként toldalékolás közszoói kontextusban	Egyalakúként toldalékolás név kontextusban
1. középső vagy felső nyelválású magánhangzóra végződő tövek	97,5%	96%
2. hangzónyújtó tövek	93%	93%
3. mássalhangzóra végződő tövek (közvetlenül vagy <i>o/e/ö</i> -vel kapcsolódik a toldalék)	93%	96%
4. nyitótövek	51%	66%
5. hangzórövidítő tövek	70%	87%
6. hangzóvesztő tövek	63%	85%

1. táblázat (Lukács 2001 alapján)

Látható tehát, hogy a fiatal felnőttek körében álszavak esetében különbség mutatkozik a tövek köznévi és a tulajdonnévi használatában. Arról viszont nincs ismeretünk, hogy a nyelvelsajátítás folyamatában mikortól számolhatunk a közszoói, illetve a név kontextusban való eltérő toldalékolással.

5. Saját vizsgálat bemutatása

Annak érdekében, hogy a közszoói és a tulajdonnévi kontextus kérdésében tisztábban láthassunk, egy szóbeli kérdőíves felmérést terveztünk.⁷ A teszteket a debreceni Kölcsey Ferenc Református Gyakorló Általános Iskolában végeztük el 2022 márciusa és áprilisa során. Összesen 48 alsó tagozatos tanuló

⁷ A teszt teljes feladatsora megtalálható a tanulmány végi mellékletben.

nyelvhasználatát vizsgáltuk meg, közülük 24 gyerek 1–2., 24 pedig 3–4. osztályba járt. Az első csoport átlagéletkora 7,29, a másodiké 9,54 év volt. Emellett a vizsgálatot egy 10 egyetemistából álló kontrollcsoportban is elvégeztük.⁸ (Ennek a vizsgálatnak a tanulságait a tanulmány végén ismertetjük.)

A kérdőív különböző egy- és többalakú tőtípusba tartozó valódi szavak és valódi szavakhoz hasonlító álszavak todalékos alakjaira kérdezett rá. A valódi szavak között igyekeztünk olyan szavakat kérdezni, amiket már a gyerekek is ismernek. Az álszavak ragozásának a felméréséhez pedig részben Lukács Ágnes említett vizsgálatának a szavait használtuk fel, csak a kontextust igazítottuk az adatközlőink életkorához.

A létező tövekre irányuló feladatrészen alapvetően hat – a tárgyeset szempontjából releváns – tőtípust szerepeltettünk: 1. szabályos magánhangzó végű (*kocsi*) és középső nyelvállású magánhangzóval vagy anélkül todalékolandó mássalhangzós végű egyalakú tövek (*barát, tündér*), 2. hangzónyújtó (*róka, teve*), 3. nyitótó (*arany, hal, hölgy, tölgy*), 4. hangzórövidítő (*cserép, égér, veréb*), 5. hangzóvesztő (*bátor, bokor, sólyom*), 6. *v*-s tövek (*kő, ló*), illetve egy-egy példával szerepelt 7. a tővégi hangzóvesztő *varjú*, valamint a 8. hangátvető *pehely* szó is. Ezek közül morfofonológiai viselkedésük alapján 14 esetben volt várható különbség a kétféle kontextus között.

Az álszavakkal végzett vizsgálatához három-három példa szerepelt a legtöbb tőtípusra, közülük egyet közszó és név kontextusban egyaránt használni kellett, egyet kizárólag közszó, illetve egyet kizárólag név kontextusban kellett todalékolni (a tővégi hangzóvesztő tövekre csak két példát használtunk). A kért álszavak a következők voltak: 1. szabályos magánhangzó és mássalhangzó végű (*morsó, rapor, rúzli*), 2. hangzónyújtó (*bamra, kertya, tese*), 3. nyitótó (*náj, orany, rönyv*), 4. hangzórövidítő (*götél, noszár, pehén*), 5. hangzóvesztő (*derem, fükör, kolog*), 6. *v*-s tövek (*fó, gő, pű*), 7. tővégi hangzóvesztő (*darjú, morjú*).

⁸ A jelenség megismeréséhez a fenti vizsgálatnál közel egy időben egy szakdolgozat is készült, 10 fővel, 8–10 éves gyerekekkel, (FÜLÖP 2022) melynek feladatsora az általunk használt teszt egy rövidebb változata (kidolgozása a tanulmány első szerzőjéhez kötődik). Ez a munka a szakirodalom alapján értelmezi a tulajdonnevek todalékolásának sajátosságait, azaz eszerint 8–10 éves életkorra a közszó todalékolás nagyjából stabilizálódott, a tulajdonnevek sajátos todalékolása viszont ekkor még alakulóban van. Feltevésünk szerint azonban könnyen lehet, hogy sokkal változatosabb rendszerről van szó.

A teszt során a gyerekeknek a közszóji vagy tulajdonnévi kontextus bevezetése után a szavak tárgyragos formáját kellett kimondaniuk, pl.

Találtam egy szép (kő).

A robotom neve KŐ. KŐ mindig ott ül az ágyamon. Együtt nézünk tévét, együtt olvasunk. De ma nem találok őt. Segítetek megtalálni!

A FŐ egy mesebeli lény. Te láttál már legelészni?

Szokatlan név a FŐ, így hívják a szomszédunkat. Mióta ismered?

A vizsgálati kérdéseink a következők voltak: a) A közszóji és a név kontextus elkülönítése a közszóji tótipusokhoz képest mikor alakul ki? Ezzel kapcsolatban a kiinduló hipotézisünk a szakirodalom alapján az volt, hogy ez fokozatosan alakul ki a közszóji tótipusok elsajátítása után, esetleg azzal részben párhuzamosan. b) Ki tudják-e terjeszteni ezt a tudást álszavakra a gyerekek?

Az előbbi hipotézis alapján ennek kapcsán is egy, a 16–18 évesekhez képest korábbi fejlődési fázist feltételezhattunk, azaz hogy a gyerekeknél álszavak esetében még kisebb arányban különül el a kétféle kontextus a Lukács Ágnes-féle vizsgálat eredményeihez képest.

Az adatokat az első vizsgálati kérdésnek megfelelően két szempontból vizsgáltuk meg. Egyrészt megnéztük azt, hogy milyen összefüggés van az egyes tótipusok használata és az életkor között, valamint azt, hogy kimutatható-e valamilyen korreláció az életkor és az egyes szavak közszóji vagy tulajdonnévi kontextusban történő használata között. Majd ugyanezt az elemzést elvégeztük az álszavas feladat válaszai kapcsán is.

Az egyes változók közötti kapcsolat feltárásához a *Jamovi* ingyenes és nyílt forrású szoftvert használtuk, s egyrészt a kis elemszám miatt, másrészt mivel a kontingenciatábláinkon az elemszám egy-egy cellában gyakran 5 alatti volt, a számításainkat a khi-négyzet próba helyett a Fisher egzakt teszt alapján végeztük el 5%-os szignifikanciaszint mellett. (vö.: Agresti és mtsai 2017, 576)

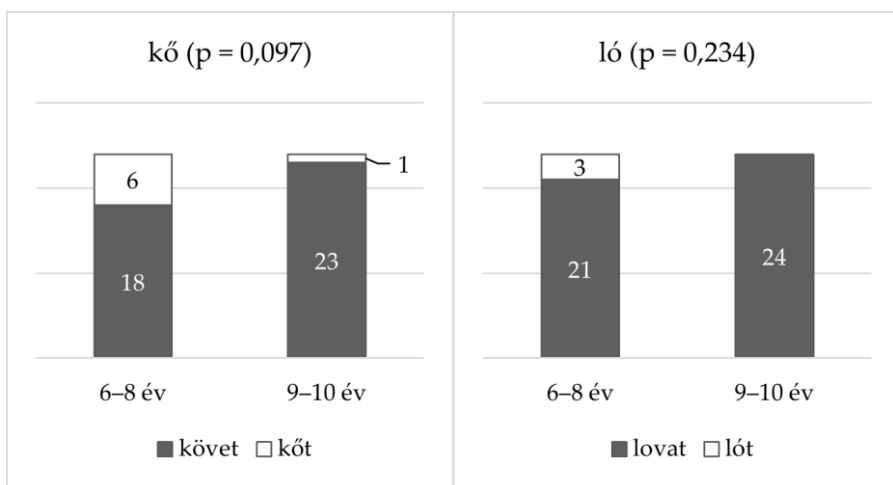
6. Eredmények

6.1. Valódi szavak toldalékolása

6.1.1. Életkor és tőhasználat közszoói kontextusban

Az első összefüggés vizsgálatával kapcsolatban, azaz hogy van-e a vizsgált csoportban kapcsolat a tőhasználat és az életkor között, sejthető volt, hogy a fókuszcsoportba tartozó gyerekek életkorukból adódóan már jórészt a felnőttnyelvi formákat használják. Ezt a vizsgálatunk is megerősítette. Közszoói kontextusban nem volt ugyanis egyetlen olyan valódi szó sem, amely esetében az életkorra vonatkozóan szignifikáns eredmény jött volna ki a tekintetben, hogy a többalakú tövet a felnőttnyelvitől eltérő formájában, egyalakú tőként toldalékolták volna.

Még a szakirodalmi vizsgálatok alapján legkésőbb megszilárduló *v-s* tövek – illetve a hasonlóan kis elemszámú egyéb tőtípust képviselő további szavak – használata esetében sem volt szignifikáns a különbség a fiatalabb és idősebb gyerekek között, igaz, majdnem kizárólag csak a kicsik körében voltak olyanok, akik nem a felnőttnyelvi formájában, hanem egyalakúként, *kőt* vagy *lót* formában használták az ide tartozó szavakat:

1. ábra: A kő és a ló szó toldalékolása közszoói kontextusban az életkor függvényében (Mindegyik ábra saját szerkesztésű)

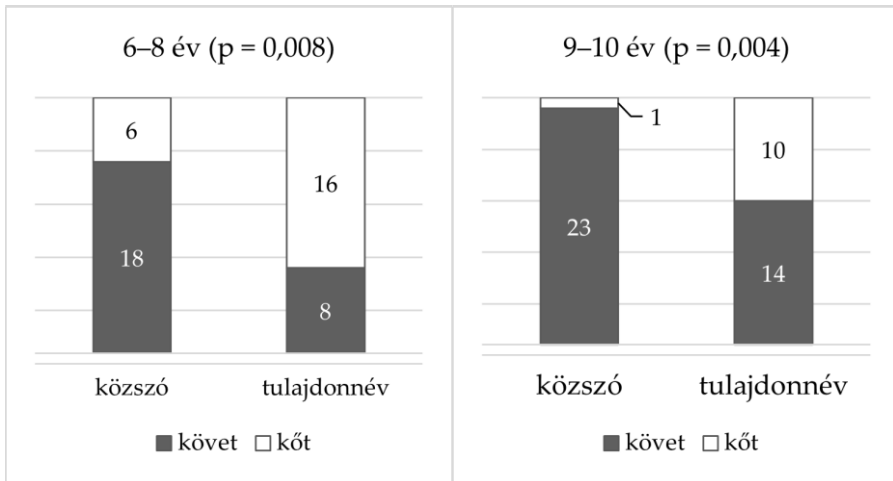
Más tőtípusba tartozó szavak esetében ez a különbség még kevésbé volt jelentős. Pl. a *bokor*, *veréb* esetében a $p = 0,489$, a *pehely* szónál a $p = 0,700$, a *cserép* kapcsán pedig a $p = 1,000$ értéket mutatott. Mindez az eredmény viszont abban a tekintetben fontos kiindulópont, hogy a kontextus hatásának mérésében az életkori tényező kapcsán jórészt eliminálható a tőhasználat kialakulatlanságának a szempontja.

Meg kell még említeni, hogy a szakirodalomban többalakú tőként számoltartott *varjú* szó esetében azt találtuk, hogy azt 43 adatközlőnk *varjút* formában, azaz egyalakúként használta, s csak 5-en mondták a *varjat* formát, s az életkori megoszlás sem volt szignifikáns ($p = 1,000$). Az itt megmutató egyalakú használat azonban nem gyermeknyelvi sajátosság, s a tendencia talán a felnőtt beszélők körében is egyre inkább felismerhető, noha a pontos arányokra vonatkozóan konkrét adatokat nem ismerünk.

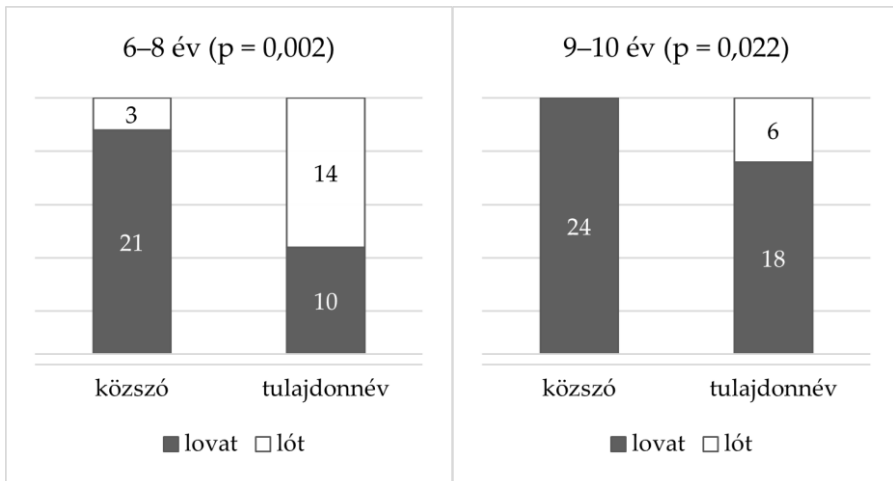
6.1.2. Életkor, tőhasználat és kontextus

A második összefüggés vizsgálata jóval meglepőbb eredményt hozott. Itt ugyanis a leíró nyelvtanban megfogalmazottak alapján azt vártuk, hogy az idősebb gyerekek esetében már nagyobb tudatosság figyelhető majd meg, s ennek következtében a tulajdonnévi kontextus hatására inkább a szótő eredeti alakját megőrző, egyalakú formát fogják használni, mint ahogy azt a felnőttek tőhasználatára kapcsán feltételezik, míg a kicsik esetében ezt kevésbé vártuk. Az eredményeink azonban más képet mutatnak. A vizsgálatban ebből a szempontból vizsgálható 14 valódi szó közül csupán 5 esetében volt valamilyen szinten szignifikáns legalább az egyik korcsoportban a kontextus hatása.

A *v*-s tövek esetében mindkét vizsgált szó, a *kő* és a *ló* kapcsán is megfigyelhető volt, hogy a kontextus hatással volt a tőhasználatra. Viszont a kicsik és a nagyok között e tekintetben nem volt lényeges különbség:

2. ábra: A kő szó toldalékolása életkor és kontextus összefüggésében

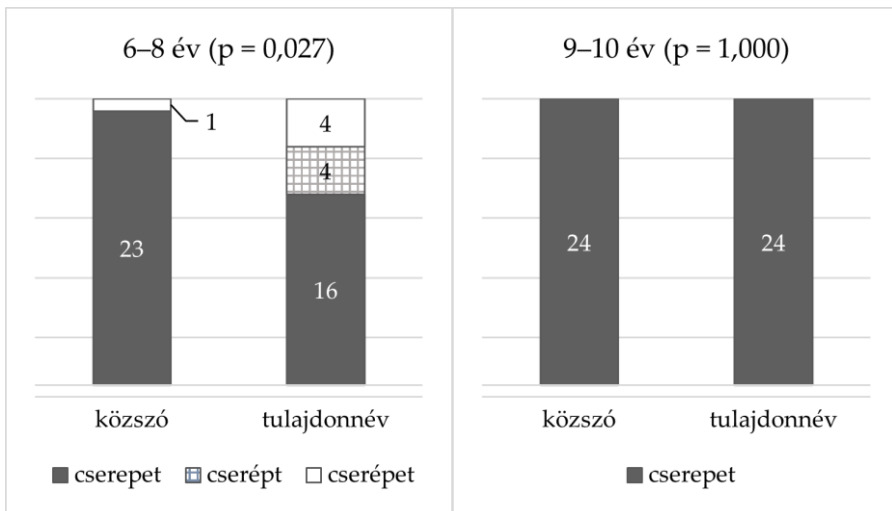

3. ábra: A ló szó toldalékolása életkor és kontextus összefüggésében

Ezeknél az adatoknál természetesen érdemes levonni a közszói használat nem sztenderd *kőt*, illetve *lót* formáinak a számát a tulajdonnévi használat *kőt*, illetve *lót* formáinak a számából. Viszont a különbség még ezután is

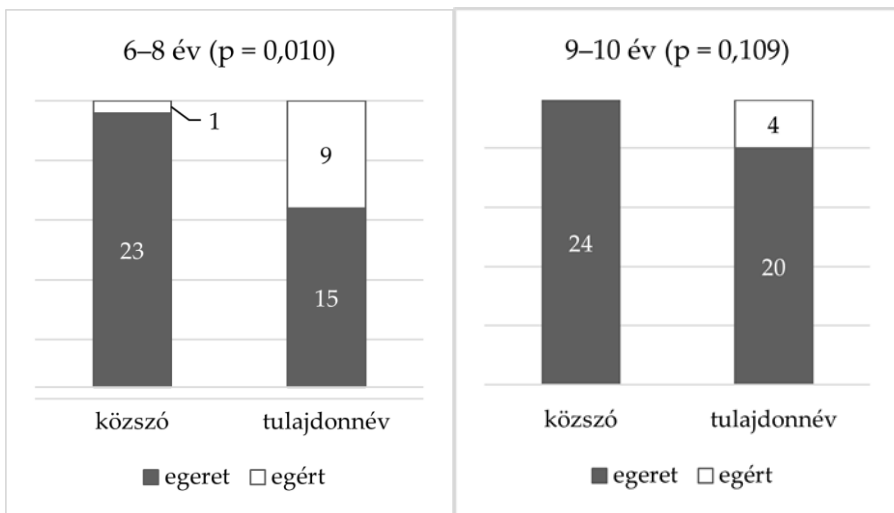
szignifikáns marad.⁹ Az azonban némiképp meglepő, hogy a kicsik esetében még így is nagyobb volt azoknak a száma, akik közszőként a sztenderd *követ*, illetve *lovat* formát használták, majd tulajdonnévként a *kőt* és a *lót* alakot (10, illetve 11 fő), mint a nagyobbak esetében, ahol 9 és 6 fő esetében mutatkozott különbség a kontextusban.

Különösen érdekes a hangzórövidítő *cserép* és *egér* szavak esete, ugyanis mindkét szónál a kisebbeknél volt nagyobb arányú a kétféle kontextusban való eltérő toldalékolás. A *cserép* kapcsán a nagyobbak között például egyáltalán nem volt olyan, aki a tulajdonnévi kontextusban egyalakú formát használt volna, míg az *egér* esetében is csak feleannyi, mint a kisebbeknél:

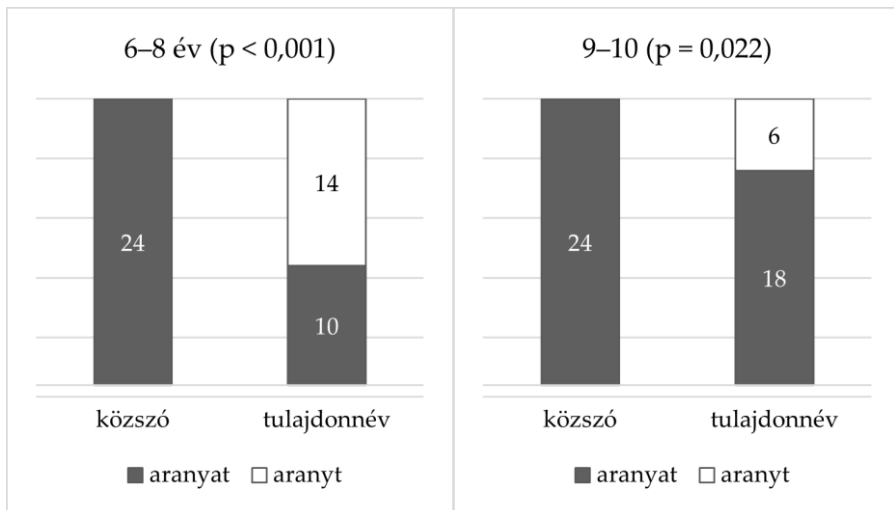
4. ábra: A *cserép* szó toldalékolása életkor és kontextus összefüggésében

⁹ Bonyolítja az adatok értelmezését, hogy teljes következetesség — különösen a kisebbek esetében — ebből a szempontból nem volt megfigyelhető, hiszen volt olyan adatközlőnk, aki közszői kontextusban egyalakú, viszont tulajdonnévi kontextusban többalakú formát használt.

5. ábra: Az eger szó toldalékolása életkor és kontextus összefüggésében

Ugyanezt tapasztaljuk a nyitótüvek közé sorolható *arany* szó esetében is, ugyanis erősebb szignifikanciát láthatunk a 6–8 évesek toldalékolásában a kontextusra vonatkozóan, mint a 9–10 évesek között:

6. ábra: Az arany szó toldalékolása életkor és kontextus összefüggésében

Úgy tűnik tehát, az életkor ebben az időszakban még nem döntő tényező. Elképzelhető viszont, hogy a kisebbeknél a kiszámolt szignifikancia ellenére mégis a bizonytalan tőhasználat okozott efféle eloszlást. Azaz ahogy idővel egyre biztosabbá válik a többalakú tövek használata, csökken a variancia is, amit mérni lehet a kontextusra vonatkozóan az efféle összevetésekben.

Ugyanakkor az eredmények kapcsán további kérdések is felmerülnek. Nem egyértelmű az sem, hogy mi lehet az oka annak, hogy a valódi többalakú szavak egyharmadánál volt hatása a kontextusnak, a kétharmaduknál viszont többnyire mindkét korcsoport ugyanúgy, azaz sztenderd, többalakú formájában todalékolta az adott tövet mind közszói, mind tulajdonnévi kontextusban. A tőtípus önmagában nem értelmezhető efféle változóként.

Noha a *v-s* tövek esetében mindkét vizsgált valódi szó esetében szignifikáns különbség adódott a kontextusban, más tőtípusok esetében összetettebb kép rajzolódott ki. A hangzórövidítő tövek *cserép* és az *egér* példáját a 4. és az 5. ábra mutatja, azonban a szintén ide tartozó *veréb* esetében a kisebbeknél előfordult ugyan a *verébt ~ verébet* forma is, de a kontextus hatása már nem volt szignifikáns a todalékos forma használatára ($p = 0,416$). A nagyobbak közül egyetlen *verébet* forma fordult elő tulajdonnévi kontextusban.

A nyitótövek közül az *arany* todalékolását a 6. ábra mutatja. A szintén ide sorolható *hal*, *hölgy*, *tölgy* szavak esetében ugyanakkor már nem találunk szignifikáns különbséget a kontextusra vonatkozóan az életkor függvényében. A hangzóvesztő *bátor*, *bokor* és *sólyom* szavak, valamint a tövégi hangzóvesztő *varjú* és a hangátvető *pehely* esetében szintén nem volt kimutatható a tőhasználat és a kontextus összefüggése.

A külön nem ábrázolt szavak vizsgálatát az alábbi táblázat foglalja össze, ahol a *p* a kontextus hatásának szignifikanciaszintjét mutatja az egyes korosztályokra vonatkozóan:

szótő	6–8 év	9–10 év
<i>bátor</i>	p = 0,547	p = 0,111
<i>bokor</i>	p = 0,245	p = 0,234
<i>hal</i>	p = 0,489	p = 1,000
<i>hölgy</i>	p = 1,000	p = 0,312
<i>pehely</i>	p = 0,145	p = 0,188
<i>súlyom</i>	p = 0,499	p = 1,000
<i>tölgy</i>	p = 0,240	p = 1,000
<i>varjú</i>	p = 1,000	p = 0,609
<i>veréb</i>	p = 0,416	p = 1,000

2. táblázat (saját szerkesztés)

A mostani vizsgálat alapján nem tudjuk tehát egyértelműen megállapítani, hogy mi lehetett a fókuszcsoportban az a körülmény, ami egyes szavak használatánál különbséget eredményezett, mások esetében pedig nem. Egyrészt a 48 adatközlőt érintő kismintás vizsgálatunkból levonható következtetéseket önmagában nem szabad általánosítani. A későbbiek során ráadásul nyilvánvalóan szükséges lesz arra is nagyobb figyelmet fordítani, hogy a vizsgált szavak egyébként előfordulnak-e a gyerekek által is ismert magyar személynevek között, azaz hallhatják, olvashatják-e a kérdezett szavakat tulajdonnévi funkcióban is. Az sem zárható ki, hogy befolyással lehetett a válaszokra az is, hogy a szavakat tulajdonnévi kontextusban egyrészes keresztnévként (pl. emberek vagy meseszereplő neveként) vagy pedig családnévként vezettük-e be. Illetve további figyelmet kell majd szentelni egy nagyobb mintán elvégzett teszt összeállításánál annak is, hogy az egyes szavak közszóji és tulajdonnévi kontextusának a vizsgálata szempontjából vajon van-e jelentősége a kontextus sorrendjének és a szavak egymástól való távolságának.

Össességében viszont az látszik, hogy a kontextus hatása egyrészt nem egyértelmű a vizsgált két korosztályban, másrészt a kontextus az életkor változásával sem mutat egyértelmű kapcsolatot. Éppen ezért tűnt fontosnak felnőtt beszélőkkel is elvégeztetni a tesztet. Igaz, a kutatás jelenlegi fázisában összesen 10 főt tudtunk csupán bevonni a vizsgálatba, ráadásul velük is írásban töltöttük ki a kérdőívet, mégis továbbgondolásra érdemes eredményeket kaptunk.

A kontrollcsoportban a Debreceni Református Hittudományi Egyetem 20–22 éves magyar műveltségi területen hallgatói voltak, tehát az ő esetükben – az életkorukból adódóan – feltételezhető volt, hogy a kontextus hatása már a szakirodalomban feltételezett módon jelenik meg. Ezzel szemben viszont mindössze 1 olyan szó volt, a *ló*, amelynél szignifikáns különbség mutatkozott a közszói és a tulajdonnévi kontextus között, mégpedig abban az értelemben, hogy a tulajdonnévi kontextus az egyalakú tóként való használat valószínűségét növelte:

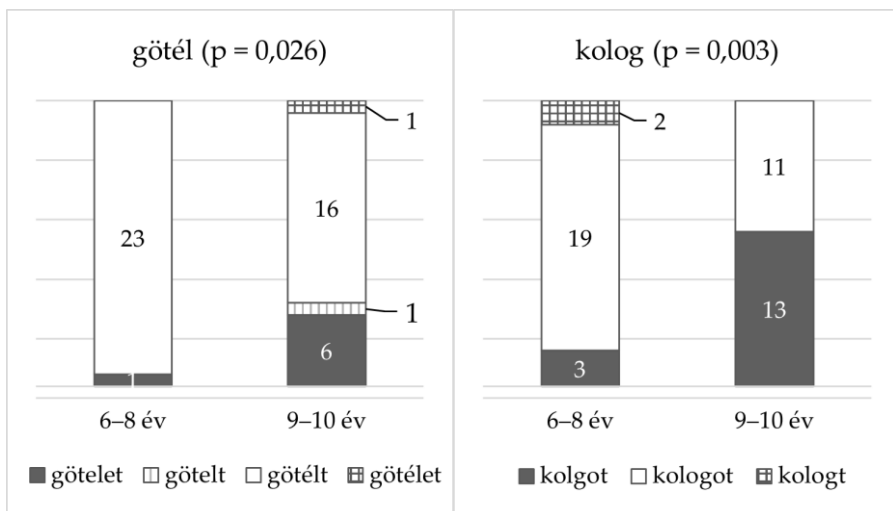
7. ábra: A ló szó todalékolása a kontrollcsoportban a kontextus összefüggésében

Más szavak esetében viszont jellemzően ugyanaz a 2-3 fő volt csak, aki a különböző kontextusokban különböző tóalakokat használt. Azaz a vizsgált 10 fő esetében korántsem igazolódott az, amit a szakirodalom alapján sejt-

hettünk. Ezen a ponton viszont nyilvánvaló, hogy a kontextus hatására vonatkozó hipotézisünk alapjául szolgáló szakirodalmi megállapítást további vizsgálatokkal kell majd pontosítani felnőtt beszélők esetében is.

6.2. Álszavak használata

Az álszavak esetében a szóalakok begyakorlottsága nyilvánvalóan nincs hatással arra, hogy a gyerekek milyen formákat használnak, hanem a valódi szavak fonotaktikai mintáinak az analógiás hatására történik a toldalékolásuk. Éppen ezért némiképpen más kérdésekre ad választ az álszavak vizsgálata, mint a valódi szavaké. Mi ebben a részben Lukács Ágnes vizsgálatától jórészt eltérő eredményeket kaptunk. A gyerekek szinte kivétel nélkül minden álszót egyalakúként toldalékoltak mindkét kontextusban, a 14 álszó közül csupán a hangzóvesztő *dolog* szóra hasonlító *kolog* és a hangzórövidítő *kötél* szóra rímelő *götél* esetében produkáltak a gyerekek a létező többalakú szópárjuknak megfelelő *kolgot* és *götelet* formákat nagyobb számban, s itt szignifikáns volt az életkor különbségének a hatása, ugyanis ezek a formák kifejezetten a nagyobbak között fordultak elő közszói kontextusban:

8. ábra: A *götél* és a *kolog* álszavak toldalékolása közszói kontextusban az életkor függvényében

A kontextus hatását a két szó közül egyedül a *kolog* szó esetében mértük meg, ám annak nem volt szignifikáns hatása a tőhasználatra. A többi álszó-ról elmondható, hogy azokat a fókuszcsoportban szinte kizárólag egyalakú tőként toldalékolták. Ennek megfelelően az álszavak esetében a tulajdonnévi kontextus hatását nem is lehetett megmérni.

Némiképp váratlan módon a kontrollcsoport vizsgálata is hasonló eredményre vezetett. Noha a 10 fős mintából megbízható számításokat nem lehet végezni, de sehol nem mutatkozott egyértelmű szignifikancia a közszoói vagy tulajdonnévi kontextus közti különbségben.¹⁰

7. Összegzés

Az alsó tagozatos gyerekek körében végzett vizsgálataink eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy a gyerekeknél nem olyan egyértelmű az azonos alakú tulajdonnevek és a közsavak toldalékolásának az elkülönülése, mint ahogy azt a leíró nyelvészeti szakirodalom a felnőtt nyelvi használat kapcsán megállapítja. Ráadásul az is látszik, hogy a két kontextus bizonyos mértékű elkülönülése nem egy, a közszoói toldalékolási rendszer kialakulását követő fejlődés eredménye, hanem sokkal inkább párhuzamosan alakuló rendszerekről, használatokról lehet szó.

A már felnőtt nyelvhasználókból összetevődő kontrollcsoport eredményei ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a kontextus hatását a tőtípusok használatára felnőtt nyelvi beszélők körében is érdemes alaposabban, nagyobb minta bevonásával megvizsgálni. A kontextus hatása a toldalékolásra ugyanis sokkal inkább különböző valószínűségekkel jellemezhető rendszernek tűnik. Az sem kizárható ugyanakkor, hogy ebből a szempontból is épp változóban van a nyelvhasználat a korábbi, jórészt jó pár évtizeddel ezelőtt leírtakhoz képest (mint ahogy a közszoói tőtípusok állománya is).

¹⁰ Egyedül az *orany* álszó esetében volt megfigyelhető, hogy közszoói kontextusban a kontrollcsoport minden adatközlője *oranyat* formát használt, míg a tulajdonnévi kontextusban közülük négyen *oranyt* írtak, s hatan maradtak az *oranyat* formánál, ami a használt számítás szerint – a kis mintából adódóan – nem szignifikáns különbség a kontextus szempontjából ($p = 0,087$).

Mindezekkel összefüggésben az eredményeink alapján az is megmutatkozik, hogy a produktív tótipusok analógiás hatása sem kizárólagos, ugyanis a valódi szavak és az álszavak toldalékos alakjainál a többségi válaszoktól eltérő, egy-egy példával szereplő szóalakok arra utalnak, hogy az adott többalakú – tehát hagyományosan nem produktívnak tekintett – tótipus vagy annak egy példánya is működtethető produktív sémaként.

Fontos azonban még egyszer hangsúlyozni, hogy a megállapításaink kismintás vizsgálaton alapulnak, melyek megerősítéséhez nagyobb mintán is szükségesnek tartjuk megismételni a felmérést.

IRODALOM

- AGRESTI, Alan – FRANKLIN, Christine A. – KLINGENBERG, Bernhard (2017): *Statistics: The Art and Science of Learning from Data*. Fourth edition. Pearson, Boston.
- BOKOR József (2004): *Szóalaktan*. In: ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Bp., 254–292.
- FÜLÖP Boglárka (2022): *A tulajdonnevek a gyermeknyelvben. Pszicholingvisztikai vizsgálatok*. Szakdolgozat (Témavezető: RESZEGI Katalin). Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- KESZLER Borbála (2000): *A névszótövek*. In: KESZLER Borbála (főszerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Bp., 175–182.
- KIEFER Ferenc (1998): *Alaktan*. In: É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp., 187–293.
- LADÁNYI Mária (2017): *Alaktan*. In: TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp., 503–660.
- LUKÁCS Ágnes (2001): *Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban*. In: PLÉH Csaba – LUKÁCS Ágnes (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Bp., 119–152.
- LUKÁCS Ágnes – GÁBOR Bálint – KEMÉNY Ferenc – BABARCY Anna (2014): *A nyelvtani kategóriák és szabályok elsajátítása: megfigyelési és kísérleti adatok*. In: PLÉH Csaba – LUKÁCS Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1*. Akadémiai Kiadó, Bp., 483–520.
- MACWHINNEY, Brian (1978): The Acquisition of Morphophonology. *Monographs of the Society for Research in Child Development* 43., 1–123.
- MARCUS, Gary F. – BRINKMANN, Ursula – CLAHSSEN, Harald – WIESE, Richard – PINKER, Steven (1995): German Inflection: The Exception That Proves the Rule. *Cognitive Psychology* 29., 189–256.

- NÁDASDY Ádám – SIPTÁR Péter (1994): *A magánhangzók*. In: KIEFER Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Bp., 42–181.
- PLÉH Csaba – PALOTÁS Gábor – LŐRIK József (2002): *Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL)*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÁCZ Endre (1981): A tulajdonnevek grammatikája. *Névtani Értesítő* 6., 55–60.
- RÉGER Zita (1975): Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 103., 344–350.
- The jamovi project 2022. Jamovi 2.3. [számítógépes szoftver]. URL: <https://www.jamovi.org>.
- TOMPA József (1972): Tulajdonneveink alaktani elkülönítése. *Magyar Nyelv* 76., 394–412.
- VÁRNAI Judit Szilvia (2005): *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

MELLÉKLET

Az adatgyűjtéshez használt feladatsor

1. Fejezd be a mondatot a képeken látható dolgok megnevezésével! (A képeken az alábbi dolgok szerepeltek: kocsi, bokor, tölgy, hal, sólyom, veréb, róka, varjú, ló.)

Tegnap voltunk az erdőben, és láttunk egy

2. Egészítsd ki a mondatot a zárójelben lévő szóval!

Az osztályunkban nehéz találni. (barát)

Venniünk kell a virágoknak három (cserép)

A mesében a királyfi rengeteg kapott. (arany)

Nem szeretem a (zabpely)

Kevés ember szereti az (egér)

Ezek a fiúk nagyon (bátor)

Két fiút hívtam el magammal, egy félést és egy (bátor)

Látod ott azt a ? (hölgly)

Találtam egy szép (kő)

Az állatkertben megnéztük a (teve)

A táskámon vannak. (tündér)

3. Fejezd be a mondatot! (Az egyes karakterekhez rajzokat mutattunk.)

Ő Tündér. Egy gonosz boszorkány báránnyá változtatta

Ő Hópehely. Ő Egér. Ez a nevük. Ők ketten nagyon jó barátok. Minden nap meglátogatják egymást. Hétfőn Hópehely látogatja meg, kedden Egér látogatja meg

Az ő neve Hölgy. A családjukban mindenki szereti

Ő a testvérem kedvenc plüsse, a neve Teve. A testvérem mindenhova magával viszi

A robotom neve Kő. Kő mindig ott ül az ágyamon. Együtt nézünk tévét, együtt olvasunk. De ma nem találok őt. Segítetek megtalálni

Ő Bátor. Az osztálytársaim eljöttek megnézni

4. Hogyan említenéd az osztálytársaidat?

Az osztályunkban tizenkét Péter van:

1. Kocsi Péter, 2. Arany Péter, 3. Súlyom Péter, 4. Róka Péter, 5. Bokor Péter, 6. Cserép Péter, 7. Varjú Péter, 8. Veréb Péter, 9. Barát Péter, 10. Ló Péter, 11. Tölgy Péter, 12. Hal Péter.

Ezért mi mindig a családnevükön hívjuk őket. A születésnapomra meghívtam mindegyiküket. Meghívtam:

1. Kocsit, 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12.

5. Egészítsd ki a mondatokat a megadott játékos szavak megfelelő alakjával!

1.a. Egy igazán jó NOSZÁR megírásához nagyon sok szorgalom kell.

Csak a legszorgalmasabbak készítenek

1.b. NOSZÁR szenvedélyesen rajong a kutyákért.

Gyakran látják kutyasétáltatás közben

2.a. A KOLOG egy ritka fűszer.

Sosem kóstoltam még a

2.b. KOLOG a neve az új osztálytársamnak, nem magyar.

Az osztályfőnök megkérdezte, hogy hogyan érzi magát az osztályban.

3.a. Sok BAMRA van a homokozóban.

Főleg a kisebb gyerekek szeretik a

3.b. Az új számítógépes játék neve BAMRA.

Az osztályomból sokan játszanak

4.a. Anyukám sokszor mondta, hogy mindig legyen nálad egy NÁJ, ha kirándulni mész.

Ezért mindig viszek magammal egy

4.b. NÁJ egy távoli ország fővárosa.

Sosem láttam még

5.a. Ritka madár a DARJÚ.

Én például még soha nem láttam

5.b. DARJÚ az új kedvenc énekesem.

Az osztálytársaim is szeretik

6.a. Régen nagyon értékes volt az ORANY.

Kevés helyen lehet ma már kapni

6.b. ORANY, az új focista híres a kedvességéről.

Úgy szeretném látni élőben

7.a. Az ételbe sok MORSÓ kell.

Imádom a

7.b. MORSÓ minden órán álmodozott.

A tanár ma is leszidta ezért

8.a. Mesebeli lény a FÓ.

Te láttál már legelészni

8.b. Szokatlan név a FÓ, így hívják a szomszédunkat.

Mióta ismered

9. A GÖTÉL egy kicsit furcsa jószág.

Vidd innen ezt a

10. PEHÉN-nek hívják a kishúgom maciját. Ilyen fura neve van.

Soha nem szabad otthon hagyni

11. A KERTYA a kedvenc ételem, még anyukám tanította meg, hogy kell elkészíteni.

Karácsonykor mindig sütök

12. TESE hiába tiltakozott, nem hittek neki.
Sajnáltam
13. A RÖNYV egy furcsa hangszer.
Tegnap láttam először
14. GŐ hiába várta, hogy megérkezzen az anyukája.
Végül az apukája vitte haza
15. A PŰ egy kis gyümölcs.
A kertünkben szedtünk
16. Sokak kedvenc itala a FÜKÖR.
Te ittál már
17. DEREM a főszereplő neve a kedvenc regényemben.
Bárcsak élőben is láthatnám
18. A RÚZLI minden erdőben megtalálható kedves kis állat.
Az állatkertekben is láthatunk
19. RAPOR a neve a ma született kisoroszlánnak.
Az iskolások ma megnézik
20. Az a kis tárgy, amivel a gyertyát eloltották régen, a MORJÚ.
Ma már csak régiségvásárookban lehet venni

VITÉZ FERENC

A biopoétika irodalomértelmező elveinek korai megjelenése Füst Milánál*

„Mint az élőlényekkel, épp úgy vagyok a költői művekkel” – szögezte le Füst Milán 1924-ben a *Nyugat*ban, Móricz Zsigmond *Sárarany* című regényének befogadói jelentésváltozását bemutatva, ahol a „költői mű” kifejezést az irodalmi alkotásra általában értette a szerző.

Ez az esszé az úgynevezett perspektivikus értékelés (vagy újraolvasó értelmezés) példája is lehet, tehát a művet nemcsak a meglévő esztétikai keretek között kialakuló első benyomás, hanem az élmény újrakonstruálódása alapján is mérlegre tette. Az értelmezői attitűd változása természetesen függ az időközben a megfigyelőt ért összetett (szellemi és egyéb) hatásoktól is, nem beszélve arról, hogy a kritikus itt egyúttal alkotó, így az alkotói attitűdváltozás szintén befolyásolja a kritikai ítéletet.

Hasonló fölfedezést tett egyébként Kosztolányi Dezső is tíz évvel korábban, a *Nyugat* 1914. áprilisi, Gárdonyi Géza két verseskötetéről (az 1894-ben megjelent *Április* és az 1904-es *Fűzfalevél, nyárfalevél...* című könyvekről) írott kritikai esszéjében. „Az a hitem, hogy állandóan – legalább öt évenként – revideálnunk kellene az irodalmi ítéleteket. Öt év múltán ismét mást veszünk majd észre egy-egy munkában” – írta a költő. (Kosztolányi 1977, 58) Ezt úgy magyarázta, hogy amikor Gárdonyi kiadta a verseit, még nem indult meg nálunk a *Nyugat* által folytatott harc, és „a harc nyomában keletkezett verskultúra – új ízlésünk és új értékelésünk – kellett ahhoz, hogy érdemük szerint méltányoljuk”, (Kosztolányi 1977, 58) és rávilágít egyúttal arra, hogy az ízlésváltozást kísérő értékítélet átalakulása nem választható le az attitűdváltozásról.

* Az itt közölt tanulmány a Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2022. április 27-én megrendezett *Scientia ac Educatio* konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett és kiegészített változata.

Füst Milán már az írása elején jelezte, hogy „pesszimista véralkatából” fakadóan „perspektívában rosszabbnak lát[ja] az embert, mint közléről” (Füst 2014 I., 186) – ez pedig nem ígért túl sok jót Móricznak és művének.

Az irodalmi szöveg: élő szervezet

A *Sárarany* 1911-ben jelent meg a *Nyugat* kiadásában, és Füst Milán több mint egy évtized távolából tekintett vissza a regényről alkotott akkori benyomásaira, szembesítve azokat az újraolvasás élményével. Kijelentette, hogy az első olvasás során a regény egyes részei nagyon tetszettek neki, bizonyos kifogásai mégis voltak ellene, melyek a következőképpen tisztázódtak:

„Igazuk van azoknak, akik ezt a munkáját támadják. Kitűnő novellák, jelenetek vannak benne egymás mellé sorakoztatva, – de valóban éppen ez az, ami az egész regénynek árt, a folytonos jelenítés izzása az, amelyet sem az író, sem az olvasó nem bír el egy egész regényen keresztül, – belefárad mind a kettő. S az író indulatának ellankadását mintha éreztem volna is nem egy helyén... S ez a folytonos teli hang! – az író úgy agyonkiabálja magát, hogy a végén már nem bírja hanggal – bereked. Sokallom az érzékiségét is... túlságos nekem ez a nagy nap is, ez az örökös pleine-air benne... [...] S az a rokonszenv, amellyel hőset útján kíséri, amellyel magáévá teszi ügyét, ahogy érte hangját emeli... Jobban szeretem az író személytelenségét s már csak azért is, mert sohasem keltheti azt a benyomást, hogy nemcsak a hőse naiv, hanem ő maga is. Végül már olyan tévedésre vetemedtem, hogy úgy gondoltam, a *Sárarany* nem állítható Móricznak remekelő novellái mellé.” (Füst 2014 I., 186–187)

Ezzel szemben az újraolvasás után azt érezte, hogy a *Sárarany* nemcsak Móricz „legremekebb könyve, hanem a legszebb könyvek egyike”, amelyet valaha olvasott; és beszámol arról, hogy a regényt nem tudta letenni, nem egyszer könnyezésre indította. „Mint az orkán, úgy sodort magával. – Bámulni való ez az író, a nyelvnek és művészetnek olyan despotája, amelyet alig ismerek még egyet. Amit parancsol, amit diktál, az történik velem, szégyen olvasóval...” – Nem tudta mire vélni, hogyan érthette ennyire félre a regényt. (Füst 2014 I., 187) Aztán szinte minden elemét megcáfolta korábbi véleményének.

„Igaz, hogy nagy a napsütése, a hősege, de épp ez a nagyszerű benne, ez a tikkasztó, elepesztő, heves fény, amelytől szó, emberi test és lélek, minden izzani kezd, amely érlel és rohaszt s ezt a buja virágzást és buja erjedést kelti. Felkorbácsolja az erőt, de a beteg tüzet, a lázat is. Olyan részegítő, szikrázó, már fájón egyenletes pleine-air ez, amelytől megszédül az ember [...]! S nem arra szolgál, hogy a történet amúgy is gazdag, dús világát még meg is aranyozza, hanem, hogy elfulladjunk tőle, hogy kápráztasson – mert ez az igazság, ez az élet ott fullasztó és kápráztató. Kíméletlen ez a ragyogás, rettenetes! Szinte pillanatonként változik érzésünk, néha a mennyország melegét, néha a pokol forróságát érezzük általa. Dagadó, repedő erők – egy világ, amelyet felvet a vérbőség –, s ez épp a tragikuma, minthogy az erő nem arra való, hogy felvesse emberét.” (Füst 2014 I., 187)

Füst Milán annakidején túlzásnak érezte Móricz Zsigmond dagadó erők-től teli hangját, mert úgy vélte, egy szikárabb és puritánabb vagy keményebb és csontosabb előadás jobban kifejezheti a gazdagság tragédiáját. „Nagyobb ökonómiát, tartózkodást, az erőknek szebb elosztását kívántam volna [...]. Bántott ez a kettős kövérség. S ez a magam számára akkor felmerülő művészi elvem élvezetképtelenné tett, megakadályozott abban, hogy Móricznak emelkedő-eső, gyönyörű szép hangját élvezni tudjam. Éppen ez a nagy természetesség, mesterkéletlenség az, ami most úgy elragad, hogy nincs benne az intellektualitás [...] kellemetlen, örökös önfegyelmező-jelenléte”, a „mesterséges fojtottság”, a tárgyilagosság „hiú hangsúlyozása”. (Füst 2014 I., 187–188) Az író együtt szenved a hősével, mégis tárgyilagosa tud maradni – „vele érez, de nem tud rajta segíteni, az embereit a bennük levő törvények pusztítják el, Túri Danit épp úgy, mint a feleségét” (Füst 2014 I., 188) – és föl sem merült a kérdés Füst Milánban, hogy ilyen-e a magyar paraszt, ilyen-e az ember.

S hogy mi okozta ezt a gyökeres változást az élményben és az értelmezésben? A bevezetőből idézett olvasói helyzet: „Mint az élőlényekkel, épp úgy vagyok a költői művekkel.” Füst fölfedezte, hogy Móricz szövege elkezdett élő szervezetként viselkedni. „Egy szerelemmel megvert, nyomorúsággal egymáshoz kötözött emberpár vergődése, kínszenvedése van e könyvben úgy megírva, hogy minden szó, mintha a vérük cseppje volna. [...] Mintha megverték volna, olyan ez az ember a boldogság füledtségétől, ha nem tombolhat, ha nem érzi az élet teljét a kezében... S milyen csodálatos

ez a folytonos változás, – a szeretetnek és gyűlöletnek ez a szinte pillanatonként való fordulása, amelyben nincs szünet, amely a végtelenbe vezet. Örökös a per, mert örökös a vihar. Saját erőink, – bensőnk van ellenünk. Magunkban hordjuk a halált.” (Füst 2014 I., 188)

Az 1914-ben megkezdett (1944-ben elveszettnek hitt) naplójegyzeteiben gyakran és visszatérően foglalkozott Füst Milán az emberi szervezettel, annak működésével, a betegségekkel és a fizikai vagy lelki túréhatárral, a szükségletek és lehetőségek kapcsolatával.

Akad olyan részlet 1920-ból, amely a biológiai szervezet és a gondolat viszonyát fejtegeti: „Yogi: A szervezet vegye át a tudást, amit megszerezteél magadnak... Mert lehetetlen állapot az, hogy gondolkodol, gondolkodol – s aztán elfelejted, s egész másképpen élsz... Én itt ülök évtizedek óta, s kényszerítem minden ösztönömet, akaratomat – s minden gondolatomat, hogy helyezkedjék ugyanarra a magaslatra, amelyen a gondolat áll...” (Füst 2012) Egyik 1932-es bejegyzésében pedig ezt olvashatjuk, illeszkedve a *Sárarany* apropóján kifejtett gondolathoz: „Húsból állsz, s ha húst eszel, mégis úgy emészted, hogy egy része hasznavehetetlennek bizonyul szervezeted számára... az anyagokat szervezetedhez kell előbb hozzápasszítanod... – ugyanúgy vagy az adalékkal: a fele nem használható regényedhez... ahhoz a szervezethez kell előbb átídomítanod azt. Pedig az is hús, – a regény is húsból áll... csakhogya regény egy szervezet.” (Füst 2012)

Idézhetnénk tovább és hosszán a költői erővel megírt kritikai esszé jellemzéseit – mind-mind arról tanúskodik, hogy a móríci regényszöveg tulajdonképpen élő szövetként viselkedik, átveszi annak az indulatnak a természetét, ami a szereplőkben dúl, viharzik, vagy tűzként lobog és lángol. Ám csupán egyetlen további részletet emelünk ki, azt alátámasztandó, hogy megszűnik a szöveg holt vagy absztrakt anyagvalósága, s helyette élőlénytulajdonságokat mutat. „Égi tisztaság és ima, káromlás és sár, érzékiség és átszellemtől szerelem úgy egybe van itt gyúrva, mint ahogya a teremtő gyúrta egybe. Vérben és sárban tengődik az égi fény, – és sistereg, küszködik egymással a sokféleség.” (Füst 2014 I., 189)

Mi a biopoétika?

Az irodalmi szöveg biológiai organizmusként, élő szervezetként való viselkedését a biopoétika vizsgálja. Pataky Adrienn (2019) a kortárs magyar lírának erről az irányáról értekezve tekint vissza a költészet és tudomány összeegyeztethetőségének történeti vonatkozásaira, valamint a kései József Attila, Szabó Lőrinc, Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky János lírájával lendületet kapó kortárs irodalom (és irodalomtudomány) ilyen irányú érdeklődésére. A kortársak közül itt csupán Borbély Szilárdot említjük, akinek költői életművében – *Halotti pompa* (2004), *A testhez* (2010) – hangsúlyos volt a test és nyelv kapcsolatának leírására tett kísérlet. Általa került középpontba „a rákérdezés az én helyére, szerepére, státuszára test és nyelv relációjában”, illetve a költő bemutatta, hogy „a gyász vagy a trauma tapasztalatai miként rendezik át – vagy kérdőjelezik meg – a test és a nyelv viszonyáról szóló elképzeléseket: hogyan tematizálhatók a gyász és a trauma vonatkozásában az énré irányuló kérdések”. (Gorove 2016)

A biopoétika nem pusztán az irodalmi műben megjelenő biológiai (növényi, állati, természeti vagy emberi, illetve emberi testrészekre, azok működésére, életfunkciókra vonatkozó stb.) motívumokat és képeket vizsgálja, hanem arra tesz kísérletet, hogy az alkotást és befogadást ért biológiai hatásokat tanulmányozza. „Az életet olyan metamorfózisnak tekint, amelyben minden organizmus szerepet kap az identitást formáló folyamatokban. A költészetben mindez újszerű képalkotást, biológiai ritmust és organikus szövegszerveződést jelent, gyakori fiziológiai (testi), állati vagy növényi utalásokkal, struktúrákkal.” (Pataky 2019) A természet nemcsak szimbólum és díszlet, hanem önálló szervezőerő, mely a körforgást vagy az áthálózottságot mutatja föl, így egyszerre lehet kerete, eszköze és anyaga az identitáskonstruálásnak.

Az újra felfedezett világtapasztalati tudásra bizonyára hatott a szimbolikus antropológia, Mary Douglas 1950-es évek közepétől kialakított értelmezési kerete, amit jól ismerhetünk például a *Rejtett jelentések* (2003) című kötetből. Ennek alapja az, hogy a testi kommunikáció válik a társadalmi struktúra közvetítőjévé. Douglas *A két test* című esszéiben kifejti, hogy az emberi test csak annyiban fejez ki univerzális jelentéstartalmakat, „amennyiben a társadalmi rendszer szerkezetére reagál, és azt szisztematikusan ki is nyil-

vánítja”. Az organizmus részeinek viszonya az egészhez szimbolikusan fejeződik ki, s a természetes, az emberi testhez vagy életfunkciókhoz kapcsolódó szimbólumok „az egyénnek a társadalmához való viszonyát hordozzák”. (Douglas 1995)

Pataky Adrienn áttekintéséből kiderül: a modern poétikai nyelv az organikus élet főbb kérdései köré szervezi a műveket, és ez a tendencia visszanyúl a korai modernizmusig (Baudelaire), illetve gyökerei a még korábbi panteizmusig, szubjektumszemléletükkel és líranyelvükkel meg is haladva azokat. Magától értetődőnek tűnik, hogy a trópusok és lírai elemek, a motívumok szintjén történő elemzésen túl „a természet(i élet) mélyebb megismerése is elősegítheti a szépirodalmi megértést. Hiszen az ember a nagyobb szintű rendszernek, a természetnek nem a szélén áll, hanem benne, mélyen összefonódva vele, az anyagi–szellemi–érzelmi cserefolyamatokban a humán és a nonhumán világ is részt vesz.” (Pataky 2019)

A biopoétika és a bioszemiotika kapcsolatára utal Andreas Weber, aki a *Biopoetics* című 2016-os munkájában megfogalmazza, hogy a valóságot és önmagunkat megérteni csak a biológia költői dimenziójának a megértésével együtt lehetséges. Francisco J. Varela szerint minden organizmus alapvetően az identitás konstituálásának folyamata, ekképpen nem stagnáló anyag, hanem rendszer, amely folyamatosan nő és alakul. Frederick Turner esztétikai tézisei között is ott van a biopoézis, mikor az emberi agyműködés szerepét az időmértékes vers feldolgozásában vizsgálja. Mindenütt visszaköszön Weber gondolata, mely szerint az élet egyformán szellemi és anyagi, (át)alakulásának eszméje saját, átfogó ontológiáját takarja. „A biopoétika tehát az élet felől közelít a szövegekhez”, s a szövegek megértését a természettel való analógia fölismerése segítheti. „A természet erős önkifejező erő, kölcsönös transzformációk működtetik, s tulajdonképpen a natúra is költői térként írható le, amelynek önszerveződő működése sokat elárul az emberi viselkedés evolúciójáról is.” (Pataky 2019)

A biopoétika tehát azt a tételt igazolja, hogy a hagyományos poétikai elemzésen túl a természeti élet mélyebb megismerése is elősegítheti a szépirodalmi megértést. Az *Élet az irodalom után (Life After Literature)* című tanulmánykötet (Kulcsár-Szabó et al. 2020) egyik alapkérdése is az, hogy alkalmazzuk-e az élet tudományos kategóriáit az irodalom értelmezésére, és ha igen, akkor hogyan tegyük ezt; vagy magát az irodalmat kell olyan „kul-

turális eszközként” értelmezni, amely az életről alkotott fogalmak megértését és a róla való beszédet lehetővé teszi.

A kötet egyik szerkesztője, Simon Attila szerint közös belátás az, hogy a megtestesült organikus létezéshez csupán áttételeken és közvetítéseken keresztül (a tudomány, technika, kultúra, nyelv, diszkurzív keretek és eljárások, metaforák, fogalmak segítségével) férhetünk hozzá. Azok, akik az esztétikai tapasztalat biológiai meghatározottságát hangsúlyozzák, a biosz felől jutnak el a poétikához – ám a kurrens elmélet szerint az irodalom és költészet felől is közelíthetünk a bioszhoz, mert „nincsen olyan fogalma és jelensége az életnek, amely nem nyelvi közvetítésen keresztül volna elérhető. Következésképpen nemcsak az élet tudományos kategóriáit használhatjuk az irodalom működésének a megértésében, hanem az irodalom maga fontos tényezőként mutatkozik meg az élet fogalmainak (akár tudományos fogalmainak) a megalkotásában. Mégpedig azáltal, hogy többféle, tervezhetetlen és ellenőrizhetetlen hatást gyakorol a maga nyelvi környezetére (legyen ez akár gazdasági, politikai, vagy tudományos környezet). Az irodalom mint az emberi tapasztalat értelmezésének, egyáltalán az emberi létezés megértésének – az ember biológiai létezése megértésének is – egyik fontos médiuma azt idézi elő, hogy az élet fogalma úgy emelkedik ki, mint mindig már poétikailag is alakított fogalom. Vagyis [...] az életre vonatkozó fogalmaknak, eszméknek, az élet érzékelési és elképzelési módjainak előállításához, forgalmazásához és recipiálásához az irodalmi szöveg a maga performatív módjában hozzájárul” – összegzi az elméleti alapokat és a diskurzus eredményeit Simon Attila. (Vincze 2021)

Alkotói és szövegattitúd

A szövegattitúdot (szövegértéket, adottságot, beállítódást és reprezentációt) nem lehet leválasztani a befogadói és az alkotói attitúdról. A szövegközpontú (az interpretációt is kérdéssé tevő szövegimmanens), a formalista-strukturalista és dekonstruktivista (poszt-heideggeri) irodalomértelmezés háttérbe szorítja akár a hermeneutikus alkotói intenciót, akár a pozitivisták biográfiát vagy a recepcióelmélet olvasói újraalkotásának érvényességét.

Ezzel szemben Szabó Lőrinc *Te meg a világ* című kötetét (1932) értelmezve Kulcsár Szabó Ernő is arra kényszerül, hogy a költő organikus-biológiai gazdagságát, tematizáltságát eszmetörténeti tájékozódása és emberi habitusa („a humán kérdésirányok újralapozása”) révén magyarázza. Szerinte annak, hogy „Szabó Lőrincnél miért az önmegértés természeti-biológiai kódjainak »kiterjesztésével« állnak összefüggésben költészete legjelentősebb szakaszának poétikai jellemzői (dialogicitás, az én destabilizációja, a grammatika intenzív retorizálódása, hang és szöveg kapcsolatának prozódiai fellazítása), alighanem összetettebb a magyarázata”. (Kulcsár Szabó E. 2019, 64) S hogy „az antropológiai differenciát is viszonylagosító látvány” nem az esztétikai jegyeivel, hanem a „tenyésző vitalitás érzéki képeivel” ragad meg, annak oka az, hogy „bennük nem a dolgoktól elválasztott gyönyörködés, hanem az érintkezés és a hozzátartozás közelségének élvezete mondja ki magát”. (Kulcsár Szabó E. 2019, 67) Állításához bizonyítékként előbb az 1943-as visszaemlékezését idézi, majd a költői példákat összeköti „az élő természetbe való belefoglaltság érzéki tapasztalatával” (Kulcsár Szabó E. 2019, 84) – tehát a szakember rákényszerül a biográfia, az intenció, valamint az intertextuális és pszichoanalitikus szempontok figyelembe vételére is.

Kulcsár Szabó Ernő a szövegattitűdből vezeti le az alkotói attitűdöt, ami ugyan nehezen értelmezhető, bár tagadhatatlan, hogy a szöveg is alakítja önmagát és így alkotóját is. Ellenkező nézőpontból már az alkotói attitűdváltozásból (Szabó Lőrinc eszmetörténeti tájékozódása, világképének az érzéki tapasztalatokra is ható alakulása, a külső biológiai és a belső lelki tényezők viszonyának lírai magyarázata, illetve a kontemplációtól az önmegfigyelő értelmezés irányába való elmozdulás stb.) következtetünk a szövegmilyenység változására.

Szabó Lőrinc *Semmiért Egészen* című versét értelmezve Balogh Gergő a fent említett biopoétikai nézőpontot vezeti be olvasatába. „Szabó Lőrinc ebben a költeményében az életet olyan poétikai-retorikai koordinátarendszerbe írja, amelyben annak értékéről és státuszáról már csakis az én és a te viszonyát létesítő és szüntelenül újraíró versnyelv határozhat. Az élet feletti szuverenitás kérdése ekként a költői nyelv dimenziójába helyeződik át, eminens esetét nyújtva annak, amit a biotörténelem, a biohatalom és a biopolitika mintájára jó szívvel biopoétikának nevezhetnénk.” (Balogh G. 2018, 31)

Foucault – akire az idézett szerző hivatkozik – az életfolyamatok és a történelem egymásra ható kényszereit 'biotörténelemnek' nevezi, az életet az egyértelmű számítások birodalmába vonó mechanizmusait a 'biopolitika' terminussal illeti, a 'biohatalom' pedig az emberéleletet alakító hatalom–tudás párosának hajtóereje. Balogh szerint a Szabó Lőrinc-vers bizonyítja, hogy az élet és költészet elkerülhetetlenül hat egymásra, egyik alakítja a másikat. Ez az állítás természetesen igaz, értelmezésében azonban a versnyelv írja felül az életet („az élet feletti szuverenitás kérdése a költői nyelv dimenziójába helyeződik át”), de az életnek nincs beleszólása a versnyelvbe. Ugyanakkor a Foucault-terminológia nem alá- és fölérendeltségre vagy kizárólagosságra utal, hanem inkább egymásra hatásról beszél. Az a fölvetés viszont valóban megfontolandó, hogy az irodalmi nyelv (mint absztrakt kifejezés) hogyan alakítja a bioszról alkotott képet.

Fölsejlik ugyan némi fogalmi zavar abban, hogy az organikus élet nemcsak témát kínál a költőnek vagy íróknak, hanem szövegstruktúrát is, amely abban az értelemben fölötte áll a biológiai létezésnek, hogy irányítja is azt. Az új poétikatudományi beszédmódok azonban arról tanúskodnak, hogy az anyagi (szöveg) és a szellemi (például a szövegben megjelenő gondolat) nem választható külön, ugyanakkor még mindig hiányzik egy harmadik meghatározó tényező: az érzelmi indíttatás, az expresszív megnyilvánulás és különböző intenzitású hatás. Tehát egy szöveg előtti vagy szövegen túli kontextus. S ebben érdemes Füst Milánhoz fordulnunk, akinek most nem a verseiben vagy szépprózájában, hanem az esztétikai előadásában keressük az erre irányuló példákat. Füst ezt a szöveg előtti vagy szövegen túli kontextust az indulatban és látomásban vélte fölfedezni – előadásai *Látomás és indulat a művészetben* (1997) címmel jelentek meg.

A művészet mint organikus struktúra Füst Milánál

Füst Milán már magát a tetszést, a széptől különváló ízlést is élettani jelenségként mutatta be. „[Ú]gy látszik, az emberi szervezetnek jólesnek a változó ingerek, sőt, az élettan megállapítása szerint valószínűleg csak ezek tudják életben tartani – az egyforma ingerek kezdetben unalmat, aztán undort keltenek benne, végül azok még meg is ölhetik”. Érvényesnek gondolta ezt

a tételt a szépségre is, hiszen a lélek azt szereti, ami változatos. „[A]hol nagy a gyorsaság, ott akadályozó, lassító, fékező erőre is szükség van a szervezetben – [...] ahogy a szívünket s minden egyéb szervünk működését kell, hogy gyorsítsa, s ugyanakkor lassítsa is valami [...] – ugyanúgy csak az hat ránk jól a szépség területein is, ami gyorsaságában akadályozva van, ami nem teljesen sima futású, amiben ellentmondás is van”. Füst példái szerint ilyen ellentmondás lehet például a formákban a vita, a kivitel finomságában a nyersesség, tartalmilag pedig a jellemzett személyek tulajdonságaiban a kontraszt. (Füst 1997, 30)

Egyetértett Leonardo észrevételével, mely szerint egy gépezet csak akkor lehet jó, ha arányossága, térbeli szépsége is van. „Mert valamely szervezet tapasztalataink szerint csak akkor működhet igazán jól, ha egységes – ami szervezet, annak kell, hogy egysége is legyen, s ha igazán egység: ez, tapasztalataink szerint, meglátszik a formáján. S most fordítsuk meg ezt: – ha valami szép, abból arra következtetünk, hogy jó szerkezet, jól fog szolgálni, ki fog elégíteni minket.” (Füst 1997, 33–34)

De továbbra is foglalkoztatta a lehetőség, hogy „vajon nem tudunk-e elképzelni olyan gépet, amely részeiben mindenképpen arányos (tehát, ahogy mondani szokás: a szépségnek bizonyos objektív kritériumait hordja magában), s annak ellenére, hogy jó gépnek ígérkezik, mégse használható semmi-re, mert hamis gép. További kérdéseinkben benne fog rejleni feleletünk. Vajon alma van-e olyan, amely gyönyörű s amellet szervezetében nem ép? S nincs-e még más ezer ilyen dolog is? Gyöngé szervezetű, beteg s amellet gyönyörű gyermek? Ebből tehát az következik, hogy [...] minden szervezet, amely jól működik, egyszersmind ökonomikusan és arányosan is van megépítve, hogy tehát a jól működő szervezet ökonómiájának jeleit arányosságában rendszerint csakugyan magán hordja [...] – ezzel szemben viszont ez mégse mindig válik be, mert nem minden arányosság biztosítéka annak, hogy jót, illetve használhatót rejt magában.” (Füst 1997, 34)

Fölvázolta, hogy az élőlények a körülményeiknek megfelelően és legfőbb szükségleteik szerint alakultak ki, „egyszersmind a legökonomikusabb elrendezésben is – ez pedig minden tapasztalatunk szerint csakis szerves és arányos építményben lehetséges. Ezek szerint: jó gép valószínűleg csak az lehet, amelyik arányos – viszont, az arányosság látszata nem mindig biztosítéka jóságának”. (Füst 1997, 34–35)

A kezdetleges verbális kifejezés javarészt hangutánzásból, képekből és indulatszavakból áll, hiszen a képnek látomásereje van, a hangutánzás és az indulatszó szintén érzékletes megnyilvánulás. A kisgyermek is „előbb hangokat utánoz, aztán megszemélyesíti a dolgokat és dramatizálja” – állapította meg Füst Milán, a Herderre és Goethére is hatással lévő 18. századi teológus-filozófust, Johann Georg Hamannt idézve, aki „még ezt az őseredeti, elementáris nyelvet is hamisításnak érzi a szervezet beszédéhez, vagyis ahhoz képest, amit a szívünk, kedélyünk, sőt értelmünk is eredetileg mondani akart. Milyen példát hozzak erre? A jajszó, az ordítás érzékibb, tehát elementárisabb hatású valami, mintha ezzel a mondattal fejezem ki érzéseimet, hogy: nagyon fájnak a lábaim” – (Füst 1997, 130) és Füst szerint a mondatforma már maga is konstrukció, tehát eleve hamisítás a jajszóhoz képest.

A megnevezés (a nyelvi absztrakció) is arra szolgál, hogy rendszerezzük a világ dolgait, illetve minél érzékletesebben fejezzük ki mindazt, amit megfigyeltünk akár a tárgyi, akár érzelmi vagy szellemi területeken, ám a megfigyelések sorából, legyenek azok bármilyen érzékletesek, még nem keletkezik művészet, mert az soha nem „a valóság tényeinek egyszerű összehordása, összeadagolása útján jön létre”. S Füst Milán itt vezette be terminológiai rendszerébe az „életteljesség” fogalmát.

Vajon hogy jön létre az élő? – tette föl a kérdést, hogy válaszában a műalkotás születését a magzat növekedésével állítsa párhuzamba az anyatestben. Nem a különálló és külön fejlődő részek lesznek „összeragasztva” hanem „az egész egyszerre válik azzá, ami, s előbb ugyan parányi formában, de azután sugarasan és minden irányban egyformán fejlődik mindaddig, amíg ki nem teljesül. Mindaz, ami élő szervezet e világon, az mind így jön létre, s a műalkotás arról nevezetes, hogy éppen ezeket: mindenben az élő-szervezeteket veszi mintájául, tehát azoknak más síkon való vetületeként tekintendő. Az egészet érezni, a létrejövő szervezetet azonnal – ez teszi ki a művészeknél ihletük javát. Az egészet érezni, az egységet, s aztán egyes beszédes részletek útján kifejezni mindazt, amit e szervezetben [...], amit a kompozícióban elmondani, szemléltetni akarok – ez az, amit az igazi alkotás nevének nevezhetünk”. Ezért lehet a művészetet a rendezetlen valósághoz viszonyítva egy „élő-szervezet rendjének” tekinteni, „az élő-szervezetek egyfajta tükörképének, vetületének”. (Füst 1997, 167)

Ha érzékletes megfigyeléseket sorakoztatunk egymás mellé, s ha a kompozíciós elveket figyelembe véve jól is helyezzük el azokat, még csak kívülről jellemzünk, „mert nincs meg benne az a belső összhang, amely az élő szervezetet teszi, ami annak lényege. Mert bizony ez az összhang már nem a külvilágból kerül a műbe, hanem a művész indulataiból, intuícióiból adódik.” S itt újra azt hangsúlyozta, hogy „az ihlet java adódik ebből az egység-érzésből, kompozíciós-érzésből”, s miközben a művész néhány sora, munkája egy-egy részlete is lehet valódi ihlet műve, csak a kompozíciós ihlet, a strukturális egység érzete hozhat létre valamilyen „életteljes egészet”. (Füst 1997, 167–168)

S mindezt saját gyakorlati példájával alátámasztva, ezt a tanácsot szokta adni kezdő költőknek: „ne te akard a költeményt, bízd a szervezetedre, vagyis indulatodra, hogy az mondja meg, amit akar, s csodákat fogsz látni! Mert az mindig sokkal több lesz, mint amit te akartál. [...] egy mű csak akkor tekinthető igazán annak, ha kogens, vagyis kényszerítő életerejére van. S ami nem úgy jön létre, ahogy az élet szokott létrejönni, nem a teremtő indulat egységéből, hanem megfigyelések útján, az külső munkálatok eredménye marad, s akármit csinál is vele utóbb az író, mert épp a belső munkálat: a strukturát létrehozó erők indulata s azok központosító vonzása hiányzik az egészből.” (Füst 1997, 181)

„A mű sokszorosán rendezett élet”

A további magyarázatokból csupán néhány példát kiemelve, Füst Milán önálló előadást szentelt a teremtő indulatok szerepének, hiszen azok is „szervezet-alkotók”; vizsgálta továbbá az indulat és érzelem viszonyát, (Füst 1997, 427–431) a gondolat és művészet rendjének közös eredetét. (Füst 1997, 471–472) S hogy érzékeltessük: a biopoétikát emlegetve irodalom- és művészetértelmezésünkben nem valamilyen egészen új gondolatról van szó, idézzük föl Németh László kritikai ars poeticáját, mely hét évvel Füst Milán Móricz-esszéje után, 1931-ben jelent meg, szintén a *Nyugatban* (ezért nem zárható ki az sem, hogy hatással volt Füst 1948-ban lezárt esztétikai előadásaira).

Mi az a közölnivaló, amire csak a műalkotás képes, és mi az, amit sem az újság, sem a tankönyv, sem a történeti vagy természettudományi szakkönyv nem hozhat a tudomásunkra? Miben különbözik a könyvtől a mű? – tette föl a kérdést Németh László. Néhány, a fentebb vázolt kérdéskörhöz szorosan kapcsolódó részletet idézzünk fel ebből, minden további kommentár nélkül, hiszen Németh László alább kiemelt állításaiban benne rejlik egyúttal a magyarázat is!

„A vegytan irreverzibilisnek nevezi azt a folyamatot, amely visszafelé nem folyik le. Két összekerülő elem egyesül, de önként nem bomlik szét. A műalkotás ilyen irreverzibilis folyamat: a műben egymás felé áramló elemek úgy forrnak össze, hogy szétbontani őket többé nem lehet: magasabb egység keletkezett, melyet a műbe sodródott alakokból, eszmékből, szavakból meg nem magyarázhatok. Minél tökéletesebb a mű, annál kevésbé.

[...] A műalkotás jól előkészített varázslat. Elvárásolja a műbe sodródó elemeket: a szó elveszti szótári jelentését, a modell megsemmisül a hősből, az eszméket új sugárkör özönli körül. Mi varázsolja el ezeket az elemeket? A műben szövődő kapcsolatok. A mű nem sorakoztat, hanem kapcsol. A műben semmi sem marad magára, hanem minden valami más rész felé mutat. A mű sokszorosan rendezett élet.

[...] A költő nem úgy alkot, mint az Isten: új fát, új emberfajt, új nyelvet. A költő új terv szerint új arányba állítja a régi világ elemeit, ez az ő alkotása. Az alkotás elsősorban kompozíció. Az alkotó a részek viszonyában, az elemek közt futkosó erővonalak titokzatos rajzában fejezi ki művészi igazságát. A mű elsősorban az erővonalaknak ez a rendszere, mint ahogy a benzol elsősorban nem szén és hidrogén, hanem ennek a két elemnek jellegzetes kapcsolódásmódja. A műalkotás az a belső terv, amely a mű minden elemét egy képzelte központ felé irányítja. A műalkotás belülről determinált; minden eleme egy közös góc világításában áll s egyik sem csóválhat a maga örömeire sem fáklyát, sem zseblámpát. [...] A legmagasabb írói törekvés, melynek a többi csak alantasa lehet: komponálni: a szerkezet segítségével a mű anyagából egy irreverzibilis művészi eszmét lobbantani ki.” (Németh 1968, 136–137)

Látjuk tehát, hogy az újnak tűnő megközelítésmódok és olvasatok sokszor nem is annyira újak, csak más leíró nyelvet használnak, s gondolati gyökereik vagy a kifejtésük is megvolt már az elfelejtett klasszikusainknál!

IRODALOM

- BALOGH Gergő (2018): Élni annyi, mint ellenállni. Élet és szuverenitás Szabó Lőrinc *Semmiért Egészen* című versében. *Irodalomtörténet*, 2018/1., 29–42.
- BORBÉLY Szilárd (2004): *Halotti pompa. Szekvenciák*. Kalligram, Pozsony.
- BORBÉLY Szilárd (2010): *A testhez. Ódák és legendák*. Kalligram, Pozsony.
- DOUGLAS, Mary (1995): A két test. *Magyar Lettre International*, 1995/ősz (18. sz.)
<https://epa.oszk.hu/00000/00012/00002/index.htm> (2022. 04. 19.)
- DOUGLAS, Mary (2003): *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. Osiris, Bp.
- FÜST Milán (1997): *Látomás és indulat a művészetben*. (Negyedik, javított kiadás) Kortárs Kiadó, Bp.
- FÜST Milán (2012): *Teljes Napló*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.
https://reader.dia.hu/document/Fust_Milan-Teljes_Naplo-8004 (2022. 04. 19.)
- FÜST Milán (2014): *Írni. Cikkek, bírálatok, visszaemlékezések, útirajzok, alkalmi megnyilatkozások. I–II*. Fekete Sas Kiadó, Bp.
- GOROVE Eszter (2016): Test, nyelv és énkonstrukciók Borbély Szilárd költészetében. *Studia Litteraria*, 2016/1–2. (55. sz.), 144–156.
<https://ojs.lib.unideb.hu/studia/article/download/4243/4081/7663> (2022. 04. 19.)
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1977): *Gárdonyi Géza*. In: Uő.: *Egy ég alatt*. Szépirodalmi, Bp., 55–63.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő (2019): „Gyík egy napsütötte kövön”. Szabó Lőrinc és a modern líra biopoétikai kezdetei. In: KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – L. VARGA Péter – PALKÓ Gábor (szerk.): „Örök véget és örök kezdetet”. *Tanulmányok Szabó Lőrincről*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Prae Kiadó, Bp., 54–92.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – LÉNÁRT Tamás – SIMON Attila – VÉGSŐ Roland, szerk. (2020): *Life After Literature. Perspectives on Biopoetics in Literature and Theory*, *Numanities – Arts and Humanities in Progress Volume 12*, Springer, Bp.
- NÉMETH László (1968): *Ars poetica*. In: Uő.: *Kiadatlan tanulmányok I*. Magvető, Bp., 134–139.
- PATAKY Adrienn (2019): A kortárs magyar líra elmúlt évtizedének biopoétikai irányáról. *Bárka*, 2019/1.; *Bárkaonline*, 2019. április 2. <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6681-a-kortars-magyar-lira-elmult-evtizedenek-biopoetikai-iranyarol> (2022. 04. 19.)

BEREK SÁNDOR

Cigányzenészek és cigányzene a *Vasárnapi Ujságban* 1867 és 1896 között II.¹

A cigányzenészek és a cigányzene reprezentációi 1881 és 1888 között

1881

1881. május 1-én adtak közre *Csendélet Alcsuthon* címmel egy tudósítást a cigány-magyar szótár megszületéséről, amelyet Ipolysághi Balogh Jancsi, egy cigányzenész készített. „Az öreg primás, rég elhallgatott sok régi, kivált Rákóczi korbeli magyar nóták ez egyetlen élő fenntartója a mivelt cigányok közé tartozik, kik irodalommal is foglalkoztak, élénk érzéket tanusítottak elzüllött nemzetük sorsa, története és nyelve iránt. Megkísérelte némi irott nyomokat tenni le a magyarországi cigányok nyelvéből s megírta e szótárt és azt József főhercegnek ajánlotta egy elég ügyesen irt rövid bevezetésben.”² A *Vasárnapi Ujság* közölte ennek szövegét. A cigányokról írt sorai a népkarakterológia elterjedt toposzait ismételték meg. „E nemzet [...] 1387-ben jött ez országba, melyben jóformán még ma sem él más életet, mint bevándorlása első éveiben. Elzüllöttségében is vigasztalója, zenéjének fenntartója lett a magyarnak s nyirettyüjével a magyar névnek a tengereken túl is becsületet szerez. Beírta e nemzet asztaláról a morzsalékokkal, tudományos mivelődésének nem volt részese, lenézetése miatt a nemzettel össze nem olvadhatott, megtartá magával hozott szokásait, nyelvét, daczára, hogy még irodalmilag fenntartott segédforrásokra sem támaszkodhatott, hiszen cigány nyelven nincsen irodalom. Ő talán az első cigány, ki ez irányban

¹ A DRHE 2022. április 27-én rendezett *Scientia ac Educatio* konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett, módosított változatának folytatása. A tanulmány III. része a *Mediárium* folyóirat következő számában jelenik meg.

² *Csendélet Alcsuthon. Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 18. sz. (1881. május 1. 282.)

kezd valamit, betürendben összegyűjtve a magyar cigányok által használt szavakat, hozzá téven azok magyar jelentését. Czigánynyal nem akarta megbíráltatni e kísérletét, mert a cigány nem tudós; de tudósokkal sem, mert azok nem tudnak cigányul.”³

1881. május 15-én arról tudósítottak *Az angol trónörökös Budapesten* címmel, hogy a trónörökös megérkezett hozzánk és cigányzenészek társaságában mulatott a látogatása során „A vasutól egyenesen a nemzeti kaszinóba hajtatott, hol gr. Károlyi Pista előre gondoskodott a herczeg kértére cigányokról. A walesi herczeg ugyanis nagyon szereti a cigány zenét, s Érsekújvárnál is játszatta az ottani bandát. A kaszinóban szűkkörű lakoma volt Berkes zenéje mellett.”⁴

1881. június 12-én jelent meg egy zenei esszé *Doppler Ferencz* címmel, amely nemzeti vonatkoztatási keretben tárgyalta a magyar zenei élet megnyilvánulásait. Osztályozásában a magyar zene, a magyar dal, dalmű, a műdal szerepelnek, a zenei fejlődés, a zenei műfajok hierarchiájában az utóbbit helyezve előre. Eszerint a zenei élet a cigány- és katonazenekarokat köré szerveződött. „A magyar zene fejlődése első idejében igen gyakori az eset, hogy idegen nemzetek fiai nagyon érdeklődtek a magyar dal iránt, sőt elősegítették a kibontakozást. Nagyon meg lehet magyarázni. Mi megszoktuk a cigányt, a ki nekünk egy külön nemzet arra, hogy muzsikáljon. Az ő hegedűjében ott van mindenféle dal, csak hozzá kell nyulni a vonóval. Azt pedig, hogy a magyar zene még művészies formákra, pláne a dalmű szigoru alakjára is alkalmas volna, azt oly alkalmatlannak hirdette a finyáskodó izlés, hogy magunk is elhittük egy darabig. Meg aztán a cigány mellett, egy kis klavirozáson túl, a zenével vajmi kevesen foglalkoztak. Kotta-tudó ember rendszeren a katona-bandák kappelmeistere volt. Ezek közt akadtak többen, a kik a magyar zenében fölismertek valamit, némelyek egész kincsbányát. Tudjuk, hogy még a Rákóczi-indulót is egy cseh kappelmeisternek vindikálják. Emlitsük-e Csermákot, a ki cseh eredete daczára a javabeli magyar zenészek közé tartozott! Az egyik legfeltűnőbb példa a lengyel Doppler Ferencz, az »Ilka« ismeretes opera szerzője. Apja a Máriássy-ezred zene-

³ Uo.

⁴ Az angol trónörökös Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 20. sz. (1881. május 15. 320.)

karának volt karmestere. A fiu e zenekar körül nőtt fel a lemergi kaszárnyában, a hol 1821. október 16-án született. Ott hallott először magyar dalokat, a zenekartól és a bakáktól. Később a magyar műdal úttörői közé állt, és sok érdemet szerzett zenénk nemzeties fejlődésében.”⁵

1881. június 12-én rövid hírt adtak közre *Csermák síremlékét...* címmel arról, hogy a zeneszerző síremlékét felavatták a veszprémi temetőben, amelyen a tiszteletadás végeztével egy cigányzenekar Csermák Antal Veszprémi dalaiból játszott néhány darabot.⁶

1881. szeptember 4-én jelent meg egy rövid tudósítás *A magyar cigányzene az angol zeneirodalomban* címmel, miszerint egy angol könyvben külön fejezetet kapott a cigányzene, valamint két angol zenei lapban cikksorozatot közöltek róla. „H. Sutherland Edvard tollából egy munka jelent meg »The Lyrical Drama« czimen, melyben külön fejezetet szentel a magyar cigányzenének, igen melegen emlékeztén meg róla. A fejezet czime: »Tátrafüred and the music of the Hungarian Gipsies«. (»Tátrafüred és a magyar cigányok zenéje«). Grove »Musical Dictionary«-ja és a »Musical Times« is nemrég cikksorozatokat közöltek cigányaink zenéjéről.”⁷

1882

1882. február 6-án egy portré jelent meg *Szkobelew* címmel egy orosz tábornokról. Egy rövid részlete a cigány népkarakterológia toposzai, a civilizált – nem civilizált ember szembeállítására miatt érdemel figyelmet. „Életmódja egyáltalán nem mondható civilizált európai ember életmódjának. Se nem alszik, se nem étkezik rendesen. Eszik, a mikor eszébe jut, mindent összevissza, válogatás nélkül, kintinban, állva, hirtelen; alszik sátor alatt. Rendes órája nincs nála semminek. Nem is nomád, de valóságos cigány életet él.”⁸

1882. április 9-én adtak közre egy lírai jellegű esszét és egy rajzot Feszty Árpádtól *Hol terem a cigány nóta?* címmel. Feszty a falusi cigányzenészekről írt. „Én e néhány sorral csak egy egyszerű falusi bandának, a Csicsó bandá-

⁵ Doppler Ferencz. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 24. sz. (1881. június 12. 381.)

⁶ Csermák síremlékét... *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 24. sz. (1881. június 12. 384.)

⁷ A magyar cigányzene az angol zeneirodalomban. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 36. sz. (1881. szeptember 4. 574.)

⁸ Szkobelew. *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 9. sz. (1882. február 26. 138.)

jának akarom leróni hálaadómat azért a sok szép nótáért, a miket a fülemben hegedült, azért a sok szép óráért, a melyeket ő tett a gyönyör óráivá.”⁹ Csicsó vályogvető cigányból lett cigányzenész. „Öt év előtt még vályogvető cigány volt. Száz darabot vetett 30 krajczárért, dagasztotta reggeltől estelig a sarat. Este, ha muzsikálni ment a banda, közjük állt s kontrázott nekik. Körme alatt még ott volt a beleragadt agyag. Kontrásból a primássággig fölemelkedni jó hallású cigánynak nem nehéz dolog. Megszökik a bandából s maga alakít ujat, és ha megszereti egy-két kikapi fráter, jó mulató gyerek: hirtét viszik – s akkor boldogul már. S Csicsónak »finom a hallása« s a mi még igen nagy előny, olyan szép »kiállása« van, akár egy gróf is megirigyelné. Legalább a cigány leányok így vélekednek felőle. Ma már híres ember. Nemcsak falujában ismerik el a többi romák (roma = cigány), de a szomszédbeli falvak cigányai előtt is nagy az ő becsületje.”¹⁰ Hogyan szerezte meg a primássághoz szükséges zenei tudását? „Elég neki egyszer elfütyülni akár-melyik nótát, az első futam után tudja már ő a többit; – tanul is folytonosan; ambíciója, hogy más banda meg ne előzze új darabokkal. Az újabb operákat, valczereket is betanulja. Ennek persze az a módja, hogy a banda kihozatja a városból a karmestert, az külön-külön minden cigány előtt eljátsza a darabot, mindegyik előtt más hangon, már a kinek a hogyan kell, azután összegyűlnek a Csicsó udvarában, s elég egyszer-kétszer együtt eljátszani, s megy a nóta, mint a karikacsapás.”¹¹

1882. augusztus 6-án jelent jelent meg *A trieszti kiállítás...* című híradás arról, hogy készülöben van annak magyar része. A nemzetközi magyar bemutatónak, nemzeti reprezentációknak már állandó elemévé vált a csárda és a cigányzekar, mint ebben az esetben is. „A magyar tárlat még nincs teljesen rendezve. Itt a falakat nemzeti színű lobogók, megyék czimerei ékítik. A székesfehérvári és egyéb kiállítások tárgyai szerepelnek. Van magyar csárda is, cigány zenével.”¹²

⁹ FESZTY Árpád: Hol terem a cigány nóta? *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 15. sz. (1882. április 9. 233–234.)

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² *A trieszti kiállítás...* *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 32. sz. (1882. augusztus 6. 512.)

1882. augusztus 20-án számoltak be a *Halálozások* rovatban arról, hogy elhunyt „Kecskeméty Gyula híres fővárosi cigányprimás, a szintén híres Kecskeméti György utolsó fia; két nevelt fia maradt hátra: Kecskeméty Döme Géza, az Amerikában működő magyar zenekar karnagya és Kecskeméty Lajos, budapesti cigányprimás.”¹³ Szintén itt tették közé azt a halálhírt, hogy „[a] nógrádmegyei Nagy-Géczen pedig Rácz Palinak, a főváros jeles cigány primásnak édes atyja hunyt el, ki állítólag *száztizenegy* évet élt.”¹⁴ Ez a közlés, vagyis a családtagokra is kiterjedő figyelem és tisztelet, a cigányprimások magas társadalmi státuszát, elismertségét mutatja a 19. század utolsó harmadában.

1882. december 17-én jelent meg a *Vándor cigányok* című esszé.¹⁵ „Sokat írtak már ez eredeti népfajról, melynek sajátos életmódja a világ nagyobb részén, de főleg hazánkban nem kevésbé ismeretes. Sok valótlan is költött felőlük a csapongó fantázia, mely mindig a szélsőségekben, rendkívüliségekben leli gyönyörét. Ezernyi ezer adoma forog a nép nyelvén róluk, melyek többnyire nem alapulnak valóságon, de azért nagyon jól jellemzik e furfangos népfajt.”¹⁶ Zalay Lajos gyermekkorának emlékeit gyűjtötte össze táncaikról, munkájukról, megélhetésükről, kapcsolatukról a falusi emberekkel, férfi és női szerepekről, nincstelenségről, amelyhez képes ábrázolás társult. Ezek az emlékek megfelelelnek a vándorcigányokról a társadalomban elterjedt, közismert képzeteknek. A hozzájuk való személyes viszonya patriarchális, távolságtartó és együttérző.

1882. december 31-én jelentettek meg egy hírt *Arany-ünnepélyek Párisban. A nemzetközi irodalmi társulat...* címmel arról, hogy Arany János tiszteletére rendeztek egy cigányzenével kísért estélyt.¹⁷ „Az ünnepély azzal kezdődött, Putnoky Laczi négyes társulata eljátszotta a Marseillaisét és Rákóczit, s aztán pohárköszöntések alakjában emelték ki az összejövetel jelentőségét. [...]

¹³ Halálozások. *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 34. sz. (1882. augusztus 20. 546.)

¹⁴ Uo.

¹⁵ ZALAY Lajos: *Vándor cigányok. Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 51. sz. (1882. december 17. 811–812.)

¹⁶ I.m. 811.

¹⁷ *Arany-ünnepélyek Párisban. A nemzetközi irodalmi társulat... Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 53. sz. (1882. december 31. 853.)

A pohárköszöntés és zene tovább folyt, s az összejövételnek csak a késő idő vetett véget.”¹⁸

1883

1883. április 29-én közölte a *Vasárnapi Ujság* *A mi cigányaink* című népkarakterológiai esszét, amely a cigány jellem megragadására törekedett. A magyar cigányzenészek ehhez idealizmusukkal és földhözragadságukkal, élehetlenségükkel járultak hozzá. „Azaz hogy bocsánat! – *uj magyarok*. Ők maguk találták ki ez elnevezést, s a nemzet valóban habozás nélkül megadhatja ezt annak az egyetlen fajnak, mely sem fehér lapot nem kér tőle, sem »sulverájn-nal« nem szövetkezik ellene, sem semminemű omladinista ábrándokat nem táplál. A magyar-czigány jellemnek egyik legkitünőbb ismerője, Teleki Sándor ezredes, megható vonást elevenített fel nemrég az egykori nagy-hirű debreczeni primásról, Boka Károlyról, ki a százas bankót, melyet egy földesúrtól kapott, midőn ez leült játszani, s minden pénzét elvesztette, észrevétlen zsebébe csusztatá vissza. Hogy minő nagy ideálista más tekintetben is e sajátságos népfaj, egyebekből is kitészik. Midőn a külföld figyelme érdeklődő kíváncsisággal kezdett az eddig nem ismert magyar zene felé fordulni, egymást érték a fényesebbnél fényesebb ajánlatok különböző népzenekarokhoz Londonba, Párisba, Szent-Pétervárra, Amerikába hiva őket, jelentékeny nyereség kilátásba helyezése mellett. Akadtak, mindannyiszor, kik engedve a felhívásnak, elszánták magukat a nagy utra, de nem volt a világnak az a kincse, mely néhány hétnél tovább tarthatta volna vissza őket az idegen földön. Érezték, hogy a magyar nóta oly exotikus virág, mely kihervad, elhal, a szokatlan talajon; érezték, hogy szükség van a végtelen rónák ringó délibábjának inspirációjára, mely olyan, mint az alföldi menyecske szeme kacshintása, hamis és szeszélyes. Hazajöttek tehát ujra *itthon* nyomorogni, miután nem tudtak *máshol* jólétben élni. Minő magasztos földhözragadság ez! Minő fönséges élehetlenség!”¹⁹ A cigányok a társadalmi humor forrásai és a világhoz való romantikus beállítódás képviselői is. „Létezhetik-e kedvesebb komikum annál a fonák viszonynál, mely a cigányt a falusi paraszt-osztályhoz fűzi, melyet titokban épen úgy lenéz, mint ez őt. Ha a

¹⁸ Uo.

¹⁹ *A mi cigányaink. Vasárnapi Ujság, XXX. évf. 17. sz. (1883. április 29. 267.; 270.)*

parasztnak derogál cigánynyal lépni családi összeköttetésbe, ép úgy derogál a cigánynak a bő gatyá és cifra guba. Ez a bizonytalanság, melylyel a társadalmi osztályok közt lebeg, ez a rátartóság, mellyel a polgárosuláson kívül helyezi magát, képezi humoros voltának eredeti forrását s ad helyzetének némi kétes romantikát.”²⁰ A cigányoknak dekoráló, díszítő szerepe van a magyar társadalomban. További fontos jellemzőjük, hogy ügyetlenek a javak megszerzésében. „Mint a polgári életben, úgy a katonában is, nem annyira a szükséges tényező, mint inkább a *dekoráló* szerepét játssza a cigány. Nem valami hősi természet, de bezzeg annál-inkább győzi furfanggal és kérkedéssel. Esküre, fogadásra mindig készen áll, és igazi spártai módra sokkal kevésbé tartja kárhoztatandónak idegen dolgok eltulajdonítását, mint azoknak *ügyetlen módon* való eltulajdonítását. Nagy erkölcsi meggyőződései, magas felfogásai nincsenek. Fázni nem szeret, de a világ minden napfényéért se adna egy kis vigan lobogó bográcstüzet.”²¹

1883. július 8-án jelent meg az *Egy angol hangrólunk* című híradás egy vascsoráról, amelyen cigányzenészek is felléptek. A leírásban a cigányzenészekről kialakult pozitív sztereotípiák köré toposzait használták fel. „A terem alsó végén egyike azon nevezetes cigány bandáknak volt fölállítva, a melyek Magyarországon minden népszerű sokadalomnak az oly annyira jellemző külsőt kölcsönözik. Nem valami rongyos, szegényes csapat ez, hanem csinos barna ficzkók, ragyogó huszáros vörös egyenruhában. A magyar életben a zene oly szükséges elem, akár a levegő, melyet belélegzik és ezen csodálatos műszerkezelők felhívásra a nemzeti szilaj tánczaiktól kezdve zenekari ouvertureig bármit eljátszanak, még pedig hangjegy nélkül.”²²

1883. augusztus 5-én adták közre a *Párisi látogatásunk* című tudósítást, amelyben a francia és a magyar nemzet közötti rokonszenv mélyebb magyarozatát a közös civilizációs küldetésben találták meg. „Az a rokonszenv, mely párisi tartózkodásunk néhány napja folyamán oly megkapó közvetlenséggel nyilvánult irántunk, úgy látszik, nem csupán pillanatokig tartó nyilatkozása volt a francziákat előnyösen jellemző szivélyességnek és lova-

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² SCHMIDT Sándor: Egy angol hangrólunk. *Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 27. sz. (1883. július 8. 439.)

giasságnak, hanem mélyebben fekvő indokokra vezethető vissza. Mint Lesseps egyik köszöntőjében találóan jegyze meg, a francia és magyar nemzet közti rokonszenv lélektani magyarázata missziójuk azonosságában található föl: az egyik Európa nyugati, a másik keleti határán őre és előharcosa a civilizációnak.”²³

1883. szeptember 16-án jelent meg *A Nemzeti Színház igazgatói* című portrészorozat, ebben Erkel Sándor életrajza, aki Erkel Ferenc fia volt. Erkel Ferenc többek között megtanult cimbalmozni is, cigányzenészekről sajátítva el a hangszeren való játékot. „1861-ben Erkel Ferencz a czimbalmot is alkalmazván operáiban, a fiatal Sándor a kávéházakban leste el a cigány czimbalmos fogásait, s otthon néhány hét alatt oly tökélyre vitte a czimbalmozást, hogy ugyancsak cigány legyen, a ki vele versenyre lép. Abban az időben a magyar operákban előforduló czimbalomrészeket ő játszotta. Hasonló módon önszorgalmával sajátította el a zenekari hangszerek legtöbbjével való bánást, úgy hogy az orchesterben alig fordul elő hangszer, melyen nem játszik.”²⁴

1884

1884. augusztus 10-én jelent meg a *József főherceg és a cigányok* című közlemény, amely a főherceg és a cigányok kapcsolatát mutatta be. Ebben különböző történetekkel érzékeltették a patriarchális közvetlenséget és a minden napokban is megnyilvánuló tudós szerepet. Új változatban láthatjuk a történetek között Ságbi Balogh János magyar – cigány szótárának megszületését. „Egy öreg magyar cigány primás, a ki a főhercegnek nagy kedvence volt összeirt egyszer a számára egy egész cigány szótárt is. Csak az a baj van vele, hogy az öreg primás a cigány nép Kazinczyjának képzelte magát s olyan új szavakat csinált, a miket semmi cigány meg nem ért.”²⁵

²³ Szász Domokos: Párisi látogatásunk. *Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 31. sz. (1883. augusztus 5. 499.; 501.)

²⁴ *A Nemzeti Színház igazgatói. Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 37. sz. (1883. szeptember 16. 595.)

²⁵ *József főherceg és a cigányok. Vasárnapi Ujság*, XXXI. évf. 32. sz. (1884. augusztus 10. 511.)

1884. szeptember 28-án adták közre az *Operánk és a diapason-kérdés* című tanulmányt. „Mielőtt a zenekarok rázendítenék az első felvonások előtti nyitányt, mielőtt a cigány rágyujtana népünk édes-bus dallamaira, vagy mielőtt a művész kilépne a közönség elé helyezett pódiumra, mindig hangolás előzi meg a játék megkezdését. Ha zongora van, egy billentyű megütése, teljes zenekaroknál a fuvola »a« hangja adja azt a hangmagasságot meg, mely után minden más hangszer a maga «a»-ját igazítja. Ez eljárás a hangok összeegyeztetése, a hangolás vagy «stimmelés», mint a hogy nálunk még a megszokott német műszavak szerint nevezik, az irányhang pedig, melyet a vonóhangszerekek a fúvókhoz, ezek pedig a karmester hangvillájához vagy sípjához igazítanak, az »a« hang, azaz a *diapason*.”²⁶ A diapasonnak több típusát használták Európában. A tanulmány egy közös diapason elfogadása mellett érvelt, eközben magyarázatot adott a különbségekre és a magyar cigányzene jellegzetességére. „Nálunk, mint felette vérmes és szenvedélyes nemzetnél, igaz, hogy a cigányzenészek oly magas diapasont használnak, mely a párisi operáét is felülmúlja, de ennek lehet az az egyszerű oka is, hogy a magasabb hangolás diadalmasabban küzd meg az akusztika fogyatkozásaival.”²⁷

1885

1885. január 11-én jelent meg a *Magyar udvari bálók* című esszé. Ez azt mutatta be, hogy miként vált a cigányzenekar udvarképesé, elfogadottá, előbb a porosz, majd a magyar királyi udvarban. „Sajátságos, hogy a cigány-bandát voltaképpen nem a magyar udvar, hanem a porosz udvar tette udvarképesé. A porosz trónörökös ugyanis egykor Bécsben cigányzenét hallván, ezt nagyon megszerette s a schleswig-holsteini háborúban *Peczek* Hugót, egy hegedülni jól tudó magyar gyalogsági századosot kérdezte meg, hogy össze tudna-e állítani a Dánia ellen küzdő magyar ezredek közül egy cigány-bandát? *Peczek* százados kísérletet tett és csakugyan összehozott valami kilencz muzsikust. Távirati uton rendeltek hegedüt sipot, bőgőt, czimbalmot Pestről s a százados alig pár hét alatt begyakorlá bakaczigányait, a kik azután a trón-

²⁶ –ő.: *Operánk és a diapason-kérdés. Vasárnapi Ujság, XXXI. évf. 39. sz. (1884. szeptember 28. 624.)*

²⁷ Uo.

örökös mellett maradtak az egész hadjárat alatt, elvitte őket Berlinbe is s játszatott velük *Vilmos* király előtt, a ki még akkor nem volt olyan ősz, és *Bismarck* előtt, a ki még akkor nem volt olyan herceg – mint most. Ez huszonegy év előtt történt s pár év mulva, 1867-ben, már udvarképes volt a cigány a budai királyi várban is.”²⁸

Szintén 1885. január 11-én adták közre a *Bécsi vendégek Budapesten* című tudósítást arról, hogy magyar vendéglátóik a bécsi mérnök- és építészegylet tagjait is cigányzenével szórakoztatták. „A bécsi mérnök-és építész-egylet Budapestre jött tagjait előzékeny figyelem és a legszivesebb vendéglátás fogadta. [...] A magyar mérnök- és építész-egylet elnöke, Hieronymi Károly üdvözölte őket és cigány zenéről is volt gondoskodva.”²⁹

1885. február 1-én jelent meg egy gyászír a *Halálozások* rovatban *Rácz Pali...* címmel (képünkön, balra, *Rácz Pali portréja* látható): a híres cigány-primás január 30-án hunyt el 72 éves korában.

„A ki az utóbbi évtizedekben a fővárosban megfordult, mindenki ismerte ezt az athleta termetű embert, a ki a magyar dalokat oly szívhez szólón játszotta. A cigány zenészek közt is nagy tekintélyben állt. Fiatal korában katona volt, s a szabadságharcban vitézül viselte magát. Később a hegedű lett fegyvere, s azzal hódított mindenfele. De már

régén betegeskedett. Lába is fájt, egyéb bajok is gyötörték. Végre néhány héttel ezelőtt ott kellett hagynia közönségét s ágyba dőlt a hatalmas ember. Még az országos kiállítást szerette volna végig muzsikálni, de azt már nem érthette meg. Nagy család gyászolja, mert huszonnégy gyermekéből a leg-

²⁸ EÖTVÖS Károly: Magyar udvari bálók. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 2. sz. (1885. január 11. 30.)

²⁹ Bécsi vendégek Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 2. sz. (1885. január 11. 33.)

több életben maradt. Az előkelő vendéglők, a budapesti bálók egy speciális alakja, a magyar népzene egyik legjelesebb képviselője tünt el az öreg Rác Pali. ”³⁰

1885. február 15-én a gyászírt egy hosszabb nekrológ, életét és munkásságát méltató visszaemlékezés követte *Rác Pali* címmel. „Meghalt az utolsó cigány! Van még elég, a ki jó muzsikus; de olyan cigány, mint a milyen ő volt, kitudja, ha terem-e többé” – írták.³¹ Rác Pál prímás a jó cigányok közé tartozott. „Abból az időből való, a mikor még robotba járt a cigány s a hajdu pálczája nem is válogatta meg a hátakat, melyik kié s nem érte föl buta esze, hogy hátha olyat üt, a kiben lánglélek lakik. A mikor még kötéllel fogdosták a katonát. A mikor még – a mint Pali bácsi mondta – »egy cigány vagy zsidó élete nem sokkal ért többet egy döglött csirkénél.«”³² A katonaélet után Pestre jött. „Sok jó cigány huzta akkor Pesten. [...] Beállott az egyikhez, tanult nála három hétig, azután ment a másikhoz, végig muzsikálta az összes bandákat, eltanulta mindegyiknek a kezejárását, hegedült és verte a cimbalmot, volt brácsás, bőgős és klárinétos, hévvel szedett magába mindent, és lett Pesten az első muzsikus.”³³

1885. február 22-én újabb gyászír és nekrológ jelent meg a *Halálozások* rovatban *Berkes Lajos...* címmel. Eszerint „a népszerű cigányprímás gyorsan követte az öreg Rác Palit, kinek temetésénél a koporsó előtt ő és bandája huzta még szívhez szólón a bucsuztató nótákat. A főváros két legkitünőbb cigányprímását veszítette el alig néhány nap alatt. Berkes főleg az előkelő bálók és főúri körök kedvelt muzsikusa volt, s bandája mindig jól összeválogatott. Berkes maga is képzett zeneismeretekkel bírt. Külföldön is nagy utakat tett zenekarával és hírnévre jutott mindenütt, a hol megfordult. Játsozott a párisi világkiállításon, majd a porosz trónörökös ezüst-menyegzőjén és Londonban, hol a walesi herceg – a magyar zene egyik őszinte kedvelője – számtalanszor hívatta magához. Itthon a fővárosban is nagy népszerűségnek örvendett. Sikereinek egyik legfényesbikét Bécsben aratta, 1875-ben, mikor az ott lakó magyarok Andrássy Gyula gróffal élükön fényes koncertet

³⁰ Halálozások. Rác Pali... *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 5. sz. (1885. február 1. 86.)

³¹ –y–d.: Rác Pali. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 7. sz. (1885. február 15. 114–115.)

³² Uo.

³³ Uo.

rendeztek a Petőfi-szobor-alap javára. Mint nemzeti ritkaságot mutatták be Berkes Lajost, ki e szereplésével megnyerte magának Bécs közönségét. Berkes Lajos Nógrádmegyében, Csécsén született 1838-ban. Fiatalabb éveiben Aszódon a Podmaniczky-család udvari primása volt s csak 1871-ben került a fővárosba. Neki is nagy családja volt, melynek fentartója és a banda primása most legidősebb fia lesz. Hat napi betegség után hunyt el e hó 18-án, ugyanabban a házban, hol Rácz Pali lakott. A két híres cigány elhunytával a főváros magyar népzenejében sokára nagy hézag támadt.”³⁴

1885. április 26-án *A kiállítás területén – A kiállítás térképével* címmel arról tudósítottak, hogy megnyitották az ezredévi kiállítást a Városligetben, ahol többek között cigány- és katonazenekar szórakoztatta a látogatókat. „A kiállítási terület megnyitásától kezdve reggeli 8 órától esti 11-ig lesz nyitva a látogató közönség előtt, mely a nyári esteket kellemesen fogja tölthetni a légszesz- és villamvillágítás által tündérivé varázsolt helyen, cigány- és katonazene hangjainál, sétálva az elegyengetett utakon az épületek, virágágyak, fa- és bokorcsoportok között, vagy a vendéglők, kávéházak, cukrászdák nyílt verandáin üdítő estelihez telepedve a nap fáradalmi után.”³⁵

1885. május 24-én újabb tudósítást adtak közre a kiállításról *Képek az országos kiállításból. II. A bosnyák kávéház. Az állami ménés-intézetek pavillonja* címmel. A kiállításon sok cigányzenekar volt, cigányzene, magyar nóta szólt szinte mindenhol. „A ki csak belép a kiállítás területére, készüljön el két dologra: hogy itt sokat fog látni, – de sokat és sokfélét hallani is. Tegyük hozzá, – nem kellemetlen dolgokat. A főkaputól jobbra-balra cigányzene hangzik, szemben katona-banda harsog, – az iparcsarnok mögött újra háromnégy helyt szól a magyar nóta. Panaszkodnak is a szegény vidékiek, hogy a hány cigány-banda volt az országban szerteszét, az mind az ország központjában – a kiállítás területén vert tanyát. Annál meglepőbb, ha a mezőgazdasági csarnok közelében egyszerre csak szokatlan hangok ütnek meg a fület: a tambura mélabus hangjai.”³⁶

³⁴ Halálozások. Berkes Lajos... *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 8. sz. (1885. február 22. 134.)

³⁵ A kiállítás területén. – A kiállítás térképével. – *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 17. sz. (1885. április 26. 274.)

³⁶ K. IMRE Lajos: *Képek az országos kiállításból. II. A bosnyák kávéház. Az állami ménés-intézetek pavillonja. Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 21. sz. (1885. május 24. 341.)

1885. július 5-én arról jelent meg hír (*A szerb király Budapesten*), hogy a szerb király többször is ellátogatott a kiállításra, ahol az első napon cigányzene mellett reggelizett, majd másnap a Margitszigeten ez a zenés reggeli megismétlődött. „Találkozott a nagy iparcsarnokban József főherczeggel is, ki oly szorgalmas látogatója a kiállításnak. Villás reggelire Dobos vendéglőjébe ment, s jó cigány zene mellett fogyasztotta el.”³⁷ A következő napon a kiállításról „József és Lipót hercegekkel együtt távozott el [...], s a Margitszigetre mentek, hol a király József főherczeg vendége volt. Bejárták a szigetet, melynek szépsége elragadta a királyt; aztán villás reggeli volt cigányzene mellett.”³⁸

1885. július 12-én jelent meg a *Népdalaink Párisban* című beszámoló Bertha Sándor tollából, miszerint: „a magyar zene terjesztésének szempontjából, mely életcélként lebeg mindig előttem, nem volna tán fölösleges hasonló gyűjteményben [Bartalus István 101 magyar népdal] terjeszteni a polgárosult világ elé népdalaink legjavát! A cigány zenekarok előadásai után ismerik ugyan már Európaszerte nagyobb részöket, *Liszt Ferencz* »Rhapsodiái« is meghonosítottak belőlük néhányat a hangversenytermekben, de a nagy közönségig még sem hatoltak el, mert naiv egyszerűségükben vagy épen lefordított szöveggel soha sem jelentek meg eddig külföldön. Meg lévén győződve, hogy minden igazi zenész és műkedvelő, kire a magyar zene mindenütt magnetikus vonzerőt gyakorol, hévvel fog felkarolni egy ily magyar népdal-gyűjteményt, rögtön munkához fogtam s kísérletképen kilencz népdalt alkalmaztam énekre, zongora kísérettel.”³⁹ A népdalok kiadása azonban nem volt egyszerű, noha Bertha megpróbált igazodni a franciák elvárásaihoz. „Természetesen főtörekvésem az volt, hogy dalainkat az idegenre nézve hozzáférhetőleg tegyem le, s ezért is figyelmemet különösen a korijambus mérték (–ww–) elsimitására fordítottam, mert zene-tanári tapasztalataim folytán jól tudtam, hogy azt egy nem-magyar vagy igen élesen vagy döcögősen adja elé. [...] Ezenkívül két szabadságot engedtem meg még magamnak: hogy a kontrás cigány harmóniai képzettségére emlékeztető

³⁷ A szerb király Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 27. sz. (1885. július 5. 441.)

³⁸ Uo.

³⁹ BERTHA Sándor: *Népdalaink Párisban*. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 28. sz. (1885. július 12. 455.)

akkordos kísérettől eltérőleg, hangulatos, független kíséretet alkalmazzak, s hogy néhol két dalt egy kikerekített egészbe fűzzek, ha a dalok külön-külön nagyon igénytelenek volnának (igy lett a földolgozott kilenczből hat). Idegenek előtt újításaim csak a dalok értékét növelhetik s nem tetszenek feltűnőnek, miután ők a cigány bandák hangszereléséhez nincsenek hozzá szokva, a két dal szövegének eshetőleges összefüggéstelenségét pedig a fordításban könnyen ki lehet egyenlítani. A »kóstoló«-nak szánt féltuczatnyi magyar dallal azonban nagy meglepetésemre több kiadónál felsültem. »Nem érdeklí ez közönségünket« volt mindnyájuk válasza, bár a dalokat magukat szépeknek is találták.”⁴⁰ Bertha a dalokat lefordította olasz nyelvre, módosított a francia fordításon, francia szakmai támogatót is talált, egy ismert zeneszerzőt, költőt és fordítót, akinek a felesége énekmester volt és zeneiskolát működtetett „hová a világ négy sarkáról gyűlnek tanítványok, – hangverse nyeivel, – hol a párisi legelőkelőbb körök képezik a közönségét.”⁴¹ Ezt követően lett csak kiadója a daloknak. „Hosszas keresés után végre azonban mégis zöld ágra jutottam; találtam kiadót, a *Durdilly*-czéget, mely az összes külföldi nagy kiadók párisi képviselője s egy internacionális üzletre a legalkalmasabb.”⁴² A gyűjteményt két nyelven adták közre. „Párisban francia és olasz szöveggel magyar népdalok jelennek meg – az első »Jegenyefa tetejében« – ily cím alatt: »*Chants de la Hongrie. Mélodies populaires magyares*«.”⁴³ Bertha szerint „[k]étséget sem szenved, hogy azon haladás, melynek a magyar nemzet jelét naponként adja, előnyös befolyást gyakorolt a jelen szerény kíséretre is: Magyarország tevékenységénél, munkásságánál fogva jó hirt biztosított, minden termékének. Valójában tehát az itt kiadott magyar népdalokat a budapesti szép kiállítás egyik szellemi osztályának kell tekinteni: ha amannak fényes sikeréből ezekre is háramlik valami, minden fáradtság busásan meg lesz fizetve!”⁴⁴

1885. július 19-én *Budapesti tárcza* címmel közölt anekdotát a *Vasárnapi Ujság* arról, hogy miként jutott egy váradi cigányzenekar előadóhelyhez az

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

országos kiállításon. „Akárhová kopogtattak is be a váradi barna legények, hogy hát legalább «próbára» játszassanak, mindenütt az volt a válasz: »Hja, nem lehet, itt már más cigány hegedül. Előbb kellett volna vasutra rakni a nagy bőgőt.« No pedig, mikor egy cigánynak akkora hely sem jut, hogy muzsikálhasson, az már igazán az utolsó állapot. Az egész banda úgy nézett ki, mintha a siralomházba került volna, mikor mindenfelől kikoszarzták őket. – Hát nincs maguknak semmiféle nagy ur ismerősük, a ki magukat valahová bekommendálhatná? – kérde egy barátom az elkeseredett primástól. – Mert protekció kell ám a mai világban mindenhez. – Dehogyan van, dehogyan van, nagyságos uram. Most vagyunk mi először Budapesten. Nem ismerem én itt se nagy urat, se kis urat, csak a legnagyobbat: Tisza Kálmán ő kegyelmességét. Sokszor muzsikáltunk ám neki a régi jó időkben Geszten és Váradon. – No lám. Hátha épen ő segíthet a maguk baján. – Persze, persze. De fog is ő szóba állani egy cigányprimással. Mert hej, nagy potentáta lett belőle, mióta kijártunk Gesztre Kálmán napkor.”⁴⁵ A váradi cigányrímás audenciára jelentkezett Tisza Kálmánhoz és pártfogását kérte, hogy muzsikálhasson. „Tisza még aznap délután kiment Doboshoz s következő este már ott játszottak a boldog váradiak.”⁴⁶

1885. július 26-án jelent meg *Az országos kiállításról* című tudósítás. A kiállításra cseh látogatók is érkeztek. „A csehek, kik e hó 19-ikén reggel érkeztek, nemcsak a főváros vendégei voltak. Az alföldnek és a Dunántúlnak is jutott alkalom a vendégszeretet gyakorlásában. A híres kolini gazdasági egyesület rendezte a csehek ez újabb látogatását, mely iránt a prágai gazdasági egyesület budapesti utja a legnagyobb érdekeltséget szította. Ily tömeges kirándulás, messze utra, a ritkaságok közé tartozik. Ezerszázat meghaladja a látogatók száma, kik két külön vonaton jöttek Szobbig, onnan pedig három gőzhajón Budapestre. Csehországi, morvaországi gazdasági egyletek is csatlakoztak hozzájuk.”⁴⁷ Balatonfüredre és Siófokra is sokan elmentek közülük, ahol cigányzenével fogadták őket. „Nem is vártak ily nagy társaságot, s a »Kisfaludy« gőzösnek nagy dolgot adott négyszáz utast átszállítani

⁴⁵ BOROSTYÁNI Nándor: Budapesti tárcza. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 29. sz. (1885. július 19. 471.)

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Az országos kiállításról. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 30. sz. (1885. július 26. 487.)

a Balatonon. Siófokra kedden délelőtt 10 órakor értek. Felhangzott a cigányzene, Zsigray jegyző pedig beszédet mondott, a mire magyar nyelven Brabek prágai tanár válaszolt.⁴⁸

1885. augusztus 16-án jelent meg *A francziák Budapesten* című híradás. A Margitszigeten József főherceg adott ebédet a tiszteletükre, amelyen megjelent gróf Zichy Jenő, a bécsi francia nagykövet és a budapesti konzul. Jókai Mór is csatlakozott a társasághoz. Az ebéd alatt cigányzenekar játszott.⁴⁹

1885. október 18-án számoltak be *A trónörökös-pár Görgény-Szent-Imrében* címmel arról, hogy a fenséges pár medvevadászaton vett részt. Ugyanúgy élnek, mint minden magyar ember, a cigányzene pedig a mindennapjaik természetes része. „Az asztaluknál csak úgy megy minden, mint idehaza nálunk. Ha Teleki Samu gróf feláll pohárral a kezében s ráköszönt urunkra királyunkra, hát feláll mindenki az asztalnál, ott koczintanak, éljent kiáltanak hangos szóval s a cigány tust huz. Ha az urak vadászni mennek, a fenséges asszony felhivatja a muzsikusokat s azt mondja: «Huzzanak népdalt nekem, hogy hallgassam *csendesesen*».”⁵⁰

1886

1886. március 7-én jelent meg Wlislócki Henrik *Az erdélyi sátoros cigányok lakodalmi szokásai* című tanulmánya. Wlislócki ebben sorra vette azokat az élethelyzeteket, lakodalmi szokásokat, amelyeken a vándorcigányok népdalaikat énekelték. Úgy látta, hogy ez a szokásrendszer átalakul a közeljövőben. Az etnográfia, az irodalom és az esztétika feladata pedig ezeknek a kutatása, mielőtt még elenyésznének. „Nemsokára a sátori cigányok is elvesztik szokásban, erkölcsben őseredetiségüket, felhagyván izolált vándoréletüket és nemsokára ők is más népekhez simulva, kultivált szokásokat öltenek és az idők folyamában végkép elmerülnek. Azért nem kárba veszett fáradság ilyen szokások után kutatni és egyáltalában a sátoros cigányokkal bővebben, behatóbban megismerkedni, mert e vándornép nemcsak a népismerte-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *A francziák Budapesten. Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 33. sz. (1885. augusztus 16. 536.)

⁵⁰ PETELEI I.: *A trónörökös-pár Görgény-Szent-Imrében*. (1885. október 15.) *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 42. sz. (1885. október 18. 674.)

tőt, hanem gazdag népköltészeténél fogva az irodalommal és esztétikával foglalkozót is egyaránt érdekelheti.”⁵¹

1886. március 7-én A »Budapesti Szemle«... címmel arról tudósítottak, hogy a szépirodalmi közlemények között a Kisfaludy-társaság ülésén tartott felolvasások közül közölték a Wlislócki Henrik által gyűjtött erdélyi cigány népdalokat.⁵²

Szintén 1885. március 7-én Dr. Wlislócki Henrik... címmel külön közleményben is foglalkozott a lap Wlislócki tudományos munkásságával.⁵³

1886. június 6-án és 1885. június 13-án közölték két részben Wlislócki Az erdélyi sátoros cigányok keresztelési és temetkezési szokásai című tanulmányát, amelynek első részében két szokásba ágyazódott népdalt adott közre.⁵⁴

1886. június 20-án arról tudósítottak Magyar népdalok angolul címmel, hogy „»Folk-Songs« czim alatt díszes kiállítású füzetke jelent meg Amerikában, mely mintegy ötven magyar, továbbá erdélyi, román és cigány népdaloknak angol fordítását tartalmazza.”⁵⁵

1886. július 4-én jelent meg a Magyar vásár Londonban című tudósítás.⁵⁶ „Több ízben említettük már a londoni előkelő társaságnak azt az eszméjét, hogy június hó végén egy magyar vásárt és keleti bazárt rendezzen az angol fehér kereszt, a St. John kórház javára. Az eszme tényleg megvalósult s múlt hó 28-tól 30-áig, három napon át volt a londoni köröknek látogatott találkozási helye az a tárlat, a Willis's Roomban, melyen kiváló nevű és társadalmi állású úrnők részben magyar népviseletekbe öltözve árusítottak jótékony célra magyar és keleti cikkekét, változatos programmal, kitűnő művészi erők közreműködésével rendezett hangversenyek mellett.”⁵⁷ A vásárban két

⁵¹ Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok lakodalmi szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 10. sz. (1886. március 7. 150-152.)

⁵² A «Budapesti Szemle»... *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 10. sz. (1886. március 7. 160.)

⁵³ Dr. WLISLOCKI Henrik... *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 10. sz. (1886. március 7. 161.)

⁵⁴ Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok keresztelési és temetkezési szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 23. sz. (1886. június 6. 362-363.); Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok keresztelési és temetkezési szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 24. sz. (1886. június 13. 378-379.)

⁵⁵ Magyar népdalok angolul. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 25. sz. (1886. június 20. 407.)

⁵⁶ Magyar vásár Londonban. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 27. sz. (1886. július 4. 437.)

⁵⁷ Uo.

sorban állították fel a sátrakat, ezek között volt egy A cigány sátorhoz nevű, ahol jövőmondás zajlott. Az események között szerepelt a cimbalom és a magyar tánc bemutatása.

1886. augusztus 8-án számolt be az újság *Liszt Ferencz 1811–1886* címmel a zeneszerző, zenetudós és előadóművész haláláról. Nekrolóiban tisztelgtek Liszt előtt. Ebben azt írták, hogy a zenével foglalkozó munkái közül a „»Czigányokról és zenéjükről Magyarországon« című [...] élénk polémiára is szolgáltatott okot, továbbá »Chopin«-ról írt könyve, »Field«-je, Wagnerről írt művei, melyekkel »Tannhäuser« és »Lohengrin«-nek a színpadokon utat tört, számos cikkei és tanulmányai szellemesség, elevenesség és mesteri irány tekintetében meg Berliozéit is fölülmúlják, nem is szólva Wagnerről, kinek dagályos, nehézkes stílusával vajmi nehéz megbarátkozni.”⁵⁸

1886. augusztus 15-én, augusztus 22-én és augusztus 29-én három hirdetés is megjelent a cigányokról és a cigányzenéről írt Liszt-könyvről.⁵⁹

1886. október 3-án *A Kisfaludy-társaságnak...* címmel adtak közre beszámolót a társaság szeptember 29-én megtartott üléséről. Ezen „Wlisoczky és dr. Herman Antal, a kiket az »erdélyi cigány népköltés és zene« tanulmányozásában a társaság támogat, jelentést tettek eddigi tevékenységükről. A jelentés többek közt azt konstatálja, hogy a magyar cigányzene nem – mint Liszt állítja – elmagyarosodott cigány eredetre, de elcigányosodott magyar eredetre vall.”⁶⁰

1887

1887. január 9-én jelent meg *A cigányzene* című esszé, Grund Ede *Cigányzene* című festményének értelmezési kerete, amely a cigányzenészekhez kapcsolódó cigányromantika toposzainak gyűjteménye. „A rongyos, füstös faluvégi kalibák, hol a serdülő cigány legény az emberi társadalomtól elszigetelve éli kborló félvad életét, sokszor voltak már ragyogó életpályáknak bölcsői,

⁵⁸ Liszt Ferencz. 1811–1886. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 32. sz. (1886. augusztus 8. 511.)

⁵⁹ A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 33. sz. (1886. augusztus 15. 540.); A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 34. sz. (1886. augusztus 22. 556.); A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 35. sz. (1886. augusztus 29. 572.)

⁶⁰ A Kisfaludy-társaságnak... *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 40. sz. (1886. október 3. 649.)

életpályáknak, melyek a kukoriczaszár-hegedün kezdődtek s fényes módban, hirnévben értek véget. Nem is képzelhető eredetibb s a maga rendetlenségében költőibb, gondatlanabb élet, mint a cigány muzikusé, kinek az a szárazfa mindene, élete hú társa, kenyere megkeresője, bánata megvígasztalója, öröme osztályosa.”⁶¹

Szintén 1887. január 9-én tudósítottak *A magyar tud. akadémia...* címmel az akadémia évi első üléséről, amelyen Bartalus István felolvasta *A palotás zene keletkezése és fejlődése* című dolgozatát, mely egy nagyobb munkájának bevezető része volt. „Az idő azonban előre haladván, ennek is csak a kezdő részét mutathatta be, s abban arról szólt, hogy a cigányok mily szerepet vittek a magyar zenében, czáfolván Liszt azon állítását, hogy a magyar zene volta-képen cigány zene, a cigányok költik és művelik. Felhozta azt is, hogy cigányok Oroszországban, Romániában is vannak, de ott épenséggel semmi zenei jelentőségre nem tudtak jutni.”⁶²

1887. március 6-án jelent meg a *Liszt hamvai hazahozatalának...* című híradás, melyben beszámoltak a képviselőháznak arról a döntéséről, hogy hazahozatják a zeneszerző hamvait. „Ábrányi Kornél a nagy művész iránti kegyelet meleg hangján szólt, Steinacker Ödön pedig alkalmat vett magának, hogy Lisztre rámutatva elmondhassa: ime, lehet valaki jó hazafi, a nélkül, hogy magyarul kellene tudnia. Ez Tisza miniszterelnököt egy kicsit kihozta sodrából s az »igazság érdekében« elmondta: »igaz, hogy Liszt Ferencz azt, a mit mi magyar zenének tartunk, terjesztette, de éppen akkor, mikor a magyar embernek alig maradt valamije a magyar zenén tul, hirdette széles e világon, hogy az nem magyar zene, hanem cigány.« Egy latin mondást is idézett: de mortuis nil nisi bene. Végül pedig azt mondta: »ne méltóztassanak tulfeszíteni a hurt, mert el találna pattanni.« A miniszterelnök e nyilatkozatát nem a szokásos átalános helyeslés kísérte, a sajtó egy részében pedig megtámadták érte. A bécsi és németországi lapok is megjegyzésekkel kísérték.”⁶³

⁶¹ A cigányzene. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 2. sz. (1887. január 9. 29.)

⁶² A magyar tud. akadémia.. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 2. sz. (1887. január 9. 33.)

⁶³ Liszt hamvai hazahozatalának... *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 10. sz. (1887. március 6. 169.)

Ebben a számában, 1887. március 6-án publikálta a lap Wlislócki Henrik *Az erdélyi cigányok húsvéti szokásai* című tanulmányát, melyben télbúcsúztató, tavaszi, húsvéti szokásokhoz kapcsolódó népdalokat közölt.⁶⁴

1887. május 29-én Wlislócki újabb tanulmánya jelent meg *Az erdélyi cigányok pünkösdi szokásai* címmel.⁶⁵ Ebben szintén közölt egy telet és tavaszt búcsúztató sátoros cigány népdalt.

1887. augusztus 7-én és 14-én két részben látott napvilágot Herrmann Antal *A hegedű a cigányok költészetében* című tanulmánya. A szerző szerint „[m]inket magyarokat, a Tissot »czigányországának« nemzetét, nem babonás, hanem igazán reális varázshatalmuk bűvös eszköze *hegedűjök* érdekel különösen és érdekelhetné méltán őket magokat is, mert ez tette őket itt nálunk egészen kivételesen a nemzet egyik szerves elemévé, ez tette őket a legjelentősebb és legáltalánosb hatású művészet, a nemzeti zene letéteményeseivé. Ennek köszönhetik a cigányok azt a kiváltságos állást, a melyet az egész világon csak itt foglaltak el, a hol szabad kényök-kedvök szerint szintén hajléktalanok maradtak ugyan, de nem hontalanok.”⁶⁶ Kutatásai alapján úgy találta, hogy a cigány népköltészetet nem foglalkoztatta a hegedű. „Az 500 költeménynél jóval többet tartalmazó Wlislócki-Herrmann-féle erdélyi cigány népköltési gyűjteményen kívül az összes irodalomban még vagy 300 cigány népdalt vagy effélet ismerek, és csak harminczat találtam olyant, a mely a hegedűről szól, vagy a zenét csak említi is, és ezeknek is néhányát nem lehet egészen népi eredetűnek mondani.”⁶⁷ Ez a tény meglepő lehet, mivel a nem cigányok nagyon fontosnak tartják a cigányok életében a hegedűt. „Hiszen a nyirettyü az a varázsvessző, a mely a cigányt [...] emberré tette hazánkban, nem dicstelen tagjává egy dicső nemzetnek, itt-ott civilizált vagyonos polgárrá is [...] a hegedű világhírt adott némelyiküknek, sok ezernek pedig elég bőven kenyeret és elég könnyű megélhetést. [...] A hegedű nekik megélhetési, kenyérkereseti eszköz, majdnem csak olyan,

⁶⁴ Dr. WLISLOCKI Henrik: *Az erdélyi cigányok húsvéti szokásai. Vasárnapi Ujság, XXXIV. évf. 10. sz. (1887. április 10. 246.)*

⁶⁵ Dr. WLISLOCKI Henrik: *Az erdélyi cigányok pünkösdi szokásai. Vasárnapi Ujság, XXXIV. évf. 22. sz. (1887. május 29. 368–369.)*

⁶⁶ Dr. HERRMANN Antal: *A hegedű a cigányok költészetében. Vasárnapi Ujság, XXXIV. évf. 32. sz. (1887. augusztus 7. 530.)*

⁶⁷ Uo.

mint a vályogvetés, a melyet még soha meg nem énekelhettek, vagy az arany-mosás. Az aranyt sem magoknak mossák, és bizony a nótát sem magoknak huzzák, mint Liszt mondja. [...] Még a hegedűs cigány sem lelkesedik egy a hegedűjeért, mint gondolják, s a nép zöme általában meglehetősen közönyös iránta. [...] Mi utczahosszant muzsikáltatjuk magunkat s a mi elénekelt nótáinkhoz a hegedű szól a csárdában: de ha a dádé vagy a purdé magányosan, a folyó partján üldögélve, a hullámozó vizekbe bámulva próbálgatja, tanulgatja a mi nótáinkat: nem fujja hozzá a mi dalainkat, a melyeknek ritkán tudja a szövegét végig; pedig a népköltészetben elválaszthatatlan a szöveg és a dallam; a nóta meg a szava mint ikertestvérek születnek, egymástól elválva nem élhetnek.”⁶⁸ A cigány népdalok, énekek nem kapcsolódnak össze a hegedű hangjaival. „[A] Kisfaludy-társaság megbízásából tett tanulmány-utamon a belényesi primás felesége zamatos eredeti cigány-dalt énekelt nekem, az ura pedig nem is ismerte azt a dalt s alig tudta utána pengetni.”⁶⁹ Herrmann elképzelése szerint a cigányzene a magyar nemzeti zene változata, átdolgozása. „[B]ejön a cigány, véletlenül ráakad a mi nemzeti zenénkre, [...] gazdátlanul maradt hegedűre, eltalálja rajta azokat a hangokat, a melyek a nemzet szívéhez szólnak, eltanulja tőlünk dalainkat és huzza, huzza és mi hallgatjuk és sírunk s nevetünk rajta; az idegen pedig, a ki nem látja, mikor tőlünk ellesi a nótát, csak azt, mikor nekünk és az egész világnak húzza [...] azt gondolja, hogy a cigány Indiából hozta a magyar nótát!”⁷⁰

1888

1888. február 26-án adták közre *A magyar tud. akadémia...* című tudósítást. Az ülésen Ponori Thewrewk Emil tartott felolvasást, amely egyben az akadémiai székfoglalója is volt mint rendes tagnak. Ezen József főherczeg cigány nyelvtanát ismertette. Ponori Thewrewk írta a könyvhöz a függeléket, illetve a kiadás teendőit is ő végezte.⁷¹ A könyvet részletesebben Herrmann Antal

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Dr. HERRMANN Antal: A hegedű a cigányok költészetében. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 33. sz. (1887. augusztus 14. 547.)

⁷¹ *A magyar tud. akadémia...* *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 9. sz. (1888. február 26. 149.)

mutatta be a *Vasárnapi Újságban* öt részben közölt tanulmányában.⁷² „A könyv II. része, a függelék, nemcsak bibliographia – írta. – Egyes részei, s épen a legjelentősebbek, már félig feldolgozott anyagot nyújtanak, melyben érdekesen lehet böngészni.”⁷³ A tanulmányok további négy részében ezeket tárgyalta.

Az 1888. április 29-én közreadott második részben például a cigányok foglalkozási viszonyait mutatta be. „*Foglalkozásuk, kenyérkeresetök* elég változatos. »A cigány vagy 1. a közönség mulattatásával: mint zenész, énekes, tánczos, kötél-tánczos, czirkuszi műlovas, tornász, bohóc, verselő és mesélő improvizátor, marionett-játékos, medve- és majom-tánczoltató, vagy 2. kézművességgel, iparral, kereskedéssel, különféle szolgálattal: mint *kovács, teknőiskábáló, lakatos, kolompáros (lábbeli-patkoló és foltozó), esztergályos, fafaragó, aranyás, halász, lókupecz, zsibárus, házaló, kocsmáros, szakács, fuvaros, kapás, kaszás, tégl- és vályogvető, hóhér, sintér* stb. – vagy 3. jóslással, varázslással, kuruzsolással; – vagy 4. *koldulással és lopással* keresi kenyerét.« Nyelvünkben cigány = magyar népzeneész, vagy kovács; cigány és cigánykodás = koldulás és koldulás; cigányság – csalással járó kereskedés; cigánykereset = lopás, család.”⁷⁴ Előfordult, hogy a cigányok több foglalkozást végeztek egyszerre a megélhetésük érdekében. „A kovács-cigány néha muzsikus is, pl. Czinka Panna segített néha kovácsmunkájában férjének, a ki egyszersmind híres bőgős volt.”⁷⁵ Helyenként a zenész-cigányok feleségei is bekapcsolód-

⁷² József főherczeg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) I. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 17. sz. (1888. április 22. 276.); Dr. HERRMANN Antal: József főherczeg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) II. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 18. sz. (1888. április 29. 292.); Dr. HERRMANN Antal: József főherczeg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) III. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 19. sz. (1888. május 6. 306–308.); Dr. HERRMANN Antal: József főherczeg könyve. ((Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) V. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 20. sz. (1888. május 13. 323–324.; 326.); Dr. HERRMANN Antal: József főherczeg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) VI-VII. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 21. sz. (1888. május 20. 342–343.)

⁷³ József főherczeg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) I. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 17. sz. (1888. április 22. 276.)

⁷⁴ Dr. HERRMANN Antal: József főherczeg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) II. *Vasárnapi Újság*, XXXV. évf. 18. sz. (1888. április 29. 292.; 294.)

⁷⁵ Uo.

tak a települések foglalkozási rendszerébe. „A zsámbéki zenész-czigányok asszonyai szép fehér hímzéseket készítenek a fővárosi hölgyek számára. (Kolozsvártt és Brassóban is.)”⁷⁶

A tanulmány 1888. május 20-án megjelent hatodik és hetedik fejezetében tárgyalta részletesebben a magyar és cigány zene kapcsolatát. „*A magyar zene és cigány zene* kérdése ránk nézve az egész cigány-ügy legfontosabb mozzanata és a »Kalauz«-nak is egyik legérdekesebb és legbecsesebb fejezete a melyben felsorolva találjuk azokat az írókat, a kik e tárgyról értekeztek. A dolgot Liszt Ferencz tette vitássá, a cigányokról és magyarországi zenéjükről irt hirhedt francia könyvében, mely Párisban 1859-ben jelent meg és magyarra is le van fordítva. Több írónk szólalt fel Liszt elmélete ellen, ki a magyar zenét cigány eredetűnek állítja. Brassai Sámuel, Simonffy Kálmán, id. Ábrányi Kornél, Bartalus István, Mátray Gábor és még mások, többen névtelenül.”⁷⁷ Herrmann szerint ez nálunk nem szorul cáfolatra, külföldön viszont többnyire Liszt álláspontját fogadták el. „Eredeti cigány népdalokat külföldön csak négyet közöltek, Jesina hármát és Winternitz egyet; Herrmann Antalnak nagy gyűjteménye van Erdélyből, 10-et közölt folyóiratának (»Ethnologische Mitteilungen«) I. füzetében, a »Vasárnapi Ujság« és a »Képes Folyóirat« tavalyi évfolyamában. »A hegedű a cigány népköltészetben« című cikkében szintén többet tesz közzé. Adatokat találunk még a »Kalauz«-ban a cigány zeneszerzőktől eredő zeneművekről, továbbá a Lavotta, Csermák, Bihari, Rózsavölgyi Márk, Svastitsra vonatkozó irodalomról.”⁷⁸ Herrmann tapasztalatai szerint „[c]zigány zenekarokban gyakran van nem cigány születésű, ki azonban cigányszámba megy.”⁷⁹ Herrmann Thewrewk Emil nyomán összefoglalta Liszt elképzelését. „Liszt szerint a cigányok a maguk számára teremtették művészetüket, nem vettek mintát mástól, sőt azokban a századokban, a mikor zenei eposzuk, számos töredék egybeverődésével, lassacskán képződött, sejtelmük sem volt arról, hogy még más zene is van a

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Dr. HERRMANN Antal: József főherceg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbéli tudomány.) VI-VII. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 21. sz. (1888. május 20. 342–343.)

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

világon. Volt nekik saját hanglajtorjájuk és eredeti nyelvök. A cigány zenének három főszajtsága, a miből minden egyéb különössége ered: az európai zenében szokatlan hangközei, lényegileg cigány rhythmusai, s buja, kiválóan keleties cifrázata. Czigány zenének nevezték s a magyaroknak 1775-ben még eszök ágában sem volt azt magukénak tekinteni. Csak a jelen században jelölték nemzeti tulajdonul; a cigányok a dallam, rhythmus és cifrázatbeli három főelemet oly mintába öntötték, a melyet megállapodás szerint magyaroknak szokás nevezni. Ezért nevezte Liszt is a maga rhapsodiáit magyaroknak. [...] Nem a magyar zene hatott a cigányra, hanem megfordítva, a magyar nemzeti táncz is a cigány áriák felosztásához és mértékéhez alkalmazkodott. Saját népdalaik helyett a cigány forrásból eredő melódiákat énekelték magyar szöveggel, a melyek a népben annyira meghonosultak, hogy neki tulajdoníttatnak. De ha a magyarok tanították volna is a cigányokat nótáikra, mégis csak ezeknek köszönhető, hogy azokat morzsalék és szegényes töredék voltukból kimentették. A cigány nem is képes magát más érzelmeivel azonosítani, zenéje tehát nemcsak alakilag, hanem tartalmilag is nem magyar, hanem cigány, s egy nemzet, habár a páriák nemzetinek lelkesedése és ideálja foglaltatik benne.”⁸⁰ Lisztnek ezt az elméletét Ponori Thewrewk Emil cáfolta. Eszerint. „[m]ikor a cigányok bejöttek, a rácz, tót és német nótákon kívül fejlődött és jellemzetes magyar zenét találták. [...] A cigány zenei tehetsége minden országban az illető nép zenéjének szolgálatába szegődik, a mellett mindazokat az idegen ének- és tánczdallamokat játszsza, a melyeket a divat meghonosít. [...] A magyar zenét mindig magyarnak nevezték (még a cigányok is), soha sem cigánynak. [...] A cigány zenekar alapja nem lehetett mindig a hegedű és cimbalom, mert a lengyel hegedű a XVI. század első felében még ismeretlen volt nálunk. Liszt szerint a cigányok zenéjüket magukkal hozták ide; ha ez állana, akkor lényeges sajátságait, nyomait, meg kellene találni más országok cigányainál is, pedig nem találják. A magyar zene törzsökös magyar eredetét igazoló bizonyítékok közt a legnyomósabb és véglegesen döntő: a rythmus. Ennek érverése az accentus. A magyar zene hangsúlybeli törvénye ugyanaz, a mi a magyar nyelv. Az igazi magyar daltamot csak úgy lehet idegen szöveggel énekelni, hogy a szavakat magyarosan accentuáljuk. A magyar az első szótágot accentuálja, az európai cigányok

⁸⁰ Uo.

legrégebbi tájszólása, a görög pedig kevés kivétellel az utolsót. A cigány, mielőtt Magyarországra jött, nem ismerte a magyar nyelvben és zenében egyformán lüktető accentust, itt azonban úgy megszokta, hogy most a maga nyelvét is, lemondva eredeti accentusról, magyarosan ejti. Világos tehát, hogy a Magyarországon dívó zenét, mely törzsökös magyar rhythmust vall, nem hozhatta magával, hanem itt tanulta meg.”⁸¹ Liszt ezután 1873. január 13-án elismerte „a rhythmusi bizonyíték döntő voltát, de azzal a kikötéssel, hogy a cigányok mégis vittek be valamit a magyar zenébe és ez a harmónia.”⁸² Herrmann és Ponori Thewrewk szerint „[e]zt meg lehet engednünk, mert a sajtó szerű kisérlet fejlesztésében a cigány zenekaroknak okvetetlen nagy részük volt.”⁸³

1888. szeptember 9-én közölte a *Vasárnapi Ujság* Wlislócki Henrik *Az erdélyi sátoros cigányok nemzetségi és családi viszonyai* című tanulmányát. Ebben Wlislócki leírja az összehasonlító népismeret, az etnológia céljait. „A mi az utolsó tíz év alatt az összehasonlító népismeret terén történt, az oly nagyszerű, oly messzeható, hogy minden előbbi idevágó kutatás elavultnak, kicsinyesnek látszik. A modern ethnologia ugyanis nemcsak a népet mint olyant ismerteti, hanem a nép különböző szokásainak végokát is kutatván, azt más hasonló viszonyok és körülmények közt élő népek szokásaival is összehasonlítja és elvitázhatatlan eredményül kimutatja, hogy azon különböző népek, melyek egymástól függetlenül, de hasonló körülmények közt élnek, a míveltségnek ugyanazon fokát érik el, s őseredeti míveltségükből minden előre tett lépésnél többet-kevesebbet veszítenek. Ez okból erdélyi sátoros cigányaink nemzetségi és családi viszonyai, s általában társadalmi rendszerük, – ha ugyan olyanról náluk szó lehet, – csak részben és akkor is csak fáradságos tanulmányozás alapján vezethetők vissza őshazájuk, India idevágó állapotaira.”⁸⁴ Szerinte a meghatározó különbségek a cigányok között a letelepedett és a vándorló életformából adódnak. Kölcsönös a megvetés „mellyel a letelepedett cigányok (*Gletecsore* = szegény-nyelvűek) és a vándor

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok nemzetségi és családi viszonyai. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 37. sz. (1888. szeptember 9. 611–613.)

czigányok (*Kortorár* = barangoló, bitang) egymás iránt viseltetnek; már az elnevezések is, melyekkel egymást illetik, e kölcsönös megvetésből származnak.”⁸⁵ Wlislócki az erdélyi sátorosok nemzetségi és családi viszonyainak leírása mellett közreadta néhány népdalukat is.⁸⁶

1888. szeptember 23-án jelent meg a *Pécsi képek* című tudósítás, szintén azt mutatva be egy újabb kontextusban, hogy a cigányzene a magyar minden napok része a 19. század végéhez közeledve. Pécs nyugati részén található a Makárdomb mellett egy völgy, ahol búcsújáráhely van. „A völgy oldalait mindenfelé dús szőlőkertek, egyszerű nyaralók és pinczeházak, a kút felé a néhány házból álló Szent-Kut község, a nyílt déli részen pedig Magyar-Ürögh s nyugaton a komor Jakab-hegy teszik festőien változatossá. A völgykatlan fenekén a csodavízű forrás kápolnaszerű épületbe van foglalva, melyet Mária-szobra ékesítene, ha a bucsujárók naiv kegyelettel túllruhába nem öltöztették s ékes szalagokkal tele nem aggatták volna. Előtte két óriási hárs, a melyek árnyában búcsúsok és kirándulók a mindig kéznél levő mecseki cigány muzsikások zenéje mellett szokták a tavasz és a szép vidék kellemeit élvezni.”⁸⁷

1888. október 14-én adták közre *A trónörökös Görgényben* című tudósítást. A trónörökös medevavadászon vett részt, a társaságban cigányzenészek is voltak. „A kastély ablakain a Rákóczi-induló hangja hallszik ki. Magyar nótákat muzsikálnak. Akkor feláll valaki és áldomást mond. Mind »éljent« kiáltanak. Ugy tetszik nekünk ott lenn, mintha az éjszaka megvilágosodnék e hangokra. És ha estére medvét hoznak haza a hosszú keskeny havasi szekeren, ravatalt raknak a vadnak s a nagyúri vadászok körbe állják. A kürtök szólnak s a cigány tust húz. Azután magyar dalra gyújtanak mind.”⁸⁸

Szintén 1888. október 14-én *A trónörökös görgényi vadászatai* címmel egy részletesebb híradást is közreadtak a társasági eseményről. „Este a kastély udvarán *népmulatságot* rendeztek, melyre összegyűlt az egész környék magyar, szász és román lakossága, ünnepi viseletében. [...] A tánczosok eltávoztván, a trónörökös termeibe vezette vendégeit, hol Berkes zenekarán kívül

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Dr. G. P.: Pécsi képek. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 39. sz. (1888. szeptember 23. 641–642.)

⁸⁸ A trónörökös Görgényben. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 42. sz. (1888. október 14. 681–682.)

meghallgatták a Szabó-testvérek Arion-hangversenyét is.”⁸⁹ A vadászat több napon át tartott. „A négy nap alatt, melyet a fejedelmi társaság Görgényben töltött, fesztelen jókedv uralkodott. Ebéd alatt a walesi herceg kedvenc muzsikása, Berkes Béla primás zenekara játszott. Az e hó 8-iki ebéd alatt a társaság igen kellemes hangulatban volt, a walesi herceg több operettedarabot, angol népdalt és skót tánczot huzatott Berkessel, Rudolf trónörökös pedig magyar népdalokat kívánt s egyszer odaintve magához a primást, így szólt: »Kérem Berkes, játszsza nekem az én nótáimat, azt a szép Csóré hallgató nótát, a melyet Teleky Samu gróf is nagyon szeret.« Ezután még más magyar nótákat is húzott a cigány zenekar. Ebéd után az egész társaság körülfogta a cigánybandát s a trónörökös is oda csatlakozott. A barna zenészek br. Bánffy György szép szerzeményét, a »kék nefelejtset« játszták és a társaságban levő főurak közül többen e dal, valamint a többi dalok szövegét énekeltek s a trónörökös, a walesi herceg, Ottó és Frigyes főherczegek és a többi vendégek látható élvezettel hallgatták a szép magyar népdalokat.”⁹⁰

Berkes Béla portréja a Vasárnapi Ujságban

⁸⁹ A trónörökös görgényi vadászatai. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 42. sz. (1888. október 14. 693–694.)

⁹⁰ Uo.

FORRÁSOK

- A »Budapesti Szemle«... *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 10. sz. (1886. március 7. 160.)
- A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 33. sz. (1886. augusztus 15. 540.)
- A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 34. sz. (1886. augusztus 22. 556.)
- A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 35. sz. (1886. augusztus 29. 572.)
- A cigányzene. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 2. sz. (1887. január 9. 29.)
- A francziák Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 33. sz. (1885. augusztus 16. 535–537.)
- A kiállítás területén. – A kiállítás térképével. – *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 17. sz. (1885. április 26. 273–274.)
- A Kisfaludy-társaságnak... *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 40. sz. (1886. október 3. 649.)
- A magyar cigányzene az angol zeneirodalomban. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 36. sz. (1881. szeptember 4. 574.)
- A magyar tud. akadémia.. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 2. sz. (1887. január 9. 33.)
- A magyar tud. akadémia... *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 9. sz. (1888. február 26. 149.)
- A mi cigányaink. *Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 17. sz. (1883. április 29. 267.; 270.)
- A Nemzeti Színház igazgatói. *Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 37. sz. (1883. szeptember 16. 593–595.)
- Arany-ünnepélyek Párisban. A nemzetközi irodalmi társulat... *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 53. sz. (1882. december 31. 856.)
- A szerb király Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 27. sz. (1885. július 5. 440–441.)
- A trieszti kiállítás... *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 32. sz. (1882. augusztus 6. 511–512.)
- A trónörökös Görgényben. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 42. sz. (1888. október 14. 681–682.)
- A trónörökös görgényi vadászatai. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 42. sz. (1888. október 14. 693–694.)
- Az angol trónörökös Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 20. sz. (1881. május 15. 320.)
- Az országos kiállításról. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 30. sz. (1885. július 26. 487–488.)
- Bécsi vendégek Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 2. sz. (1885. január 11. 33.)
- BERTHA Sándor: Népdalaink Párisban. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 28. sz. (1885. július 12. 455.)
- BOROSTYÁNI Nándor: Budapesti tárcza. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 29. sz. (1885. július 19. 471.)
- Czigány zenészek albuma. *Vasárnapi Ujság*, XLIII. évf. 17. sz. (1896. április 26. 267.)
- Csendélet Alcsuthon. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 18. sz. (1881. május 1. 282.)

- Csermák siremlékét... *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 24. sz. (1881. június 12. 384.)
- Doppler Ferencz. *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. évf. 24. sz. (1881. június 12. 381.)
- Dr. G. P.: Pécsi képek. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 39. sz. (1888. szeptember 23. 641–642.)
- Dr. HERRMANN A.: József főherceg könyve. ((Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) II. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 18. sz. (1888. április 29. 291–292.; 294.)
- Dr. HERRMANN A.: József főherceg könyve. ((Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) III. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 19. sz. (1888. május 6. 306–308.)
- Dr. HERRMANN Antal: A hegedü a cigányok költészetében. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 32. sz. (1887. augusztus 7. 529–531.)
- Dr. HERRMANN Antal: A hegedü a cigányok költészetében. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 33. sz. (1887. augusztus 14. 546–547.)
- Dr. HERRMANN Antal: József főherceg könyve. ((Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) V. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 20. sz. (1888. május 13. 323–324.; 326.)
- Dr. HERRMANN Antal: József főherceg könyve. ((Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) VI-VII. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 21. sz. (1888. május 20. 342–343.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi cigányok húsvéti szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 15. sz. (1887. április 10. 246–247.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi cigányok pünkösdi szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 22. sz. (1887. május 29. 368–369.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok keresztelési és temetkezési szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 23. sz. (1886. június 6. 362–363.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok keresztelési és temetkezési szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 24. sz. (1886. június 13. 378–379.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok lakodalmi szokásai. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 10. sz. (1886. március 7. 150–152.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik: Az erdélyi sátoros cigányok nemzetségi és családi viszonyai. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 37. sz. (1888. szeptember 9. 611–613.)
- Dr. WLISLOCKI Henrik... *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 10. sz. (1886. március 7. 161.)
- EÖTVÖS Károly: Magyar udvari bálók. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 2. sz. (1885. január 11. 29–30.)
- FESZTY Árpád: Hol terem a cigány nóta? *Vasárnapi Ujság*, XXIX. évf. 15. sz. (1882. április 9. 233–234.)
- Halálózások. *Vasárnapi Ujság*, XXIX. évf. 34. sz. (1882. augusztus 20. 545–546.)
- Halálózások. Berkes Lajos... *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 8. sz. (1885. február 22. 134.)
- Halálózások. Rác Pali... *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 5. sz. (1885. február 1. 86.)

- József főherceg és a cigányok. *Vasárnapi Ujság*, XXXI. évf. 32. sz. (1884. augusztus 10. 511.)
- József főherceg könyve. (Romano csibákero sziklaribe, azaz: Czigány nyelvbeli tudomány.) I. *Vasárnapi Ujság*, XXXV. évf. 17. sz. (1888. április 22. 275–276.)
- K. IMRE Lajos: Képek az országos kiállításból. II. A bosnyák kávéház. Az állami ménés-intézetek pavillonja. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 21. sz. (1885. május 24. 341–342.)
- Liszt Ferencz. 1811-1886. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 32. sz. (1886. augusztus 8. 509–511.)
- Liszt hamvai hazahozatalának... *Vasárnapi Ujság*, XXXIV. évf. 10. sz. (1887. március 6. 169–170.)
- Magyar népdalok angolul. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 25. sz. (1886. június 20. 407.)
- Magyar vásár Londonban. *Vasárnapi Ujság*, XXXIII. évf. 27. sz. (1886. július 4. 437.)
- PETELEI I.: A trónörökös-pár Görgény-Szent-Imrében. (1885. október 15.) *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 42. sz. (1885. október 18. 671.; 674.)
- SCHMIDT Sándor: Egy angol hang rólunk. *Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 27. sz. (1883. július 8. 439.)
- SZÁSZ Domokos: Párisi látogatásunk. *Vasárnapi Ujság*, XXX. évf. 31. sz. (1883. augusztus 5. 499.; 501.)
- Szkobelev. *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 9. sz. (1882. február 26. 137–138.)
- ZALAY Lajos: Vándor cigányok. *Vasárnapi Ujság*, XXIX.. évf. 51. sz. (1882. december 17. 811–812.)
- ő.: Operánk és a diapason-kérdés. *Vasárnapi Ujság*, XXXI. évf. 39. sz. (1884. szeptember 28. 624.)
- y–d.: Rácz Pali. *Vasárnapi Ujság*, XXXII. évf. 7. sz. (1885. február 15. 114–115.)

TÓTHNÉ KOSZTIN BEÁTA

A fenntarthatóságra nevelés elméleti és gyakorlati aspektusai az elmúlt 60 év távlatában¹

*„A Földet nem apáinktól örököltük,
hanem unokáinktól kaptuk kölcsön”
(David Brower)*

Mára általánosan elfogadott ténynek tekintjük, hogy a mögöttünk hagyott két évszázadban az emberiség környezetre gyakorolt hatása jelentőssé vált. Az elmúlt évtizedek szakmai munkájának köszönhetően a felnövekvő nemzedékeknek egyre több tudásuk van a környezetvédelem globális problémáival kapcsolatban. Ez a tudásnövekedés azonban nem feltétlenül jár együtt a környezettudatos magatartás és a pozitív környezeti attitűd kialakulásával. A fenntarthatóságra nevelés módszertana ennek az elmozdulásnak a pozitív fejlődését hivatott elősegíteni. A közoktatásban dolgozó pedagógusok személyes példamutatása meghatározó ebben a folyamatban.

A környezetvédelem kezdete – a szembesülés korszaka

Hatvan évvel ezelőtt, 1962-ben jelent meg Rachel Carson *Néma tavasz* című könyve, ami egyaránt olvasható fikcióként és a valóság leírásaként is. A kötetben bemutatott környezeti katasztrófák mindegyike megtörtént korábban valahol a Földön. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a nem kívánatos antropogén eredetű szennyeződések akár egy időben és ugyanazon a

¹ Az itt közölt tanulmány a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 2022. április 27-én megrendezett *Scientia ac Educatio* konferencia keretében elhangzott előadás szerkesztett és kiegészített változata.

helyen is megjelenhetnek, ami már drasztikusan érzékelhető változásokkal és következményekkel járna. Néhány év alatt sikerült kirobbantania a későbbiekben DDT-bostrányként elhíresült történéseket. Ahogy Carson írja: „A hatalmától megrészegült emberiség – minden jel szerint – egyre tovább és tovább merészkedik a saját maga és az egész bolygó megmérgezéséhez vezető kísérletei által.” (Carson 1962, 183) Tartott attól, hogy a technológia jóval gyorsabban fejlődik, mint a modern ember felelősségérzete.

A következőkben a megtörtént eseményeket foglaljuk össze. Maga a DDT, teljes nevén diklór-difenil-triklóretán, a 19. század második felében laboratóriumi körülmények között létrehozott vegyület, aminek rovarölő hatását Paul Herman Müller fedezte fel, amiért 1948-ban orvosi Nobel-díjat kapott. Már a második világháború alatt növényvédelmi célok mellett különböző betegségeket (tifusz, pestis, malária, sárgaláz) terjesztő tetvek, bolhák és szúnyogok irtására is alkalmazták. (Darvas 1999, 131) Azonban a DDT-rezisztencia miatt a kívánt hatás eléréséhez egyre nagyobb mennyiségben kellett a környezetbe kiszórni ezt a vegyszert. Hamarosan kiderült, hogy a talaj és a vizek szennyezésén túl, az élőlényekben bioakkumulációra,² míg a táplálékláncban biomagnifikációra³ képes. A legtöbb hatásvizsgálatot a melegvérű állatokon végezték. A klórozott szénhidrogének a nemi és ivari fejlődésre hatnak negatívan, aminek következtében például a madarak lágy héjú tojásokat raknak, a bennük lévő embriók nemi szervei pedig fejlődési rendellenességet mutatnak. Erre a tényre utal Carson könyvének címe, hiszen madárfiókák nélkül a számunkra oly kedves tavaszi madárcsivitelés megszűnik. Továbbá egyre valószínűbb, hogy az emberi szervezetben rákkeltő és immunszupresszor⁴ hatása is van. (Darvas, 1999, 132)

Carson írása volt az első, aminek sikerült a tudomány, a politika és a közélet figyelmét is felhívnia a túlzott vegyszerhasználat következményeire, aminek eredményeként már a hatvanas évek második felétől egyre több országban tiltották be a DDT alkalmazását. Mindennek ellenére a DDT bizonyos gazdasági szereplők lobbijereje, a vegyületcsoport jellege és életmentő képessége miatt ma is jelen van az ökoszisztémában.

² A bioakkumuláció valamely vegyület felhalmozódása az élőlény zsírszövetében.

³ A biomagnifikáció valamely vegyület feldúsulása a táplálékláncban.

⁴ Az immunszupresszorok a szervezet védekező rendszerének működését korlátozzák.

A DDT mellett a Contergan-botrány is hozzájárult, hogy a társadalom jelentős részének a tudományba vetett hite megrendüljön. A gyógyszer hatóanyagát, a thalidomidot 1954-ben szabadalmaztatták és várandós édesanyák számára is javasolt, vény nélkül hozzáférhető nyugtatószerként forgalmazták. Könnyű elérhetősége és népszerűsége miatt azonban néhány év múlva a fogyasztóknak szembesülniük kellett a nem várt következményekkel. Több mint 10.000 sérült, elsősorban végtaghiányos gyermek született – főként Nyugat-Európában. Ezek az esetek vezettek a gyógyszergyárak elleni első sikeres perekhez. Mindezek hozzájárultak a környezetvédelmi mozgalmak megerősödéséhez. A lakosságot érintő környezeti károk gyakorisága, a károk méretének növekedése egyre jelentősebb nyomást gyakorolt a törvényhozókra és a környezetvédelmet fokozatosan belpolitikai kérdéssé tette. Világossá vált az is, hogy a környezetszennyezés nem áll meg az egyes országok határán. (Buday-Sántha 2006, 56)

A környezetvédelem intézményesülése

A fent leírtakból érzékelhető, hogy a környezetvédelem mint tudományterület létező társadalmi elvárásokra reagálva formálódott. A felmerült és igazolt káros környezetszennyezésekre jogszabályok alkotásával, felügyeletek és monitorhálózat felállításával kellett válaszolni nem csak nemzeti szinten, hiszen az országhatárok fizikális akadályokat nem jelentenek.

Érzékelve ezeket a veszélyeket, Aurelio Peccei olasz közgazdász 1968-ban a Római Klub létrehozását kezdeményezte. A súlyosbodó környezeti problémák tudományos vizsgálata és a megfelelő cselekvési programok tudományos alapjainak kidolgozása érdekében hívta össze 1969-ben az UNESCO Párizsban a kormányközi Bioszféra Konferenciát. Még ugyanebben az évben U Thant ENSZ főtitkár felhívással fordult a tagállamokhoz, melyben kifejtette, hogy az emberiség a teljes történetét tekintve először került olyan helyzetbe, hogy létét válság, mégpedig környezeti válság fenyegeti, aminek következményei minden nemzetet egyaránt sújtanak. (Lükő 2003, 37) Cselekvésre ösztönző beszéde következtében az események felgyorsultak a tudományos megfigyelések és vizsgálatok terén is. Ennek egyik eredménye a Római Klub 1972-ben megjelent *A növekedés határai* című első jelentése.

A vizsgálatok eredménye azt jósolta, hogy ha a Föld lakossága a jelenlegi mértékben növekszik, a termelés és fogyasztás pedig változatlan marad, akkor a XXI. század első felében globális környezeti és gazdasági katasztrófával kell számolni, ami szerencsére még nem következett be. (Schróth 2015, 8) A jelentés fontos nemzetközi lépések sorát indította el. Így az ENSZ égisze alatt 1972. június 5–16. között megrendezésre került az első Környezetvédelmi Világkonferencia Stockholmban. A konferencia kezdőnapját a nemzetközi közösség javaslatára a szervezet a környezetvédelem világnapjának nyilvánította. Az itt megfogalmazott irányelvek és ajánlások a környezetvédelmen túl a környezeti nevelés fontosságára is felhívták a figyelmet. Két évtized elteltével, 1992-ben a Rio de Janeiro-i Környezet és Fejlődés Konferencia (II. Környezetvédelmi Világkonferencia) új feladatként a fenntartható fejlődés megvalósítását határozta meg célként. Ekkortól számíthatjuk, hogy a természet megszerettetése és védelme, valamint a környezeti szennyezők megismertetése mellett a környezeti nevelés részévé váltak a környezeti kérdések gazdasági és társadalmi vonatkozásai is. (Schróth 2015, 9)

Ha az elmúlt ötven év nemzetközi diplomáciai történéseit és eredményeit számba vesszük, akár elégedettek is lehetnénk, azonban még számos megkerülhetetlen feladat áll előttünk.

A környezeti nevelés

A természetvédelmi nevelés megelőzte a környezeti nevelést. A természetvédelmi nevelés hazánkban is évszázados hagyományokra tekint vissza, amit kellően bizonyít, hogy 1906 óta május 10.-ét a madarak és fák napját mint zöld naptári eseményt a közoktatásban kötelező volt ünnepelni. Ez a jelentős kezdeményezés Herman Ottó polihisztor nevéhez kötődik. Gondolhatunk továbbá a cserkészmozgalomra is, amelynek története a XX. század elejétől, magyarországi története pedig az 1910-es évektől datálható. A mozgalmat a világégek bár megtépázták, azonban napjainkban újra jelentős a szerepe az ifjúság nevelésében.

Kárász Imre szerint a környezeti nevelés fogalma és tartalma bár folyamatosan változott az eltelt évtizedek alatt, a lényege azonban ugyanaz maradt: „az ember felkészítése az aktuális létfeltételekhez való alkalmazkodás-

ra és e feltételek optimális állapotban való megtartását biztosító életmódra”. (Kárász 2015, 38)

Az ENSZ első hivatalos dokumentuma a környezeti nevelésről a Belgrádi Charta (1975) volt, ami ekként fogalmaz a környezeti nevelés feladatával kapcsolatban: „a világ népei számára tudatosítani kell azt, hogy a környezet és a hozzá kapcsolódó problémák megoldása és az újabbak megelőzése megfelelő tudást, felkészültséget, készségeket, attitűdöket, indítékokat és együttműködési szándékokat igényel, amelyek biztosítása a környezeti nevelés feladata”. (Schrót 2015, 9) Az iskolai környezeti nevelés célját, területeit és módszereit határozottan és irányt adóan a tbilisi UNESCO Környezeti Nevelési Kormányközi Konferencia fogalmazta meg 1978-ban. A Tbiliszi Nyilatkozat alapján „[a] környezeti nevelés egy folyamat, amelyben olyan világnemzedék nevelkedik, amely ismeri legtágabb környezetét is, törődik azzal, valamint annak problémáival. Tudással, készségekkel, attitűdökkel, motivációval és elkötelezettséggel rendelkezik, hogy egyénileg és közösségben dolgozzon a jelenlegi problémák megoldásain és az újabbak megelőzésén.” (Schróth 2015, 10)

Hazánkban az 1998-ban bevezetett NAT (Nemzeti Alaptanterv) hozott jelentős fordulatot, amiben a környezeti nevelés mint kiemelt keresztantervi tartalom jelenik meg, ami leegyszerűsítve annyit jelent, hogy nem tantárgyhoz kötött a megjelenése, hanem elvárt minden területen. Ugyanebben az évben tizenhárom civil szervezet összmunkájának eredményeként készült el a Nemzeti Környezeti Nevelési Stratégia, amit 2003-ban és 2009-ben is átdolgoztak.

Ha az évszámokra tekintünk, érzékelhetjük a nyújtott reakcióidőt. Még napjainkban sem jelenthetjük ki, hogy minden gyakorló pedagógus érti és a tanulás-tanítás folyamatába beépíti az ilyen jellegű elvárásokat.

A fenntartható fejlődéstől a fenntarthatóságig

Az ember természethez való viszonya folyamatosan változott az évezredek alatt. Az alábbi táblázatban (1. táblázat) foglaltuk össze Erazim Kohák cseh filozófus és író által megfogalmazott három jelentős szintet. (Kohák 2000) Látható, hogy a fogyasztói társadalom megjelenésével a természet fölé he-

lyezettük magunkat. Viszont ember voltunkból adódóan minden szinten, bár eltérő megközelítések alapján, a természetet kimeríthetetlennek gondoltuk. (Varga 2004, 53)

<i>Összehasonlító szempont</i>	<i>Gyűjtögető/vadászó ember</i>	<i>Pásztor/földműves ember</i>	<i>Fogyasztói társadalom</i>
<i>Milyen az ember természethez való viszonya?</i>	alárendelt	egyenrangú	fölötte áll (leigázta, kizsákmányolta)
<i>Miként vélekedik az ember a természetről?</i>	hatalmas, kimeríthetetlen, önmagát megújító, szent és félelmetes	a természet az embert helyben eltarthatja (megművelt terület), végtelen és kimeríthetetlen	kimeríthetetlen energia- és nyersanyagforrás
<i>Összességében</i>	szentként tiszteli	kezelésbe veszi	kizsákmányolja

1. táblázat:

Az ember természethez való viszonyulásának szintjei a történelem során

A környezetvédelem intézményesülésével megjelenő, a megoldást kínáló fenntartható fejlődés fogalmát is többnyire félreértettük, hiszen a fejlődés nem anyagi, materiális dolgokban való növekedésre, e javak bővülésére utal, hanem sokkal inkább az életminőség olyan változására, ami nem a mennyiséget, dologi, tárgyi tulajdon felhalmozását jelenti, hanem inkább a kevesebb, de minőségi tárgyakat keresi. Az ezredfordulóra elérkezett a szembesülés időszaka, amikor be kellett látnunk, hogy a véges világban nem lehetséges végtelen növekedés. Eljött az ideje, hogy az ember és természet viszonyában a negyedik szintre lépjünk, amikor is belátjuk, hogy nincs kimeríthetetlen éléskamra, nincs következmények nélküli cselekedet. (Kárász, 2015, 42)

Napjainkban egyre többen látják be és fogadják el, hogy a környezet eltartó képességének határai vannak. A megoldás a fenntarthatóság gondolatának a gyakorlatba ágyazása, ami viszont az értékrend megváltozása nélkül nem képzelhető el.

A fenntarthatóságra nevelés

A fenntarthatóságra nevelés az elmúlt években új lendületet kapott. Nemzetközi dimenzióban a 2015 őszén az ENSZ közgyűlésen konszenzussal elfogadott *Fenntartható Fejlődési Célok (Sustainable Development Goals)* végrehajtása, azaz a világ fejlődési pályájának fenntartható irányba állítása az ENSZ egyik legnagyobb vállalkozásává lépett elő. A javaslatcsomag⁵ 17 célt és 169 alcélt tartalmaz. Ezek között olyanok is megjelennek, mint például az éhezés megszüntetése, a tiszta víz és az alapvető köztisztaság, a minőségi oktatás biztosítása, valamint a fellépés az éghajlatváltozás ellen. A dokumentum sokak szerint bizalomra ad okot és új fejezetet nyitott az emberiség történetében. Az együtt megfogalmazott célok érzékeltetik a közös felelősségvállalást a cselekvés évtizedeiben. Míg egy-két évtizeddel ezelőtt egyértelmű volt, hogy ki a gazdag és ki a boldog, mára a nemzetközi szakirodalomban gyakrabban találkozunk a „*well-being*” kifejezéssel, ami *jóllét*-ként fordítható, és az öröm, a biztonság, az egészség, valamint a közösségekbe integrált létezés összefüggéseire utal. Ez a terminológiai változás kifejezően szemlélteti a késő-modern ember útkeresését.

Ugyanezt a kiszélesedett spektrumot érzékelhetjük a fenntarthatóságra nevelés viszonylatában is, hiszen a környezeti nevelést a részének megtartva, általánosabb szemléletmódot feltételez. Schróth Ágnes szerint a fenntarthatóság megvalósulásához szükséges, hogy az oktatás-nevelés során a komplex társadalmi, gazdasági és környezeti összefüggések hangsúlyosan előkerüljenek, valamint elengedhetetlen, hogy a humán tárgyakban is jelen legyenek a környezettudatossággal és a fenntarthatósággal kapcsolatos felelősség kérdései. (Schróth 2015, 16)

Hazánkban 2000 óta folyamatosan bővül az ökoiskolák és -óvodák száma – 2022-ben már 1300-ra nőtt a számuk –, melyekben az intézmény képzési és nevelési programját az ökotudatosság határozza meg. Ez a tanórai kereteken túl is megjelenik, mint például anyag- és energiatakarékosság, hulladék-gazdálkodás, megújuló energiaforrások használata, tudatos vásárlás, tiszta és zöld környezet stb. megjelenésével.

⁵ Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development

Az Ökoiskola Hálózat munkáján túl a fenntarthatóságra nevelés kompetenciái 2018 óta a pedagógusok kompetencia-keretrendszerének részét képezik (7. kompetencia), a fenntarthatóság témái beépültek a tantervekbe és a tankönyvekbe, továbbá kidolgozták a fenntartható fejlődés szabadon választható tantárgy kerettantervét is. 2016 óta jelen van a fenntarthatósági témahét a hazai közoktatásban, melynek meghirdetését a Föld napjához (április 22.) igazítják.

A fenti történelmi áttekintésből következik, hogy a 21. században bizonyosan új környezeti szemlélet kialakítására van szükség. Ez jelentené ugyanis annak a feltételét, hogy az élet minden területén érvényesüljön a mindenki számára jobb életet biztosító és a környezeti károkat minimálisra csökkentő fenntarthatósági elv. Az új szemlélet kialakításában meghatározó szerepe van a jövő generációt nevelő pedagógusoknak, szakembereknek.

IRODALOM

- BUDAY-SÁNTHA Attila (2006): *Környezetgazdálkodás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- CARSON, Rachel (1994): *Néma tavasz*. Katalizátor Iroda Kiadó, Páty.
- DARVAS Béla (1999): *Egy Nobel-díjas: a DDT*. In: UÓ: *Virágot Oikosnak. Kísértések kémiai és genetikai biztonságunk ürügyén*. L'Harmattan, Bp., 131–135.
- KÁRÁSZ Imre (2015): *A környezeti nevelés története, céljai és eszközei*. In: MIKA János – PAJTÓKNÉ TARI Ilona (szerk.): *Környezeti nevelés és tudatformálás. Tanulmányok az Eszterházy Károly Főiskola műhelyeiből*. Liceum Kiadó, Eger, 37–53.
- KOHÁK, Erazim (2000): *Az ökológiai tapasztalat változatai*. In: LÁNYI András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris Kiadó, Bp., 86–100.
- LÜKŐ István (2003): *Környezetpedagógia. Bevezetés a környezeti nevelés pedagógiai és társadalmi kérdéseibe*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- SCHRÓTH Ágnes (2015): *A környezeti nevelés története és fogalmának változása*. In: UÓ. (szerk.): *Környezettan szakmódszertan környezettan szakos tanárjelöltek részére*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 3–17.
- VARGA Attila (2004): *A környezeti nevelés pedagógiai, pszichológiai alapjai* (PhD disszertáció, kézirat). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola, Bp.
- VÁSÁRHELYI Tamás – VICTOR András (szerk.) (1998): *Nemzeti Környezeti Nevelési Stratégia. Alapvetés*. Magyar Környezeti Nevelési Egyesület, Bp.

KECZÁN MARIANN

*„...virág felettünk, neviünk kőbe vésve...”**Időképzetek, az elmúlás gondolata és az emlékezet szerepe
Szabó Magda alkotói világában*

„Amit átéltem, tartósította az emlékezet, mint vegyszerek a múmiát, egyébként segítettem is a konzerválásban, mert mindent, ami történt, szétszabtam, és szeletkéit beleépítettem regényekbe, színdarabokba. Olykor aggaszt is, hogy ami velem és köröttem valaha megesett, és amit én annak a nyersanyagából alkottam, aligha különíthető el.”¹

A *Teréz esztendeje* című önéletrajzi elbeszélés kísértetiesen idézi mindazt, amit Lejeune – Gide és Mauriac kapcsán – fantazmagórikus paktumnak, vagyis az önéletrajzi szerződés közvetett kiterjesztésének nevez. Azzal, hogy mindketten világosan kimutatták önéletírásaik korlátait és töredékességét, olvasóikat arra készítették, hogy egész munkásságukat önéletrajzi regiszterben olvassák. Így nemcsak a fikció valóságtartalmának „igazabb” voltát tételtezték – jelezve, hogy „csak a fikció nem hazudik; rejtett ajtót nyit az ember életén, s ezen át ismeretlen lelke kicsúszik mindenfajta ellenőrzés alól”² (Mauriac) –, hanem saját személyiségüket is folyamatosan – „az írás legkülönbözőbb játékaik” révén – újra és újra megalkották.

¹ SZABÓ Magda (2014): *Teréz esztendeje*. In: UÓ: *Mézescsók Cerberusnak*. Európa Könyvkiadó, Bp., 206.

² LEJEUNE, Philippe (2003a): *Az önéletrajzi paktum* (ford.: Varga Róbert). In: UÓ.: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok – Szöveg és emlékezet* (szerk.: Varga Zoltán). L’Harmattan, Bp., 42.

A „tükrös struktúra” – avagy: a „teremtett” Én és a világ

Szabó Magda életművével kapcsolatban ugyanaz a benyomás rögzül az olvasóban, mint amit Lejeune Gide esetében is nyugtáz, nevezetesen „mint ha [a szerzőnek] egy önmagáról alkotott kép kiépítése és létrehozása lenne a célja”³. Ám a debreceni alkotó esetében az önéletrírói térbe bevonható szövegek kapcsán nem egy önarckép, hanem annak egymásra rajzolt változatai jelennek meg a figyelmes olvasó tudatában, aki az azonos részletek – „szerzői panelek” – felbukkanását is észleli az életmű különböző pontjain.

Az emlékeken való szüntelen munka részint a felejtéssel szembeni mnemotechnikai gyakorlatnak tűnik, részint pedig az én hermeneutikájához, önértéséhez kapcsolódik. Szabó Magda regényes önéletrajzi fikciói – ahogyan azt az újabb tanulmánykötetek elemzői (Kusper Judit, Borbás Andrea és Jolanta Jastrzebska) is rendre megállapítják – leginkább a Paul de Man-i „arcrongálás” (Bókay Antal fordításában: „arctalanítás”)⁴ felől értelmezhetők. A de Man által említett „tükrös struktúra” – amely „beépül minden olyan szövegbe, melyben a szerző önmagát avatja megértése tárgyává”⁵ – nemcsak az önreflexív passzus folytatásában kap kulcsszerepet, hanem az önéletrajzi térbe vont írások esetében is lényegi és bonyolult identifikációs eseményre utal.

Ennek kapcsán érdemes megemlíteni egyfelől az írózó egyes regényeinek női főszereplőjéhez való – olykor háritó, máskor azonosuló (pl. *A pillanat*

³ LEJEUNE 2003a, 47.

⁴ BÓKAY Antal (2008): *Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán*. In: MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. L’Harmattan Könyvkiadó, Bp., 63–64. – „Ahogy a tanulmány utolsó mondata állítja: »Az önéletrajz elleplezi, pedig ő maga okozza a szellem arctalanítását.« [...] Az »arctalanítás« szót azért tartom jobbnak a megjelent fordításban használt »arcrongálás«-nál, mert a folyamat semmiképp sem romboló, sőt egyenest szükségszerű. A nyelv, az absztrakció működése miatt valami olyan történik, hogy az abszolút egyedi arc közös jellemzőket vesz fel, általánosba, fogalmiba illeszkedik. Saját személyemből például »emberré«, »polgárrá« éppen ilyen narratívából felálló önéletrajzú »valakivé« válok. A saját arcom ezzel persze feloldódik valami közösben, megoszthatóban. De nem megrongálódik, csak elrejttem, elrejtődik (ellenállás, elfojtás alá helyeződik) a tisztán sajátom, de közben a másik oldalon közösséget találok.”

⁵ Idézi: BÓKAY 2008, 51.

című regény keletkezésének idején a Haldimann Évához írott magánlevelet a hősnő Creusa nevére jegyzi) – játékos viszonyulását, másfelől az alakmások szerepeltetését.

„Ha meghalok – írja Szabó Magda a *Teréz esztendeje* fent idézett passzusaának a folytatásában –, magammal viszem minden titkomat, s nem lesz irodalomtörténész, aki meg tudja fejteni, mikor ki voltam, melyik figurám, vagy mi volt valóban igaz ebben vagy abban az ábrázolásban. A tükör, amelyet a világ felé fordítottam, halálommal széttörik, cserepei nyilván összeilleszthetők és beszoríthatók lesznek valami keretbe, és mégsem azt mutatják majd, ami voltam, vagy amit teremtettem.”⁶ Az idézet gondolati konstrukcióját a modernitás tapasztalatára utaló kódok és a posztmodern – a halállal beteljesedő, szétszóródásra ítélt – létállapot keltette szorongás uralják.

Én és a világ – ahogyan a szöveg is állítja – egyaránt „teremtett”, tehát konstrukció eredménye, viszont az alkotások értelmezése és egységbe rendezése eredményezhet félreértést, hiszen a szétszóródott tükörcserepeket hiánytalanul össze kell gyűjteni ahhoz, hogy a rekonstrukció ne váljon retusálássá, a hiányzó részek más anyagból történő kipótlásává.

A *Teréz esztendejében* felsejlő önarckép leginkább a Medúza-fő baljóslatú pillantását idézi. Az alkotáslélektani szempontból is hangsúlyos passzus – jóllehet a különböző figurákban reprezentálódó én megalkotottsága felől közelít, s végső konklúziójában az önsokszorozás mellett foglal állást („[r]eális fénykép rólam nem maradt, nekem csak maszkjaim voltak”) – mégiscsak értelmezhetővé teszi az én és a világ viszonylatában a fragmentumok (élménytöredékek), az emlékezés és az ismétlés kölcsönös viszonyát.

Ha Perszeusz módjára nem is fordítunk hátat e Medúza-szerű jelenségnek, hogy Athéné tükörpajzsába tekintve legyőzzük azt, akkor sem lehetetlen egyfajta értelmezési pozíció kijelölése. Talán éppen Hádész láthatatlanná tevő sisakja jelentené a megoldást, aminek szintén jelentősége volt a Perszeusz-Gorgó összecsapásban? Az eltűnés, pontosabban az elmúlás és ezzel együtt az idő problematikája Szabó Magda világának sarkalatos pontja, amely nála lényegileg kapcsolódik a térértelmezéshez.

⁶ SZABÓ M. 2014, 206.

⁷ Uo.

Az írás öngyógyító cselekvés

Szabó Magda elemzői számára sem ismeretlen a halál reflektált tematizálása. Az *Alvók futása* című elbeszéléskötet kritikusanak nem a véleményét utasítja vissza, hanem csak szóhasználatát igazítja ki: „nekrofób vagyok, nem nekrofil” (*Író és modell*), majd a megpróbáltatásainak sorjázása után a halál-téma jelentőségét nyugtázva kijelenti: „[h]a nem irtózom annyira az elmúlástól, ha nem érzem gyerekkorom óta ellenségesnek a halált, aki megrabol, s rendre elvisz mellőlem szülőt, barátot, nyilván sose sétál a *Katalin utca* Henriette a Vízivárostól a Nagyvárad térig, hosszú évekkel a meggyilkoltatása után, akkor nyilván nem érzem sem a halál katalizátor voltát ilyen elsődlegesen, sem a halottak utóéletét”⁸ (*kiemelés tőlem* – K.M.).

A szerző állítása szerint tehát a halál az a legyőzhetetlen ellenfél, amellyel valahogyan meg kell birkóznia minden halandónak. Ezzel kapcsolatban nem az érzelem („tehetetlen szeretet”), sokkal inkább az értelem („megpróbáltam minden lehető szögből megközelíteni ezt a kérdést”) adhat megnyugtató megoldást. A halál ugyanis végső soron az emberi lét értelmét kereső írói gesztust, a határhelyzetre való rámutatás igényét és kényszerét eredményezi.

Az írás öngyógyító cselekvés, különösen, ha számba vesszük, hogy a *Kortárs* körkérdésére válaszoló szerző a halál – nevezetesen egy bizonyos családtag, a szeretett Pelikán nagynéni (Jabloneczay Piroska) halálának a – tényét egyfajta önmegértési alakzatként kezeli.

Az egykor „Csókafióka”-nak becézett unokahúg a temetési szertartáson nem szemléli meg a halott „torz” arcát, csak nézi a rokonságot, a „ravatalozó üvegfestményeit”. Hallgatja a hivatalos gyászbeszédeket, „amelyek máris elkezdtek rehabilitálni Pelikánt, akinek annyiszor végig kellett hallgatnia, amíg élt, mennyire alkalmatlanná teszi pályájára ösztönössége és az a körülmény, hogy nem veszi be a feje az ideológiát”.⁹ S hallgatja maga körül a másfajta, kevésbé emelkedett, groteszk megnyilatkozásokat is – a faluról érkezettek „jóízű” pletykálását, a „hajdani ellenségek” degradáló megjegyzéseit („fogadást kötöttek, van-e Pelikánon cipő, vagy nincs”), s nézi a kis

⁸ SZABÓ Magda (1982b): *Író és modell*. In: Uő.: *Kívül a körön*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 410.

⁹ SZABÓ M. 1982b, 413.

gyerekek önkéntelen szórakozását („fickándoztak és nevettek”). A végtisz-tesség szertartásos órájának profanizáló jelenségeit felvillantva az emberi torzulás általános jellege körvonalazódik. A megidézés során az unokahúg tehát figyel, szemlélődik, a hallottakat a belső csönd mentális terében fonja össze saját tapasztalatával.

Világos, hogy a halott visszafordíthatatlanul idegenné válik – arca nem emlékeztet már egykori önmagára –, ugyanakkor az emlékező rokon tudatában kialakuló „megajándékozottság” képzete egyfajta folytonosságot is megalapoz. A halott hasonmássá válik és ezzel együtt az értelemkonstrukció középpontjába a lényegyet feltáró, kontinuitást megteremtő fogalmi kapcsok kerülnek.

A félreértés és rehabilitálás ugyanis nemcsak a temetési szertartás lényegi elemei, hanem organikusan folytatódnak az önreflexív én sorsában is, aki a hallgatás esztendeit – nem kevés iróniával – így jellemzi: „én, az író, akit annyira nem becézett senki, hogy 1956-ban mechanikusan visszavettek az Írószövetségbe, ahonnan pedig még kizárni is elfelejtettek, csak mindenki feltételezte, nyilván kizártak, hisz se nem látni, se nem hallani engem”.¹⁰

A csend terrénumában a halott-lét és az írói hallgatás végső soron analóg jelenségek, ugyanakkor ami a halott számára végérvényes adottság, az az élőnek lehetőség, kiváltképp, ha alkotóként stimuláló jellegét is felismeri: „én, az író pontosan éreztem, hogy amint egész életemben kaptam tőle valamit [...], úgy a koporsóból is felém nyúlt, s utolsó ajándéku nekem adja életem költőből prózaíróvá formáló témáját, azt az alapfelismerést, ami nélkül egy könyvem se születhetik azóta, azt az optikát, amivel első regényem óta dolgozom.”¹¹

Szabó Magda az idővel kapcsolatos belátásairól a Kabdebó Lóránt készítette interjúbán (*Sorsfordító pillanatok*) nyilatkozott, az alkotói módszerét meghatározó „optika” idővonatkozását – végső soron az emlékezet megalapozó jellegét – pedig a Szent Ágoston-tanulmányában fejtette ki.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

„A halált csak a halott éli egyedül”

A *Sorsfordító pillanatok* című kötet Szabó Magda-fejezete az 1980-as évekbeli rádióbeszélgetés szerkesztett változataként jelent meg az egykori interjúkészítő gondozásában. A kitüntetett szöveg felvezetése – és nyitó gondolata: „Sorozatunknak tulajdonképpen keresztanyja Szabó Magda...” – egyértelműen jelzi, hogy a műsor végleges címe az író kifejezőbb nyelvhasználatának köszönhető. Jelzőcseréről van szó csupán, ám a melléknévváltoztatás – „sorsdöntő” helyett az ajánlott „sorsfordító”-ra cserélés – Szabó Magda világlátásáról is árulkodik.

A drámaiból személyesebbre váltott formula nem a történelem végérvényesítő hatását, sokkal inkább az emberi életnek – talán éppen a reformáció predesztináció tanával összefüggésben – a meghatározóbb voltát állítja: „a sorsfordító pillanatok befolyásolják ki-ki élete alakulását, személyisége kiteljesedését, fejlődését, általában gyakran a jövőjét is”.¹² Az ilyen alkalmak a kezdet és vég dimenzióit helyezik új megvilágításba, s rendszerint pontosan meghatározható terekhez kötődnek az író emlékezetében.

A számba vett események – a „galléros köpönyeg” víziója a Szent Anna utcán, az Uránia mozi tiltott filmjének hatása, a sikeres iskolai pályázatokhoz kötődő sorsfordító találkozások és utazások, az 1944-es Bethlen utcai beszélgetés, a Baumgarten-díj visszavétele és a hallgatás tíz éve, Jablonczay Piroska temetése a debreceni Köztemetőben, a kritikusok „lejáratásai” a fővárosi lapokban, valamint a férjével, Szobotka Tiborral való kapcsolatának kezdete és vége – a fizikai és/vagy szellemi halállal, illetve jórészt a szülőváros helyszíneivel vannak összefüggésben. A beszélgetés elején expressis verbis kijelentve: „Ha végigelemzi, életemben mit írtam, bizonyára megfigyelte, a halál és elmúlás ténye, a holtak világa, a temetés mint szertartás, milyen funkcionárius [sic!] eleme mindennek, amit írok”.¹³

Az *Író és modell*ben jelzett temetésről itt tényszerűen nyilatkozik, nem a torz jelenségek bemutatására, hanem az alapfelismerésre helyezi a hangsúlyt, s az eseményt a *Freskó* című regény keletkezéstörténetéhez kapcsolja.

¹² *Sorsfordító pillanatok, Kabdebó Lóránt beszélget Szabó Magdával*. In: SZABÓ Magda (2019): *Az élet újrakezdhető. Interjúk, vallomások*. Jaffa Kiadó, Bp. 8.

¹³ SZABÓ M. 2019, 11.

„Álltam a ravatalozóban Debrecenben – emlékezik – mindenre akartam nézni, csak az ő halott és fedetlen arcára nem, annyira nem hasonlított valamikori önmagához. Néztem hát azokat, akik ott álltak körültem, és a *Freskó* gondolatát voltaképpen az a megdöbbenés indította el, hogy körültem a nagynéném férjén és gyerekein kívül senki nem foglalkozott vagy törődött a halottal. Csöndesen társalogtak, bírálták a családot, a ravatal felépítését, a szertartás mikéntjét, egyesek kalapját, a gyász mértékét, azt, aki zokogott, azért, mert miért olyan fegyelmezetlen, azt, aki nem sírt, hogy miért közönyös. Ha rágondol a *Freskó*beli papné temetésére, ráismerhet a nagynéném gyászszertartására: mindenki éli a *Freskó*ban is a maga életét, a halált csak a halott éli egyedül.”¹⁴

Látható, hogy a felismerés, amely a végbúcsú formális jellegének az észleléséből fakad, itt tömör gondolattá szilárdul – „a halált csak a halott éli egyedül” –, amely végső soron az ember lényegi magányát állítja.

Jablonczay Piroska temetésének két leírása¹⁵ a tartalmi megfelelések mellett eltérő hangvételű. Az ellenpontoszó ábrázolás – mindkét esetben – a kívülálló és a rokonok különböző (verbális/vizuális, illetve vizuális) percepciójából fakad, együttes értelmezésükhöz a sokkhatás benjamini elmélete segíthet. „Minél nagyobb rész jut egy-egy benyomásban a sokk mozzanatának – írja Walter Benjamin –, minél állandóbb a tudat ingergátló őrszolgálat, s minél inkább megállja helyét e szolgálatban, annál kevésbé válnak tapasztalatanyaggá a benyomások, tartalmuk annál inkább sorolható az élmény fogalma alá. A sokkelhárítás sajátos teljesítményét végső soron talán abban láthatjuk, hogy az eseményt, tartalma integritása rovására, a tudatnak bizonyos, pontosan megfelelő időrekeszébe sorolja be.”¹⁶

Nem meglepő, hogy temetéskor a sokkelhárító mechanizmus jelensége figyelhető meg, ennek alapján ugyanis bemutatható az a tudatban zajló átalakulási folyamat, amely az eseményt élménnyé, illetve az élményt irodalmi nyersanyaggá formálja.

¹⁴ SZABÓ M. 2019, 29–30.

¹⁵ A két interjú évtizednyi különbséggel készült. Az *Író és modellt* 1972-ben, a *Sorsfordító pillanatok*at pedig 1984-ben közölte a *Kortárs* című folyóirat.

¹⁶ BENJAMIN, Walter (1969): *Motívumok Baudelaire költészetében*. In: Uő.: *Kommentár és prófécia*. Gondolat Kiadó, Bp., 237–238.

Szabó Magda emlékezetében a megélt és az elképzelt eseményeket meglehetősen keskeny mezsgye választja el. Jellemző, hogy a *Freskó* keletkezéséhez¹⁷ sem egy emléknyomot kapcsol, hanem felhossa a „rémület”-et és „pánik”-ot kiváltó első gyerekkori sokk-élményt, amit mind az *Író és modell*, mind a *Sorsfordító pillanatok* meghatározó tapasztalatként rögzít. Az előbbi az eszmélés és a transzponálás tényét állítja. „Aránylag korán ráeszméltem arra, hogy az élet elmúlik, hogy halandóak vagyunk – megint csak az *Ókút Galléros köpenyeg* című fejezetére utalok, mint világosodott meg bennem egy napon az enyészet elkerülhetetlen volta – gyerekkorom egyetlen réme volt, hogy tudtam, egy napon el fogom veszíteni a szüleimet”.¹⁸

Az utóbbi, Kabdebó által rögzített beszélgetésben pontról pontra idézi fel a gyerekkori látványt: „Láttam apámat távolodni. Fekete köpenyeg volt rajta, lebegtette a szél”. Rögzíti a megvilágosodás villámszerű pillanatát: „A megmeglíbbenő régmódi galléros köpenyeg és apám egyre messzebb tűnő alakja úgy hatott pár esztendőös gyerektudatomra, mint a villám, a soha el nem múlásunkba vetett szilárd hitem egyszer csak oda lett”. Közli a tudat értelmező reflexióit: „Felfogtam, apám rövidesen eléri a Kandia utcát, befordul, akkor már nem láthatom innen a kapuból, s felfogtam, egyszer majd eljön az az idő is, amikor az életemből is kilép, sosem látom többé, mert a halált nem tudjuk elkerülni”. Végül a „fizikai rosszulléttel azonos rémületet”, a sokkhatást analizálja: „Pánik – akkor még nem ismertem ezt a szót, most tudom csak, hogy akkor az fogott el, s az kényszerített rá, hogy zihálva, lélekszakadva apám után rohanjak, meg sem állva, míg el nem érem, s mikor aztán végre ismét elérhető közelségben átkulcsolhattam a combját, üvöltve sírva fakadjak. Érzékelhető módon megfordult a világ alattam: soha többé nem volt kétségem afelől, hiába szorítom apám testét, köpenyegét, egyszer majd nem lesz erőm az örök útról visszatartani.”¹⁹

¹⁷ SZABÓ M. 2019, 30. – Az író nő kijelenti: „A gyerekkori sokk s a felnőttkorban átélt családi temetés kettős termékenyítő hatására jött létre a regényem.”

¹⁸ SZABÓ M. 1982b, 409.

¹⁹ SZABÓ M. 2019, 29–30.

A halál metaforikus elbeszélése

Az adott élmény esztétikai dimenzióba való átemelésének, az emlék átírásának reprezentatív példáját az *Ókút* említett fejezete, a *Galléros köpönyeg* nyújtja. Az apa halálának metaforikus elbeszélésében „reális” alapon, pontosan azonosítható térben tárul föl az „irreális”, fantáziaképben rögzülő idő. A visszaemlékezés ezúttal nem a megtörtént eseményt, tehát a múltat, hanem áttételesen a gyerekkori tudat jövőre irányuló reflexióját, egyben felismerését célozza.

Az út, a debreceni Szent Anna utca, amelyen a szülő – rokonával együtt – elindul, az emlékezet helyszínére, a temetőbe visz. Az utca az életút reprezentációja, a tér az időbe, az emberi idő végességének megértésébe fordul át. Mindez a kapuban álló kisgyermek (az elbeszélő én) tudatában alakul a látványon keresztül szorongató létmegértéssé; az ő tekintete követi a távolodó szülőt, a szeme előtt történik a képzeletbeli metamorfózis, az apa madárrá változása.

Látta, hogy „a kabát kidagadt, két szárnyába belekapaszkodott a szél”, majd érzekelte, hogy „fekete alakja olyan volt, mintha nem mozogna, nem láb vinné, hanem a levegő, csak sodródott a nyitott, fekete köpönyegben egy kis sovány ember”. Megérezte, hogy „egyszer elveszít[i] örökre”, s végül megértette, hogy „egyszer úgy fog elindulni a fekete szárnyak suhogásában, hogy nem fordul vissza, hogy nem jön meg soha többé, hogy ostobaság, amit kitaláltam az elfutásról meg a menekülésről, a halál van, kivédhetetlen, eljön érte is, anyámért is, értem is, és egyszer mind ott leszünk majd abban az érthetetlennek és felháborítóan érzett sírban, virág felettünk, a nevünk kőbe vésve, és éppúgy nem fogunk tudni válaszolni és jelet adni a felettünk álló kisgyerekeknek, mint ahogy nekem nem tudnak szólni az ősök”.

A Horatius költészetében is releváns („*fugerit invida aetas*” [Carm. I. 11]) időtoposz²⁰ Berzsenyi által megújított változatának („*Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül*” [A közelítő tél]) szövegek közötti kapcsolatra érdemes figyelni az

²⁰ A horatiusi időszemlélet előzményeiről és a perszonifikált időfogalmak antik ikonológiájáról bővebben: TÓTH Sándor Attila (2018): *Carmina Horatiana. Fejezetek a horatiusi óda újkori európai interpretációjának, recepciójának és imitációjának történetéből* (I/2. kötet). Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

Ókút-beli vízió komplex metaforikája esetében. A kidagadó kabátszárnyak alatt sodródó fekete alakot már az észlelő gyerektudat is ég és föld között lebegőnek érzékeli, majd az elbeszélő az értelemképzés²¹ során a kabátszárnyak elemi metaforáját a „halál-madár” vagy még inkább lélekmadár suhogó szárnyaivá transzponálja.

A test és a lélek különválásának, illetve a lélek halhatatlanságának ókori eredetű mítoszában a madárként felröppenő lélek nem ismeretlen. A hattyúként „szárnyalva búcsúzó” Szókratész-hagyománya, ami Platón *Phaidónja* óta az antikvitás mitikus közkincsének számít, az újplatonizmus hívei révén vált az európai kultúra meghatározó elemévé. Borzsák István *Horatius-tanulmányában*²² tárta fel ennek a hagyománynak a forrásvidékét, s nemcsak a *Maecenas-ódát* (*Carm. II.20.*) hozta összefüggésbe e téren Cicero *Tusculumi beszélgetéseivel*, hanem a tanulmányt kiegészítő paratextusban – Harmatta János nyomán – arra az indiai párhuzamra is felhívta a figyelmet, amely a meghalt szülők lelkének szimbólumaként tartotta számon a hattyút.

Figyelemre méltó azonban, hogy az Ókút idézett szöveghelyén nem a madárszimbólum, hanem annak metonimikus megfelelője, a szárny szimbolikus jelentése, a szárnyalás kerül középpontba. A felemelkedés motívuma pedig az elmúló idő legyőzéséhez kötődik (Gilbert Durand), s ezzel együtt egyfajta pozitív – a platóni idea transzcendens valóságához közelítő – szimbolikus gesztusként (Gaston Bachelard) értelmezhető. A vertikális elmozdulás különösen Bachelard felfogásában az onirikus (álomszerű) utazáshoz kapcsolódik, s ezen az alapon jól illeszthető az Ókút idézett, poétikus leírásához, ahol az idő gondja az emberi lét végességének képzeletbeli megtapasztalásához kapcsolódik, s annak az általános törvénynek a megfogalmazásához vezet, ami Senecánál tömören így hangzik: „a halál közös végzetünk”.²³

A sztoikus filozófus említése nem esetleges, hiszen a Szabó Magda-i vízió legalább két ponton találkozik az antik szerző vigasztalásaiban leírt gondo-

²¹ SZABÓ Magda (2016): *Ókút*. Jaffa Kiadó, Bp., 126: „Bámultam, ahogy távolodott, és hirtelen megéreztem, hogy egyszer elveszítem örökre.”

²² BORZSÁK István (1994): *Horatius-interpretációk*. In: Uő.: *Dragma. Válogatott tanulmányok*. Telosz Kiadó, Bp., 136–144.

²³ SENECA, Lucius Annaeus (2002c): *Marcia vigasztalása*. In: *Seneca prózai művei*, 1. Szenzár Kiadó, Bp., 44.

lataival. Egyrészt a „sodródó” ember képzetét idézi a szentencia folytatása („mindent [...] magával ránt a múltó idő”), másrészt azt is megállapítja, hogy a lélek már földi életében „ég és föld között lebeg”²⁴, végérvényesen sohasem veheti meg a lábát sehol.

A komparatív olvasás²⁵ során kiemelt példák – Pelikán temetésének és az apa képzeletbeli halálának leírásai – változatos (a nominálistól a poétikusig terjedő) stilisztikai megformáltságban reprezentálódó önértelmező alakzatokként tűnnek fel, amelyek az emlékezet működésére is rávilágítanak. A konkrét helyek – a debreceni ravatalozó és a temető felé vezető Szent Anna utca – foucault-i értelemben vett heterotópiáknak tekinthetők, hiszen az élet és a halál közötti átmenet színterei, ahol lehetőség van az idő felfüggesztésére, illetve kiterjesztésére.

Az „üres” és „betöltött” idő

Miért olyan problematikus a halálhoz kötődő élethelyzet, hogy Szabó Magda azt nemcsak valamennyi sorsfordító pillanatának, hanem alkotói világának is a gyújtópontjába állította? Azért, mert az élet végességével számoló szubjektum képes másként tekinteni saját emberi viszonyaira, tudja újra pozícionálni saját identitását, felülvizsgálni azokat az értékeket, amelyek mentén cselekedeteit korábban szervezte. Az organikusan ismétlődő személyiségjegyek, valamint a halandók törvényének tudatosításából erősebb közösségi kötődés, a tartalmas és felelősségteljes életvitel, s végső soron az életet alapvető értéknek tekintő szemlélet származik.

²⁴ SENECA, Lucius Annaeus (2002d): *Polybius vigasztalása*. In: *Seneca prózai művei*, 1. Szenzár Kiadó, Bp., 85.

²⁵ RIFFATERRE, Michel (1998): *A fikció tudattalanja*. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Történet és fikció*. Kijárat Kiadó, Bp., 86.: „Komparatív olvasáson azt értem, hogy az olvasó empirikusan észleli a struktúrát. Ahogy az olvasó előrehalad egy vagy több regény olvasásában, eljut ahhoz a felismeréshez, hogy [...] az] eltérő reprezentációk és történetek osztoznak olyan kapcsoló és funkcionális jegyekben, amelyek az értelmezést tovább vezetnek annál, amire az egyes esetek feljogosítanak.”; Uő. 93.: „A komparatív olvasás akkor irányadó, ha az ember egy szerzőt végigolvas...”

A *Galléros köpönyeg* komor víziójában lehetetlen nem észrevenni az emberi szabadságvágyat, ami a szabott idő ellenére is a lélek sajátja marad, vagy azt az ellenpontoszó mozdulatot, amely a megvilágosodás pillanatában földre ejti az először látott és ízelt, ajándékba kapott narancsokat, hogy utolérve megölelhesse az apa lábát, megszoríthassa az ujjait. Pedig a narancs a mesevilág tartozéka, „gömbölyű, pirosas, sima héjú gyümölcs [...], illatos, fénylő és ismeretlen, mint a mesék aranyalmája”,²⁶ játék, amit „nézni volt igazán jó, meg szagolni”,²⁷ mert héjának keserédes íze prózai fogalmat görgetett a fogak közé: „háború”. A „narancsos délután” az eszmélés pillanatát hozta tehát a gyermek számára, és annak felismerését, hogy az idő „lassul”, ha tartalmasan töltik. „Akkor elkezdtem futni utána, [...] remélve, hogy lassabban ér annak az útnak a végére, amit ő is bevégez egyszer. Hisz minden egymás nélkül töltött percért kár, [...] beszéljünk, szóljon hozzám, kérdezzem, nézzen rám, hiszen egyszer mi mind meg fogunk halni.”²⁸

Az „üres” és a „betöltött” időről elmélkedő Gadamer tartalmas kiindulópontot kínál annak az – Ágostontól eredeztethető – „optikai” látásmódnak az értelmezéséhez, amit Szabó Magda is magáénak vall. Gadamer az ágostoni szemléletre alapozza az időtapasztalat átmenet-jellegének a bemutatását, ami a búcsú megállított pillanatában feltáruló létmegértéssel, múlt-jelen-jövő egyidejű észlelésével van összefüggésben. Az idő lényegi tartama csakis a lélek számára válik megragadhatóvá.

„Augustinus nagy érdeme éppen abban állt – írja Gadamer –, hogy a gondolkodásnak [...] a [jelenbeliség létfogalmán alapuló] zavarát kiélezte, és aztán a rá jellemző lelki-tapasztalati mélységgel megmutatta, hogy az idő dimenzionalitásában az emberi lélek egy tapasztalati módja. De a Plótinosz által elgondolt léthierarchiát, mely szerint az intellegibilis világ igazi lakhelye, a „lélek” fölött van, saját tapasztalata szerint formálja át, amikor a *dis-tentio animi*-t, mint a léleknek a jövő felőli kifizíttetését és végül az időbeliségből az isteni kegyelem által történő megváltásra való kifizíttetését

²⁶ SZABÓ M. 2016, 124.

²⁷ Uo. 125.

²⁸ Uo. 126.

gondolja el.”²⁹ Gadamer olvasatában éppen a „lélek magát-kifeszítése” és „a szétszórt sokféleségből történő magát-összeszedése” kínálja az ágostoni szemlélet ama pontját, ami a görög gondolkodás nehézségeit meghaladva lehetőséget nyújt a „betöltött idő” értelmezésére.

Regény- és esszérezszetekkel egyaránt alátámasztható az a megállapítás, hogy az írónk alkotói világa alapvetően az idővel összefüggésben álló hermeneutikai szemlélet mentén bomlik ki. Idézhetjük az *Ókút* narrátorának önreflexív megállapítását a teleologikus gondolkodás formálódása kapcsán. „Ha elfáradtam könyvet tartani, gondolkoztam, gondolataim megpróbáltak valami rendet teremteni a látottak között. [... R]endkívüli igény élt bennem, hogy túl a meséken és mágikus víziókon rájőjjenek a dolgok okára, magyarázatára összefüggéseire.”³⁰

Utalhatunk a kontemplatív gyakorlatra *A gályarab búcsúja* című festmény narrációjának kibontása – vagyis az előzmények és következmények kitalálása – okán, a *Katalin utca* narratopoétikai megoldására, amely a regénybeli gyilkosság több nézőpontú felfejtését segítette a belső monológok révén. Vagy említhetjük *A pillanatot* is, amely kétszeresen is oknyomozónak bizonyul, egyfelől a paratextusban jelzett apai nagyapa „prófétai” alakjának, másfelől ama mitikus titoknak a megfejtési szándéka alapján, amely szerint az új hazát isteni elrendelés alapján megalapító családi csoportból érthetetlen módon hiányzik az anya figurája.

„Az idő doktora”

Az időbe vetettség gondjával Szabó Magda tételesen *Az idő doktora: Szent Ágoston* című tanulmányában foglalkozik. Már a cím is jelzi, hogy az időről való gondolkodás nem problémamentes sem a szerző, sem általában az ember számára, s ezt a megállapítást elemzi többek között Gadamer (fent idézett szövegében) is, aki a *Vallomások* 11. könyvének vonatkozó leírását egyenesen „minden valódi filozófiai bizonytalanság prototípusa”-ként értelmezi.

²⁹ GADAMER (1994): *Az üres és a betöltött időről*. In: Uő.: *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Bp., 87.

³⁰ SZABÓ M. 2016, 48.

A magától értetődő fogalomhasználat – mondja a német teoretikus – el-
lenáll a lényegi kérdésnek, ugyanis a jelenbeli „most” felől nehezen írható le
a múlt és jövő. Az idődimenzió érzékelése – mint arra Gadamer³¹ rámutatott
– nem Ágostonnal, hanem Arisztotelésszel kezdődik, aki az embert előre-
látással bíró, vagyis „időérzékkel rendelkező lény”-nek (*De Anima*, 433b)
tartja, alapvető tulajdonságának pedig azt tekinti, hogy rendelkezik az ér-
telmi vagy érzékelő képzelet képességével.³²

Lényeges, hogy az erényetikát kimunkáló görög filozófus „nem vesz tu-
domást az idő kizökkenéséről”,³³ ugyanakkor az időérzék, illetve a képzelet
megismerésben játszott szerepének a felvetésével megnyitja az utat azok
előtt, akik az idő dimenzióiról a „belső látás” felől gondolkodnak. A lelki
gyarapodás³⁴ mellett érvelő sztoikus Seneca száműzetéséből például a kö-
vetkező látomásszerű gondolattal vigasztalja édesanyját, Helviát: „[...] a
valódi életre mindig emlékező tiszta lélek, amely maga könnyű és súlytalan,
és ha kiröppen, tüstént a csúcokra lendül; s addig is, amennyire [...] a rá-
súlyosodó földi porhüvely engedi, végigszemléli a mennyei magasságokat
[...] szárnyaló szellemével. És éppen ezért nem élhet száműzetésben soha;
szabad; az istenekkel egylényegű s minden világban és minden korban ott-
honos; mert szelleme a végtelen mennyeket körülropködi, s áttöri a múlt és
a jövő idők végtelenségét”³⁵.

A lélek integritását, emelkedettségét és „örökkévaló”-ságát állító Senecá-
tól mintegy három évszázad választja el Ágostont, aki az idő észlelését ille-
tően az elődjéhez hasonló nézeteket vallott. Nem meglepő, hogy „belső lá-
tás” eredményeképp az idő dimenzióit ő is a lélekben mérendőnek gondolja
el, hiszen az Istenhit szempontjából átgondolt filozófiai olvasmányai között
Platón és Ciceró írásai mellett a neoplatonisták és sztoikusok művei egy-

³¹ GADAMER 1994, 89.

³² ARISZTOTELÉSZ (1988): *A lélek*. In.: Uő.: *Lélekfilozófiai írások* (ford.: Steiger Kornél). Európa Könyvkiadó, Bp., 146.

³³ NAGY Edit (2005): *Mintázatok az etika történetéből. Az idő kizökkenésétől az eltűnt idő felé*. JGYF Kiadó, Bp., 60.

³⁴ SENECA, Lucius Annaeus (2002b): *Helvia vigasztalása*. In: *Seneca prózai művei*, 1. Szenszár Kiadó, 61: „Gazdaggá csak a lélek tehet; [...] a léleknek, akár csak a halhatatlan isteneknek a földi javakhoz egyáltalán nincs köze.”

³⁵ Uő.

aránt szerepeltek. Ám míg Seneca praktikus³⁶ gondolkodik a tűnő időről, s az idézett látomásában is az „a valódi életre emlékező tiszta lélek” sajátosságaként említi azt, hogy a múlt és a jövő felé való nyitottságában képes felfogni a jelent, addig Ágoston keresztény teoretikushoz illően magát az időről való gondolkodást is az isteni kegyelem és kinyilatkoztatás hatókörébe utalja. „Atyám, kérdezek és nem állítok semmit – mondja. – Vezess és irányíts engem Istenem.”

A Szent Ágoston kommentáló Szabó Magda széles horizontot nyit a sokoldalú egyházatya bemutatásakor. Nemcsak a negyedik századi történelmi szituáltságát vizsgálja meg, hanem gazdag mitológiai, történelmi és irodalmi utalásrendszerrel mozgósítva olyan virtuális teret és időt nyit számára, amelyben alakja a maga elevenségében áll elő.

Az esszé az olvasóját nem hagyja abban a boldog tudatban, hogy a személyiség egyszerűen leírható lenne az életmű, az életrajz, vagy a történelmi háttér ismeretében, hanem merésznek tetsző képzettársításai révén folyamatos figyelmet, logikai készenletet kíván tőle. „Szülőföldje szép határának” leírásában például nem Thagastét, a szülővárost, hanem annak gazdag múltú környékét, a közeli Bagradas folyót és Karthágót mutatja be. Az ókori filozófiára, irodalomra és történelemre vonatkozó ismereteit mozgósítva vázolja mindazt, amit erről az észak-afrikai vidékről „illendő tudni”. Nem tényeket sorol, hanem plasztikusan felrajzolja a hátteret, ahonnan a bölcselő egykor elindult. A plaszticitást pedig a megelevenítéssel, és az áttetszően rétegződő struktúrával éri el.

A perszifikált természeti és épített örökség lényegi eleme a környék ábrázolásának: a folyó mint időszimbólum egyszerre alludálja a hérakleitoszi kijelentés³⁷ ama mélyebb értelmét, amely szerint minden változás alapja az állandóság, és Ágoston alakját, aki a „bonthatatlan idő” fogalmát megalkotta.

³⁶ SENECA, Lucius Annaeus (2002a): *Az idő értéke*. In: *Seneca prózai művei*, 1. Szentár Kiadó, Bp., 101.: „[...] ragadj meg minden órát: az lesz az eredmény, hogy kevésbé fogsz függni a holnaptól, ha a mának nekifekszel. Míg halogatjuk az élet kötelességeit, elfut előlünk az élet. Minden a másé [...], csak az idő a miénk. Csak ennek a tovatűnő, bizonytalan dolognak birtoklására szánt minket a természet, ebből pedig az űz ki bennünket, aki csak akar.”

³⁷ Vö.: HÉRAKLEITOSZ *B 91a* jelzésű töredéke (fordította: Kerényi Károly): „[...] nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni, ugyanazokba a folyamokba lépőkre más és más víz

„[A] folyót – írja Szabó Magda –, eszmélése díszletei fontos kellékét, a végtelen, bontatlan és bonthatatlan időre emlékező Bagradast, Afrika vízben szegény tájainak egyik legnagyobb kincsét már többen számon tartották [...]”,³⁸ sőt Karthágó jelentősége is csak az egyházatya későbbi működési terepe, vagyis a Róma-vonatkozás révén értelmezhető. Mitikus allúziót hordoz az az elliptikus mondat, amely a trójai háború végzet sújtotta házasságait (Hektór-Andromakhé, Aeneas-Creusa) felvillantva a megújulás lehetőségét veti fel. A különös csak az, hogy „honalapításra kijelölt hős” neve, illetve a vergiliusi eposzból tudható karthágói szerelmi kaland (Aeneas-Dido) és a királynő személye teljesen homályban marad. „Gyermekkora színpada – hangzik a vonatkozó rész – majdnem olyan valószínűtlen, mint egy Trójában született kisfiúé, évezredekkel azután, hogy Andromakhé elbúcsúzott Hektortól és Creusa, ahogy egy honalapításra kijelölt hérosz engedelmes feleségéhez illik, otthon maradt az égő falak között.”³⁹

Belátható, hogy a mitikus és a történelmi múlt közötti idősáv eltúlzott,⁴⁰ ám itt a távlatban szemlélhető történelmi ismétlődésnek van jelentősége, annak, hogy a pusztulásra mindig megújulás következik. Trója „égő falai” Róma alapításához, a harmadik pun háborúban lerombolt Karthágó az újraépített városhoz vezetett („mintha sose rombolták volna porig, az antik világ egyik csodája, az újjáépített Carthágó könyököl a tengeren”⁴¹).

Az esszéíró Ágoston gyermekkorának idejéből szemlélődik, perspektívája – ahogyan láthattuk – nyitott a múltra, sőt a jövőre is, hiszen kijelenti, hogy Hippo városa „igazi jelentőségét akkor kapja meg, amikor ő lesz a püspöke”.⁴² Szabó Magda érzékletes tájleírása során a „belső látás” horizontális és vertikális képei elevenednek meg. Ezek együtteséből bontakozik ki ama

árad.” In: *Görög gondolkodók Thálészttől Anaxagoraszig* (fordította: Bodor András et al.). Kosuth Könyvkiadó, Bp., 38.

³⁸ SZABÓ M. (1982a): *Az idő doktora: Szent Ágoston*. In: Uő: *Kívül a körön*, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 89.

³⁹ Uő.

⁴⁰ Eratoszthenész szerint Kr. e. 1184. június 11-én pusztult el Trója, az antikvitás történetírói a Kr. e. 760–730-as évek közé tették az „örök város” alapításának idejét, Ágoston pedig Kr. u. 354-ben született.

⁴¹ SZABÓ M. 1982a, 89.

⁴² Uő.

palimpszeszt-jellegű ábrázolás, ami másutt Debrecen vonatkozásában is tapasztalható.

Táj és személyiség, akárcsak az idő, egyaránt a lélekben méretik. Nem mindennapi tudás, kognitív képesség és képzelőerő szükséges ahhoz, hogy a kutató az „irodalmár-teológus-filozófus”⁴³ Szent Ágoston teljesítményéről lényeglátóan nyilatkozzon. Szabó Magda nemcsak arcképet rajzol, virtuális hátteret fest, azaz kiterjesztett időben és térben gondolkodik a személyiségről, hanem egyúttal emlékjelet is állít. Gadamerrel összegezve: „csak ami az élet körforgásából kivált és egyetlen egyedülivé vált, »bír« idővel”,⁴⁴ az igazi megismerés pedig csak a halál után⁴⁵ következhet el.

IRODALOM

- ARISZTOTELÉSZ (1988): *A lélek*. In: Uő.: *Lélektudományi írások* (ford.: Steiger Kornél). Európa Könyvkiadó, Bp., 9–155.
- BENJAMIN, Walter (1969): *Motívumok Baudelaire költészetében*. In: Uő.: *Kommentár és prófécia*. Gondolat Kiadó, Bp., 228–275.
- BÓKAY Antal (2008): *Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán*. In: MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. L’Harmattan Könyvkiadó, Bp., 33–65.
- BORZSÁK István (1994): *Horatius-interpretációk*. In: Uő.: *Dragma. Válogatott tanulmányok*. Telosz Kiadó, Bp., 121–158.
- GADAMER, Hans-Georg (1994): *Az üres és a betöltött időről*. In: Uő.: *A szép aktualitása*, T-Twins Kiadó, Bp., 85–110.
- HÉRAKLEITOSZ (1992): *B 91a töredék* (fordította: Kerényi Károly). In: *Görög gondolkodók Thálészától Anaxagoraszig* (fordította: Bodor András et al.). Kossuth Könyvkiadó, Bp., 38.
- KABDEBŐ Lóránt (2019): *Sorsfordító pillanatok*. In: SZABÓ Magda: *Az élet újrakezeshető. Interjúk, vallomások*, Jaffa Kiadó, Bp., 7–32.

⁴³ NAGY E. 2005, 84.

⁴⁴ GADAMER 1994, 98.

⁴⁵ GADAMER 1994, 102–103.: „Hiszen a búcsúban mindig megismerés történik. A régi úgy válik el a búcsú során a határozatlan elvárás-motívumoktól, melyek az elkötelezett és a jövőre magát kivetítő jelenlétünkhöz fűzték, hogy csak most kezd igazán magában nyugovóvá válni. Ami végképp levált, amitől végképp elbúcsúztunk, az új tartósságra tesz szert. [...] annak a lénye, akitől búcsút veszünk, maradandó alakot ölt.”

- LEJEUNE, Philippe (2003a): *Az önéletrajzi paktum* (ford.: Varga Róbert). In: Uő.: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok – Szöveg és emlékezet*, (szerk.: VARGA Zoltán), L'Harmattan, Bp., 17–46.
- LEJEUNE, Philippe (2003b): *Gide és az önéletrajzi tér* (ford.: Bárdos Zsuzsanna). In: Uő.: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok – Szöveg és emlékezet* (szerk.: VARGA Zoltán). L'Harmattan, Bp., 47–75.
- NAGY Edit (2005): *Mintázatok az etika történetéből. Az idő kizökkenésétől az eltűnt idő felé.* JGYF Kiadó, Bp.
- RIFFATERRE, Michel (1998): *A fikció tudattalanja*. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Történet és fikció.* Kijarat Kiadó, Bp., 85–104.
- SENECA, Lucius Annaeus (2002a): *Az idő értéke*. In: *Seneca prózai művei, 1.* Szenzár Kiadó, Bp. 101–102.
- SENECA, Lucius Annaeus (2002b): *Helvia vigasztalása*. In: *Seneca prózai művei, 1.* Szenzár Kiadó, Bp., 45–74.
- SENECA, Lucius Annaeus (2002c): *Marcia vigasztalása*. In: *Seneca prózai művei, 1.* Szenzár Kiadó, Bp., 9–44.
- SENECA, Lucius Annaeus (2002d): *Polybius vigasztalása*. In: *Seneca prózai művei, 1.* Szenzár Kiadó, Bp. 75–98.
- SZABÓ Magda (1982a): *Az idő doktora: Szent Ágoston*. In: Uő.: *Kívül a körön*, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 89–115.
- SZABÓ Magda (1982b): *Író és modell*. In: Uő.: *Kívül a körön*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 406–427.
- SZABÓ Magda (2014): *Teréz esztendeje*. In: Uő.: *Mézescsók Cerberusnak*, Európa Könyvkiadó, Bp., 206–233.
- SZABÓ Magda, (2016): *Freskó*, Jaffa Kiadó, Bp.
- SZABÓ Magda (2016): *Ókút*, Jaffa Kiadó, Bp.
- TÓTH Sándor Attila (2018): *Carmina Horatiana. Fejezetek a horatiusi óda újkori európai interpretációjának, recepciójának és imitációjának történetéből* I/2. kötet. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 11–216.

MAJOR ENIKŐ

A felekezeti iskolák története – kelet-közép-európai összehasonlításban

A kelet-közép-európai országokban a rendszerváltás után az oktatásügyben is történtek változások. A kilencvenes évek oktatási reformjainak következtében jelentős átalakulások zajlottak a különböző országok oktatási rendszereiben is. (Imre 2001) Tanulmányunkban a „visegrádi négyek” országai közül hárommal (Lengyelország, Csehország és Szlovákia), valamint a román oktatásügyi rendszerrel foglalkozunk részletesebben. Ezt a térséget a hasonló történelmi múlt, illetve az Európai Unióhoz való egy időben történő csatlakozása (2004-ben) – Románia 2007-ben – is összeköti. Közös vonás továbbá az oktatásügy azonos típusú fejlődése, mely az európai keresztény kultúrában gyökerezik és egyezőséget mutat a korabeli európai keresztyén iskola-kultúrával. A térségben meglévő, kialakuló, illetve újra létrejövő felekezeti oktatás történetének – hasonlóságainak és különbözőségeinek – vizsgálatára vállalkozunk.

Komparatív pedagógia

Az oktatásügyi komparatiztika a nemzetközi leírások és összehasonítások területe (Kozma 2006) volt egykor. Ma azonban az oktatásügy is egyre gyorsabban változik, a politikai változásokra reagál az oktatáspolitikai, ami az oktatásügyi rendszerét és aktuális feladatait, problémáit is befolyásolja.

Az „összehasonlító pedagógia” gyakran használt szókapcsolat, többféle meghatározása van a szakirodalomban. Ezek közül a poszt szocialista országok oktatási rendszere (s azon belül a felekezeti oktatás) összehasonlításához a leginkább megfelelő meghatározás az alábbi (Kovács 1997,3; idézi Kozma 2006): „Az összehasonlító (komparatív) pedagógia legfőbb hivatása a hasonlóságok és különbözőségek kibontása, elemzése és kifejezése a nevelési-oktatási

tények tekintetében...”, azaz az összehasonlító neveléstudomány az eltérő helyeken megvalósuló nevelést és oktatást hasonlítja össze.

A komparatív pedagógián belül a rendszerelmzések ismertetik az oktatásügy egészének jellemző vonásait, melyeket kvalitatív összehasonlításokkal kiegészítve az oktatás aktorainak és az oktatáspolitikában érintett társadalom számára mutat irányt. (Kozma 2006) Az oktatási rendszereknek két nagy típusa van, a kontinentális és az atlanti rendszer. Az európai országok oktatásügye a kontinentális rendszerhez tartozik.

A kontinentálisnak nevezhető iskolarendszer meghatározója a klasszikus középiskola (mint minta és modell), melynek sajátossága, hogy nem a diákokat nevelték, hanem a tantárgyakat tanították. Az intézményszervezés alapja a tantárgyfelosztás volt, központi eleme a záróvizsga, célja a nemzetállami identitás kialakítása. (Mrázik 2015) A kontinentális iskolarendszerre az erős centralizáltság, hierarchizáltság jellemző. Fejlődésének útja egészen Napóleonig vezethető vissza, amikor is a francia forradalom idején az oktatáshoz való alapjogot deklaráló oktatáspolitikai reformtervet dolgoztak ki. A népoktatás terén erőteljesen érvényesült a katolikus egyház iskolai monopóliuma, melyet a forradalmat követően a császári kormányzatnak hosszú időbe telt megtörni. (Németh 2005)

Bár a vizsgálni kívánt térség országában az oktatás kontinentális alapon nyugszik, néhány szóban meg kell említenünk az atlanti rendszer sajátosságait is, hiszen a rendszerváltás utáni oktatásügyi változások mentén megfigyelhető az a törekvés, hogy az atlanti intézményes nevelés eredményeit figyelembe véve megerősödjön a kompetencia- és készség alapú oktatás (is) ezekben az országokban. Az atlanti intézményes nevelés fő célja az, hogy a tanulókat egy közösség tagjának nevelje. (Mrázik 2015)

Oktatási rendszerek az Európai Unióban

Az Európai Unió a kezdetekben gazdasági együttműködést jelentett, egészen az 1990-es évekig. Az akkori változások azt vonták maguk után, hogy ez a fogalomértelmezés átalakult. Az Európai Unió ennél sokkal többet jelent, és olyan politikai-, társadalmi- és gazdasági változások történtek, amelyek az oktatásügyre is hatással voltak. A jelenlegi huszonzét tagállam eltérő

múlttal és fejlettséggel rendelkezik, mindez azt is jelzi előre, hogy az Európai Unión belül különböző oktatási rendszerek és hagyományok találkoznak, egy multikulturális közösséget kialakítva.

A fenntartói sajátosságok több területen is megegyeznek, holott a tege-rentúli és európai iskolafenntartói intézményrendszereknek eltérő gyökerei vannak. (Pusztai 2009) Ezek az iskolarendszerek másképp alakultak ki, eltérő irányokban változtak, hiszen a történelmi, társadalmi és gazdasági fejlődés során, vagy épp megtorpanásuk ideje alatt, más-más hatások érték azokat. Ugyanakkor az Európai Unióhoz való kapcsolódás lehetővé tette azt a törekvést, hogy a különböző oktatási rendszerek közeledjenek egymáshoz, mert a csatlakozástól kezdve hasonló kihívások jelentek meg a gazdaság, a társadalom és a politika terén egyaránt – s ezekre a feladatokra a különböző tagországok a közoktatásra fordított figyelemmel válaszoltak. (Simonné 2011)

A mai európai oktatási rendszerekben (Pusztai 2004) az állam tulajdonképpen koordinátorként vesz részt, a vallásszabadság és az oktatáshoz való jog egymás mellett való meglétét alkotmányos alapelv határozza meg. Pusztai (2004) egy korábbi tanulmányában a felekezeti iskolák helyét vizsgálta az európai oktatási rendszeren belül. Ehhez többek között a jogi kereteket, az iskolatípusokat, az iskolaalapítás feltételeit, az állami támogatást, valamint a tanárok státuszára vonatkozó törvényes előírások összehasonlító elemzéseinek nemzetközi felmérésekben szereplő eredményeit tekintette át (Eurydice 1993; 1999) a nyugat-európai országok körében.

Nemzetközi összehasonlítások az európai országok nem állami oktatása terén

Minden európai állam egyik fontos kötelezettsége, hogy állami iskolákat hozzon létre és tartson fenn, ugyanakkor engedélyezhetnek és finanszírozhatnak olyan nem állami intézményeket, mint a felekezeti iskolák. (Dronkers és Avram 2014) A legtöbb európai országban egymás mellett léteznek az állami, az államilag támogatott és a független magániskolák. Ez a három iskolatípus funkciójában is különbözik, akár csak a társadalmi, kulturális és vallási jellegüket tekintve is. (Donkers és Róbert 2005)

Az Unióban a nem állami iskolák oktatási rendszerei különböznek egymástól, különösen, ami a felekezeti oktatás lehetőségének biztosítását érinti. Dronkers és Avram (2014) megvizsgálta: a tagállamok oktatásában milyen szerepet töltenek be az egyes felekezetek. Három irányt jelöltek ki. Elsőként: milyen szerepe van a vallásnak az állami oktatásban; továbbá: jelen van-e a felekezeti oktatás; végül: biztosított-e az iskolák autonómiája.

Azt állapították meg, hogy az egyes országokban igen nagy eltérések mutathatók ki. Az országok többségében alkotmányosan elkülönül az állam és az egyház. Ez leginkább azokra az országokra igaz, ahol leginkább a római katolikus egyház van jelen és sokáig harc dúlt a két szereplő között a történelem során az elsőbbségért. A protestáns és ortodox területeken ez a harc nem jelentkezett, ezekre az országokra inkább az jellemző, hogy az állami berendezkedés egyik ágaként van jelen az egyházi oktatás.

A felekezeti iskolák európai országokra vonatkozó vizsgálatakor fontos megjegyeznünk, hogy a történelem évszázadain keresztül Európa országainak iskolarendszerei tulajdonképpen egyházi alapításúak voltak és az egyházak fenntartásában fejlődtek. Az iskolarendszer tehát Európa szerte egyházi felügyelet alatt, egyházi gondozásban és finanszírozásban jött létre, és csak a 19–20. században került állami vagy civil irányítás alá. (Tomka 2005)

Minden országban állami döntés függvénye, hogy egy-egy felekezet által fenntartott oktatás is elérhető-e – ez alól kivételt képez a jelen tanulmányban nem vizsgált francia oktatási rendszer, ahol az oktatás szekularizált jellege a domináns. (Dronkers és Avram 2014) A posztmodern világban, a szekularizáció térnyerésével az egyházaknak az iskolák fenntartása mellett az is a feladatuk lett, hogy az iskolák egyházi lehetőségeit innovatív pedagógiai munkával folyamatosan fejlesszék.

Különbség látható az országok vizsgálata során abban is, hogy mennyire van jelentős szerepe a felekezeti oktatásnak, mennyire hangsúlyos a hitoktatás, ami lehet kötelező vagy szabadon választható. Az oktatás többszektörű rendszer, ami az oktatáskutatókat számos kérdés megfogalmazására ösztönzi, mint például: hogyan jöttek létre a különböző szektorok, milyen finanszírozás jellemző az eltérő fenntartású intézményekre, illetve milyen azok szervezeti felépítése, milyen eredményességi mutatóik vannak, milyen társadalmi tőkét rejtnek magukban.

Az egyes országok felekezeti oktatásának vizsgálatakor kitérhetünk a történeti gyökerekre, a jogi és finanszírozási feltételekre, az iskolák eredményességére, (Kopp 2000) illetve az oktatási rendszerek működésének konkrét szempontok szerinti bemutatására. (Pusztai 2003)

A kelet-közép európai országok néhány oktatást érintő általános jellemzője

Tömegoktatás

A 20. századi történelmi és politikai helyzetnek megfelelően a kelet-közép-európai országokban a tömegoktatás volt a jellemző, amikor is általánossá és kötelezővé vált a nyolcosztályos alapiskolázottság. A rendszerváltás után (az 1990-es években) az oktatásügyben is változások történtek.

Kelemen (2000) szerint a kelet-közép-európai térség országaiban a kontinentális oktatásügyi jogalkotás és tanügyigazgatás több száz évre vezethető vissza, miközben Európa egyre inkább eltért ezektől a hagyományoktól és keveredés mutatkozott a decentralizált angolszász gyakorlattal.

1990-ben Magyarországon, Csehországban és Szlovákiában, 1991-ben pedig Lengyelországban is új oktatási törvényeket alkottak, melyek lehetőséget biztosítottak arra, hogy felszámolják az állam monopóliumát és visszaálljon az oktatás pluralizáltsága, megerősödjön a helyi közösségek iskolaalapítási vagy iskolafenntartási szerepe, gyakorolható legyen a demokratikus társadalmi véleménynyilvánítás. Törvénybe iktatták továbbá az egyházi, alapítványi és magániskolák fenntartásának lehetőségét. (Kelemen 2000)

A felekezetek erőssége meghatározó volt az egyes iskolákat (újra) létrehozó egyházak esetében, például Lengyelországban és Magyarországon a katolikus egyháznak. Tomka (2005) vizsgálatában feltárta, hogy az egyházi iskolák újraindításával a felnőtt lakosság 79,4%-a értett egyet, és több mint 76%-uk úgy vélte, az állam feladata, hogy segítse az egyházakat az épületek biztosításával. Ugyanebből a tanulmányból derült ki az is, hogy a társadalom csaknem felének véleménye szerint az egyházak kötelességei közé tartozik az iskolák fenntartása-működtetése.

Tanügyigazgatás

A kelet-közép-európai országokban különböző mértékben valósult meg a korábban meglévő tanügyigazgatási rendszerek megszüntetése. A társadalom- és közigazgatási hatalom csökkentése, a pluralizáltság folyamatainak hatására Magyarországon véget ért a hagyományos szakfelügyelet és olyan – angolszász mintát alapul véve – kétszintű irányítás kezdett kialakulni, amely összehangolta a helyi és központi irányítást. A másik három országban, Szlovákiában, Csehországban és Lengyelországban továbbra is a központi irányítás dominál, de mindhárom országban vannak olyan „dekoncentrált hatóságok”, (Kelemen 2000) melyek segítik működésüket.

A tanügyigazgatás terén jól látható, hogy a rendszerváltás idején az oktatásügy milyen átmeneti állapotba kerül. Gondot jelentett az oktatás minőségének a visszaesése, bizonytalan helyzet alakul ki szinte minden területen, s adott lett volna, hogy a már jól bevált intézményi rendszerhez ragaszkodjanak az addigi tanügyigazgatási rendszer megújításával. Ez azonban nem volt független sem a politikai nézetektől, sem a politikai érdekektől. Éppen ezért volt fontos, hogy az állami szerepvállalást újragondolják, méghozzá a politikai és hatalmi „harcoktól” függetlenül. Így volt elérhető, hogy az egyes országok az európai joggyakorlatnak megfelelően jogharmonizációra törekvő jogi szabályozást és olyan átfogó finanszírozási rendszert alakítsanak ki, mely biztosítja a pedagógusképzés, a pedagógiai szolgáltatások és a pedagógiai információs rendszer fejlesztését, valamint alapul veszi a minőségbiztosítási rendszerek szemléletmódját. (Kelemen 2000)

Finanszírozás

A nem állami szektoron belül a felekezeti iskolák négy alapvető finanszírozási formája figyelhető meg. (Dronkers és Avram 2014) Az elsőnél, ahol az úgynevezett integrált oktatás valósul meg, az állami és a felekezeti oktatás hasonló alapokon nyugszik, mint például Lengyelországban és Szlovákiában. A második csoportba azok az országok tartoznak, ahol az egyházi iskolák jobb elbírálásban részesülnek, ezek az úgynevezett „felekezeti támogató oktatási rendszerek”. Ez mutatkozik meg enyhébb formában Magyarországon és Csehországban. A harmadik csoportban különböző mértékű az állami fenntartású és a nem állami szektorba tartozó iskolák anyagi támogatása. Végül vannak olyan országok, ahol a nem állami szektor intézményei-

nek nincs semmilyen közfinanszírozása – ezek az úgynevezett „szegregált oktatási rendszerű” országok, mint például Románia. Minden ilyen országban a keleti ortodox egyházak a dominánsak, melyek nem állami egyházak. Az ortodox egyház az állami oktatásban fordít figyelmet a saját felekezetére, és nincs hagyománya a külön – ortodox felekezeti – iskolának.

Johnstone-t (2015) idézve Polónyi (2019) megfogalmazása igaz az általunk vizsgált országokra is, tehát egy adott oktatási rendszer finanszírozását több tényező határozza meg. Szerepe van benne az adott nemzet történelmének, a gazdasági fejlettségének; fontos a népesség összetétele, illetve a demográfiai tényezők alakulása, de ugyanígy meghatározó szerepet játszik az országot aktuálisan jellemző társadalmi és politikai rendszer. Olyan új és alapjaitban elfogadottnak tartott finanszírozást igyekeztek létrehozni, mely a közös teherviselést és költségmegosztást tűzte ki feladatul minden iskolafenntartó esetén. Bár felmerült az oktatás piacosításának kérdése, az akkori helyzetben az állam szükségszerű felelőssége egyértelművé vált.

Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon a normatív állami támogatás mértéke a tanulói létszámhoz igazodik, és a fenntartó jellegétől független. (Tomka 2005) A közoktatási kiadások finanszírozására – a 2013. évre vonatkozó nemzetközi áttekintés alapján – Polónyi (2019) szerint többféle csoportosítás lehetséges, ezek közül az egyik, hogy az iskolákba történő tényleges átutalások utolsó szakaszának ki a meghatározó szereplője. Lengyelország ahhoz a csoporthoz tartozik, ahol a források nagy részét a helyi önkormányzatok biztosítják. Az országok egy másik részénél, mint Csehországban is, a források elosztását a regionális vagy az állami hatóságok végzik. Végül egy harmadik lehetőség, amit Magyarország is alkalmaz: a források meghatározó részét a központi hatóságok osztják szét.

Iskolaszervezet

Az oktatási rendszerek egyes szintjein különböző intézménytípusok vizsgálhatók. A térség országaiban az iskoláskort megelőző nevelés meghatározó pedagógiai fontosságát, iskolaelőkészítő funkcióját az új oktatási törvények is leszögezik. Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon az óvodai nevelés hatékonysága és fontossága igen jelentős, ellenben Lengyelországban jóval kisebb az igénybevétele. (Kelemen 2000)

Az alapfokú oktatást illetően két jelentős tendencia mutatható ki. Egyrészt a térség országaiban (Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában) kiterjesztették és egységesítették a tankötelezettséget, másrészt megszünt a hagyományos iskolaszervezet. Ez a lengyel és cseh iskolákban a belső tagozódás módosítását jelenti. Lengyelországban az addigi 3+5 évfolyamos rendszert a 3x3-as felosztás váltja, Csehországban viszont egy évvel hosszabb lett az alapozó időszak, melyre így öt évet szánnak, s ezt követi hatodiktól még négy osztály. Szlovákiában nincs változás, ott továbbra is az első négy év az alapozásra szánt idő. Magyarországon – bár néhány helyen bevezették a hat- és nyolcévfolyamos gimnáziumot –, alapvetően többségben maradt a nyolc évfolyamos általános iskola, 4–4 évfolyamos alsó és felső tagozattal, majd erre épül rá a négy évfolyamos középfokú oktatás. (Kelemen 2000; Pusztai 2004)

Az egyházak szerepe a rendszerváltás során

A rendszerváltás politikai eseményeinek sodrásában figyelniünk kell arra a tényre, hogy a térség országaiban milyen feladatot láttak el és milyen szerepet játszottak az egyházak. A vallásszociológia egyik iránya azt vizsgálja, hogy az egyházaknak – és magának a vallásnak – milyen szerepük volt a kelet-közép-európai szocialista ideológiával történt szembenállás idején, milyen szerepet játszottak a bukásuk előkészítésében, majd az ezt követő társadalmi változások előidőzéséből miként vették ki részüket. (Tomka 2005)

A vallásosság ellentétes volt a pártállam központi ideológiai törekvéseivel. Egy olyan kulturális társadalomszervező erőnek bizonyult, amely lehetővé tette, hogy a gyülekezetekben, a kis közösségekben informális szervezetek alakuljanak és maradjanak életben, így fontos ágense lehetett az újonnan ki- és átalakuló civil társadalomnak. Nem lehet azonban az egyházak általános politikai szerepvállalásáról beszélni, hiszen minden egyház saját történelmi örökségével kapcsolódott az ország politikai struktúrájához.

A rendszerváltás előtt a felekezeti iskolák Nyugat-Európában ugyanúgy a rendszer részét képezték, a kelet- és közép-európai országokban pedig a rendszerváltást követően – a demokratizálódás lehetséges folyamatát is tük-

rözve – az akkor meglévőknél jobb iskolák utáni, vallási-világnézeti igények alakulása szerint jöttek létre. (Tomka 2005)

Tomka (2009) a kelet-közép-európai vallási változások vizsgálatakor figyelmet szentel az egyházi intézmények változásának is. Ez az intézményi „alakváltozás” jelenti egyrészt az újjáépítést, másrészt a belső szerkezeti változást. A korábbi államosítás elvette és megszüntette a felekezeti intézményeket, az egyházak léte inkább megkérdőjeleződött a társadalomban. A rendszerváltást követően a demokrácia helyreállításával az első fontos lépés volt az egyházi tulajdonok visszaadása. Ennek köszönhetően az egyházak újra tudták indítani a korábbi intézményeiket, illetve nagyon sok esetben újakat is alapítottak. Mivel így csökkent az állam uralkodó szerepe az oktatásban (és az egészségügyben is), egyre nagyobb lett az egyházak társadalmi szerepvállalása és társadalmi szervezőereje.

Tomka (2009) fontos szempontra hívja fel a figyelmet: a felekezeti intézmények személyi állománya jelentősen megváltozott. A pártállam korábbi tiltása miatt a papok, diakonisszák, szerzetesek feladatellátása ellehetetlenült, így később a lelkipásztori szolgálatok elvégzése is nehézségbe ütközött megfelelő személyek hiányában. Ebből adódik, hogy a különböző egyházi intézmények dolgozói és a hitoktatók is leginkább olyan, magukat kereszténynek valló világi emberek, akik az adott szakirányban képezték magukat.

Az egyházak iskolafenntartó szerepe – felekezeti iskolák – felekezeti oktatás

Az egyházak kétféle módon vállalnak szerepet az oktatási rendszer egyik szektoraként. (Pusztai 2009) Egyrészt iskolafenntartó jogi személyként, mint professzionális szervezetek, másrészt mint vallási közösségek. Az iskolára háromféle megközelítésből tekinthetünk: egyrészt az iskolarendszer eleme, másrészt a környezeti szükségletek által előhívott funkciók teljesítője, illetve formális és informális szervezet. (Kozma 1985) A felekezeti iskolák vizsgálatkor környezeti igényeket ellátó intézményként, illetve informális szervezatként értelmezhetjük azokat. (Pusztai 2004) A vallási szocializációt célként kitűző iskolák sajátossága, hogy az iskolaközösség olyan szabályok, szokások és meggyőződések rendszerét alkotja, mely egy speciális értékrendhez

kötődik, és magától értetődően célja a tanulmányi munka mellett a rábízott generáció vallási szocializációja is. (Pusztai 2004)

A felekezeti iskolákat eltérő módon definiálják. Tomkát (1992a) idézve a felekezeti iskola egyfajta kísérlet a társadalmi sokféleség megfelelő oktatásügyi kiszolgálására. Imre (1998) szerint a felekezeti iskolarendszer olyan vertikálisan tagolt oktatási rendszer, mely az állami oktatástól függetlenül, de azzal párhuzamos tanügyi struktúra keretei között működik.

Az oktatásban kialakuló, felerősödő egyházi szerepvállalást támogató társadalmi hozzáállás derül ki a rendszerváltás utáni különböző vizsgálatokból. Pusztai (2004) az 1993-as Gallup-vizsgálat és az 1995-ös Sonda Ipsos-felmérés eredményeire tekintve megállapítja, hogy a plurális iskolarendszer létrejötté pozitívan igazolta azt a társadalmi elképzelést, hogy a felekezeti iskolarendszer újraindítására, bővítésére, illetve kialakítására nagy az igény. A nemzetközi vizsgálatok két nagy területre fókuszálnak a felekezeti iskolákkal kapcsolatban. Egyrészt a társadalmi összetételre, a tanulmányi összefüggésre, másrészt a felekezeti iskolák pedagógiai arculatára, illetve a pedagógusok szakmai hozzáállására. (Pusztai 2004)

Az 1990-es évek tanulmányai az európai országok közül leginkább a holland és a német felekezeti iskolák vizsgálatait mutatják be. Ezek a tanulmányi eredményességet, a mögötte lévő lehetséges magyarázó változót, a családi háttérrel, a felekezeti iskolák népszerűségének okait mutatják be a holland rendszerben. (Pusztai 2004 idézi: Laarhowen et al 1986; Husen 1995; Dronkers 1995) A német felekezeti iskolákat vizsgáló kutatások szintén a tanulmányi eredményekre, a pszichoszociális fejlődésekre vonatkoznak, (Pusztai 2004 idézi: Baumert et al. 1997; Dronkers et al. 1997) s mivel hangsúlyosá vált az iskola autonómiájának kérdése, fontosnak tartották tisztázni a felekezeti iskolák feladatait is. (Pusztai 2004 idézi: Wittenbruch 1998)

A felekezeti iskolák nemzetközi vizsgálataiból az állapítható meg, hogy az egyházak által fenntartott oktatási intézményekre a társadalom széles körben tart igényt, tekintve, hogy az ebben a szektorban tanuló diákok jobb eredményeket érnek el, mint más szektorban tanuló társaik. Az eredményesség háttérében az iskolaközösség és egy meghatározott kapcsolatrendszer áll, mely a vallási közösségekben gyökerezik.

A világnézetileg plurális társadalmakban az állami oktatás mellett lehetősége van a szülőknek, hogy gyermekeik számára olyan oktatást választ-

hassanak, amely az általuk megfelelőnek tartott intézményben azt az értékrendet képviseli, ami biztosítja a saját kultúrájuk, vallási meggyőződésük megélésének lehetőségét. Ennek megvalósulásához a legtöbb nemzetnél az állami oktatás mellett, azzal párhuzamosan működnek nem állami fenntartású, alapítványi és egyházi fenntartású oktatási intézmények is. (Dronkers és Avram 2015) Az európai országokban – melyekre az utóbbi időben egyre inkább a szekularizáció jellemző (Morvai 2017) – az oktatás szabadságára és a vallásszabadságra hivatkozva tartják fontosnak az egyházi iskolák létjogosultságát. Maussen és Vermeulen (2015 – idézi: Morvai 2017) szerint ez kétféle módon valósulhat meg: egyrészt az állami iskolákban nagyobb szerepet kaphat a vallásoktatás, másrészt önálló egyházi fenntartású iskolákat kell létrehozni, megújítani vagy újraindítani.

Abban, hogy az európai országok egyes egyházi intézményei mióta működnek, milyen folytonossággal vannak jelen, eltéréseket láthatunk, miként abban is, hogy az egyházi iskolák más fenntartóhoz viszonyítva különböznek a vallási és pedagógiai jellegben. Az egyházi iskolák létjogosultságát igazolja az is, hogy a szülők igen nagy számban választják ezeket az iskolákat az állammal szemben. Európában az egyházi iskolák kérdésében sokkal inkább a vallási értékek és a gyermekek életét segítő ismeretek átadása a fontos, kevésbé meghatározó az eredményesség. (Dronkers és Avram 2015) Az egyházi iskolák nemcsak a vallási alkalmak során nevelnek, hanem a gyermekek a mindennapi élet velejárójaként sajátíthatják el és tapasztalhatják meg a vallási élményeket. (Waldekker és Miedema 2002 – idézi: Morvai 2017)

A vizsgált országok oktatási rendszerének bemutatása

Az általunk vizsgált posztoszocialista országok többségében csak 1990 után volt lehetőség a nem állami szektor újraindulására. A felekezeti iskolák működésére új törvények születtek és át kellett gondolni a finanszírozás módját is, szem előtt tartva, hogy az iskolák és az ott tanuló diákok száma is folyamatosan változik, emelkedik.

Az ide tartozó országok felekezeti iskoláiról elérhető friss adatok (Eurydice 2021) szerint a magyarországihoz hasonlóan alakul a nem állami szektor fejlődése. Az említett adatbázisban Románia felekezeti fenntartású intéz-

ményeire nem találtunk adatokat, a másik három országra viszont igen. Az egyházi fenntartású intézmények finanszírozása során a szektorsemlegesség elvét követik az országok. Csehországban erős állami támogatással indult újra a nagy hagyományokkal rendelkező nem állami szektor és az 1990-es iskolatörvény biztosította az egyházi és a magániskolák alapításának jogát. (Pusztai 2004)

Csehország

A tankötelezettség Csehországban a rendszerváltás után felemelkedett 9 évre, így a gyerekeknek 6-tól 15 éves korukig kell kötelezően részt venni a közoktatásban, az általános iskolát megelőzően térítésmentes óvodába járhatnak. Az általános iskola két részre van felosztva, az első öt, illetve az utolsó négy évre. Az általános iskolák legfontosabb feladata és célja, hogy a családi és az óvodai nevelés eredményeire építsen és megalapozza az alapműveltséget.

Az alapfokú oktatás tartalmát az Alapfokú Oktatási Keretprogram és az adott intézmény oktatási programja írja elő, mely 2007-től kötelező érvényű minden alapsiskolára. Egyrészt ebbe beletartozik a kulcskompetenciák feltüntetése: tanulás, problémamegoldás, kommunikáció, szociális és személyes kompetencia, állampolgári ismeretek és munkára nevelés. Másrészt a kilenc fő oktatási terület – nyelv és nyelvi kommunikáció, matematika, IKT, „emberek és világuk”, „ember és társadalom”, „ember és természet”, művészet és kultúra, „emberek és egészség”, „ember és a munka világa” –, melyekhez az ajánlott tanterv és az eredményelvárások is hozzá vannak tűzve.

A vallásoktatás nem szerepel a Keretprogramban, ám az oktatási törvény lehetőséget ad arra, hogy a hitoktatás – az oktatás alapelveinek figyelembevételével – megvalósítható legyen. Ha élnek ezzel a lehetőséggel, a hittan kötelező, szabadon választható vagy nem kötelező tantárgyként szerepel az iskola programjában. A nem egyházi fenntartású iskolákban erre akkor van lehetőség, ha az iskolából legalább hét tanuló szeretne hittanra járni, az évfolyamok és a tanulói csoportok pedig összevonhatók.

Az állami iskolák az állami költségvetésből, valamint a területi közigazgatási egységek – régiók és települések – költségvetéséből jutnak forráshoz. Az állami óvodák, alap- és felső középiskolák finanszírozási módját a 2020-as oktatási törvény módosította szabályozza, amely bevezette a közpénzek iskolák közötti elosztásának új rendszerét. Az iskolák állami költségvetésből

kapnak normatív támogatást, az intézmények költségvetését közvetlenül az Oktatási, Ifjúsági és Sportminisztérium határozza meg. (Eurydice 2021)

A 2020-as reform csak az állami iskolákat érinti, a magán- és felekezeti iskolákra továbbra is a korábbi rendszer, az egy főre jutó összegben keresztüli finanszírozás képlete érvényes. A felekezeti iskolákat és iskolai létesítményeket közvetlenül az Oktatási, Ifjúsági és Sportminisztérium finanszírozza, az oktatási minisztérium egyenesen az egyes iskolák számára osztja fel az alapokat, és negyedévente utalja át az iskoláknak a régiókon keresztül.

Szlovákia

Szlovákiában az egyházi iskolák bár nagy feladatot vállaltak évszázadokon keresztül a népoktatásban, működésüket 1945 tavaszán betiltották. 1989 novemberében a kommunista rezsim végével az egész társadalomban megkezdődött az átalakulás folyamata, mely hatással volt az oktatásügyre is. A felekezeti iskolák újbóli létrehozására csak 1990-ben nyílt lehetőség, a Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériumának Tt.536/1990. számú rendelete alapján, mely az egyházi iskolák létrehozásáról és működési feltételeiről szól. (Dolník 2006) Az ennek értelmében létrehozott iskolák részei az oktatási minisztérium által meghatározott iskolai hálózatnak.

1990 óta vannak felekezeti iskolák, amelyek alapítójának jogi személynek kell lennie. (Pusztai 2004) Minden követelmény ugyanúgy érvényesül, így az iskolaév szervezése, a kötelező iskolalátogatás, a tankönyvhasználat, de ez utóbbi a fenntartó egyház által javasolt könyvekkel kiegészíthető. Az egyházi iskolák célja a színvonalas oktatás és képzés mellett azok alternatív tartalmainak biztosítása, új módszerek bevezetése az oktatásba, valamint elérhetővé tenni azt a szülői jogot, hogy gyermekeik számára felekezet szerinti iskolát és oktatási intézményt választhassanak. Szlovákiában a nem állami iskolák ugyanúgy kötelesek megfelelni a hatályos iskolai jogszabályoknak és az állam által meghatározott oktatási programnak, tantervnek.

Az általános iskolai rendszerről szóló törvénykönyv 171/1990. számú módosításában foglalt demokratizálódás és humanizálás elveit a későbbi rendelkezésekkel megváltoztatták, és megfelelő kiindulópontokat teremtettek oktatási rendszerük differenciálásához és decentralizálásához, melyhez hozzátartozik a század végi igényeknek megfelelő oktatási tartalom.

1997-től a szlovák iskolarendszerben az alapiskola alsó (első négy osztály) és felső tagozatra oszlik (ötödiktől kilencedik osztályig) – 1997-től az alapiskola kilenc osztályból áll. A közoktatási törvény szerint minden hatodik életévét betöltött gyermek köteles az alapiskolába járni. (A. Szabó 2006) A felekezeti oktatásban kiemelkednek a római katolikus iskolák, melyek működési feltételeit a Szlovák Köztársaság és a Szentszék közötti, a katolikus oktatásról és képzésről szóló 394/2004. számú törvény határozza meg. Az egyéb bejegyzett egyházak, vallási egyesületek által alapított egyházi iskolák jogállását, szervezetét és tevékenységét a Szlovák Köztársaság és a bejegyzett egyházak és vallási egyesületek között létrejött, hitoktatásról szóló 395/2004. számú megállapodás rögzíti.

A nem állami iskolákat az állam is finanszírozza, ugyanannyi támogatást kapnak az állami költségvetésből, mint az állami iskolák. Az állami köznevelési intézmények – óvodák, állami általános és középiskolák – finanszírozási forrásai a Szlovák Köztársaság, az önkormányzatok költségvetése, más fizikai és jogi személyek, akik helyet és iskolai felszerelést bérelnak. Az állami költségvetésből az állami és nem állami (egyházi és magán) iskolákban folyó oktatás finanszírozására elkülönített források is rendelkezésre állnak. Az oktatásra szánt pénzügyi forrásokat az állami költségvetésből elkülönítik, és az iskolák működtetésével kapcsolatos kiadások állami költségvetési forrásait minden alapítónak az Oktatási Minisztérium osztja ki. Az állami támogatás részben fedezi a működési költségeket, a nagysága pedig függ a beiratkozott tanulók számától. (Dolník 2006) A Szlovák Köztársaság iskolahálózatában található összes állami és nem állami iskolát az állami iskola-felügyelet rendszeresen értékeli és ellenőrzi.

2004. május 13-án az állam vallásos neveléssel és hitoktatással kapcsolatos szerződést kötött a Szlovák Köztársaságban regisztrált egyházakkal. Ebben kitérnek a szabad vallásgyakorlás biztosítására és arra a szülői jogra, hogy gyermekük számára vallásos nevelést biztosíthassanak. Az alapfokú oktatásban a hittan kötelezően választható tantárgy, tartalma azonos az egyházi és az állami iskolákban, melyet a törvényes előírásoknak megfelelő pedagógusok tartanak, az adott egyház hivatalos hozzájárulásával. (Dolník 2006)

Lengyelország

A lengyel oktatási rendszer szintén kontinentális alapokon nyugszik, és nemcsak a szervezeti és pedagógiai kultúrájában hasonló a magyar oktatási rendszerhez, hanem abban is, hogy a szovjet modell is hasonló hatással volt a két ország oktatási rendszerére. A rendszerváltás utáni lengyel oktatási reformnak köszönhetően széles körben javult a minőségi oktatáshoz való hozzáférés – a tankötelezettség időtartama alatt ez ingyenes és alapvető jognak számít. A közoktatás intézményrendszerének működtetése az állam feladata, az iskolahálózat fenntartását megosztja az önkormányzatokkal.

Lengyelországban is van lehetőségük a szülőknek arra, hogy gyermekeiket állami és nem állami intézetben iskoláztassák. A nem állami szektornak három féle intézménytípusa van, melyek közül egyik az egyházak által működtetett iskola. Mindhárom intézménytípusra jellemző, az egyházi iskolán kívül a profitorientált vállalkozás formájában üzemelő privát iskolára és a helyi társadalmi csoportok által szervezett iskolákra is, hogy általában kisebb létszámúak, szabad tanterv és nyelvválasztási lehetőségük van, azonban az oktatási minisztérium engedélyére szükségük van. (Pusztai 2004)

A 2016-os iskolai oktatásról szóló törvény értelmében 2017 szeptemberétől egy év iskola előtti oktatás kötelező minden hatodik életévét betöltött gyerek számára. Szintén ez évtől vezették be fokozatosan az új nyolc éves általános iskolát, amelybe 7 és 15 éves korok között járnak a gyerekek. Az alapfokú oktatás két szakaszra bomlik, az első integrált korai iskolai oktatást nyújtó szakasz az első három évet, a második szakasz az általános iskola negyedik-től nyolcadikig terjedő osztályát fedi le. Az első három évben az átfogó fejlődés támogatása a cél, főleg az érzelmi nevelés áll a középpontban. A második szakaszban az oktatás céljai már igen összetettek, elsősorban az egyes tantárgyakra fókuszálnak. Kiemelt szerepet kap a tanulók olvasási- és idegen nyelvi kompetenciájának fejlesztése. (Eurydice 2021)

Románia

Romániában a közigazgatás francia mintán alapult, amelynek – mint már korábban említettük – a szekularizáció, az erős állami kontroll és az ebből adódó központosítás a lényege, (Frigy 2017) ami hatással van a felekezeti oktatásra is. Külön sajátossága az országnak, hogy az ortodox vallásnak – a diktatúra éveitől még államvallásként is –, kivételes helyzete volt, mert a

kommunista állammal együttműködve a román politikára is nyomást gyakorolt, így nem volt szükség egy külön oktatási intézményrendszer létrehozására, hiszen az állami oktatásban is érvényesíteni tudta akaratát.

Frigy (2017) a román oktatási törvények vizsgálata után észrevételezte, hogy Romániában a többi országhoz képest a klasszikus értelemben vett felekezeti oktatásnak nevezett intézményrendszer teljes mértékben hiányzik. A rendszerváltás után a nem ortodox egyházak kinyilvánították iskolaalapítási szándékukat, bár a tényleges alapítást az állam végzi. Pusztai (2004, 58) ezredforduló utáni kutatásának köszönhetően tudjuk, hogy a szektor „széles alapú”, „67 ezer diák tanul a magyar közösségek több mint 300 felekezeti iskolájában”.

A demokratizálódásnak köszönhetően a nem ortodox egyházak reménykedtek abban, hogy folytathatják azt a munkát, ami az egykori államosítással megszakadt, ez azonban a nagyon lassú ingatlanvisszaadások miatt nem valósult meg egykönnyen. Különösen igaz ez az óvodai nevelésre és az alsó tagozatos képzésre, melyeknek nem volt alapja, mert az ortodox hagyományban nem voltak tanító szerzetesek. Csak középiskolai szinten működnek felekezeti iskolák – a teológiai líceum.

2015-ben Romániában egy háromoldalú protokollszerződést írtak alá, amit a katolikus Püspöki Konferencia kötött meg a Nevelési és Kutatási Minisztériummal, illetve a Vallásügyi Államtitkársággal. Ennek a szerződésnek az volt a célja, hogy rendezze a felekezeti oktatás kérdéseit, melyek a 2011-es román oktatási törvény után a megváltozott társadalmi helyzet és az új törvényi keretek ellenére is fennmaradtak. A közoktatásra vonatkozó részben a bevezethető magyar és román nyelvű római és görögkatolikus hitoktatás megállapodásáról olvashatunk, miszerint az iskolai hitoktatás tanmenetét és tankönyveit a Nevelési és Kutatási Minisztérium jóváhagyásával használhatják, illetve: csak az taníthatja a római és görögkatolikus hittant, akinek erre a megyés püspöktől van engedélye. (Frigy 2017)

Mindezek alapján elmondható, hogy a rendszerváltás után több mint tíz évvel sikerült egy olyan tanügyi törvényt megalkotni (2011), mely már gondolkodik egyfajta felekezeti oktatásban, ahol van helye a (nem ortodox) egyházak véleményének is.

Összegzés

Az 1990-es évek elején Magyarországhoz hasonlóan a közép-kelet-európai országokban megvalósuló oktatási rendszer fenntartói szerkezete is jelentősen megváltozott. (Imre 2005) Az ingyenes és kötelező oktatást az állam egyik fő feladatának tekinti. Az Európai Unió országaiban törvény szerinti lehetőség van a szabad iskolaalapításra, a szabad iskolaválasztás jogára, valamint arra, hogy az alapfokú oktatás állami és nem állami intézményekben valósuljon meg. A felekezeti iskolák alapításakor nem kell bizonyítani, hogy a tevékenységük a társadalom egészének közös érdeke. (Pusztai 2004)

Az egyházak nemcsak a felekezeti iskolák alapítóiként és működtetőiként vannak jelen, hanem a hitoktatás révén az állami fenntartású iskolákban is. A felekezeti iskolákban az államival azonos tanterv alapján, azonos tankönyvekből tanítanak, de ezt kiegészíthetik saját taneszközökkel. Az állami finanszírozás az európai országokban feladatorientált, tehát minden tanuló után jár, ez igaz az állami és a felekezeti iskolákra egyaránt. (Pusztai 2004)

Az oktatási rendszer jogi szabályozásával és a kisebb-nagyobb mértékben átalakított iskolaszervezettel párhuzamosan az egyes országokban hasonlóan változtak a tartalmi szabályozások, hiszen mindenhol a közvetlen állami befolyás csökkentésére és az iskolák mozgásterének növelésére törekedtek. (Kelemen 2000) Az újonnan készült tantervek mindegyike arra irányult, hogy az ismeretközpontúsággal szemben nagyobb figyelmet fordítsanak a tanulói tevékenységekre, összekapcsolva a kontinentális szabályozást és az angolszász gyakorlatok előnyeit és értékeit.

Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Romániában a rendszerváltás után az egyházak oktatási és kulturális szerepvállalását ugyanúgy támogatta a társadalom, mint hazánkban. A totális állami oktatási rendszer nem tudta biztosítani a társadalmi egyenlőséget és az integrációt sem, (Tomka 1992) ezzel szemben a felekezeti iskolák egyik fontos tulajdonsága volt a társadalmi szükségletekre való gyors és flexibilis reagálás. (Pusztai 2020)

IRODALOM

- A. SZABÓ László (2006): *A szlovákiai nemzetiségi oktatás jelenlegi helyzete*. In: LÁSZLÓ Béla – A. SZABÓ László – TÓTH Károly (szerk.): *Oktatásügy (1989–2006). Magyarok Szlovákiában IV*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
<https://adatbank.sk/digitalis-tar/digitalizalt-konyvek/> (2022. 01. 03.)
- BALASSA Bernadett (2019): A közép- és kelet-európai országok vallásgyakorlatának regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom*, 33. évf., 2019/2. sz., 108–129.
- DOLNÍK Erzsébet (2006): *Iskolarendszerek, törvényalkotás az iskolaiügy területén*. In: LÁSZLÓ Béla – A. SZABÓ László – TÓTH Károly (szerk.): *Oktatásügy (1989–2006). Magyarok Szlovákiában IV*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
<https://adatbank.sk/digitalis-tar/digitalizalt-konyvek/> (2022. 01. 03.)
- DONKERS, Jaap – RÓBERT Péter (2005): A különböző fenntartású iskolák hatékonysága: nemzetközi összehasonlítás. *Educatio*, 14. évf., 2005/3., 519–533.
- DONKERS, Jaap – AVRAM, Silvia (2014): What can international comparisons teach us about school choice and non-governmental schools in Europe? *Comparative Education*.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03050068.2014.935583> (2022. 01. 03.)
- FRIGY Szabolcs (2017): *Az egyház és az állam közötti protokollszerződés a felekezeti oktatás rendezésére Romániában*. In: BACSKAI Katinka (szerk.): *A felekezeti oktatás új negyedszázada*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 71–80.
- IMRE Anna (1998): *A katolikus egyház és oktatás*. (Kézirat.) OKI, Bp.
- IMRE Anna (2001): Nemzetközi indikátorok használata az oktatási folyamatok elemzésében. *Új Pedagógiai Szemle*, 2001/7–8., 233–241.
- IMRE Anna (2005): A felekezeti középiskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében. *Egyház és oktatás*, 2005/3., 475–491.
- JOHNSTONE, D. Bruse (2015): Financing Higher Education: Worldwide Perspectives and Policy Options. *THF Working Paper*. Working Papers Series No.6/2015.
https://headfoundation.org/wp-content/uploads/2020/11/thf-papers_financing-higher-education.pdf (2022. 01. 02.)
- KELEMEN Elemér (2000): Oktatásügyi változások Kelet-Közép-Európában az 1990-es években. *Magyar Pedagógia*, 100. évf. 2000/3. sz., 315–330.
- KOPP Erika (2000): Keresztény oktatás Hollandiában. *Vigilia*, 65. évf., 2000/5., 354–365.
- KOZMA Tamás (1985): *Tudásgyár?* KJK, Bp.
- KOZMA Tamás (2006): *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai*. Új Mandátum Kiadó, Bp.
- MORVAI Laura (2017): *Ora et labora? Egyházi középiskolások eredményessége a 2010 utáni szektorbővülést követően*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, BTK.
- MIRÁZIK Julianna (2015): *Nevelélmélet*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Pécs http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/24/az_iskolarendszerek_nemzetkzi_tekintse.html (2022. 01. 05.)

- NAGY Mária (1999): Közoktatás a politikai rendszerváltozás utáni Közép-Európában. *Új Pedagógiai Szemle* <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00032/1999-11-vt-Nagy-Kozoktatasi.html> (2021. 12. 30.)
- NÉMETH András (2005): A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciós folyamatok tükrében. *Iskolakultúra*, 15. évf., 2005/9., 50–70.
- PUSZTAI Gabriella (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Gondolat Kiadó, Bp.
- PUSZTAI Gabriella (2020): *A vallásosság nevelésszociológiája*. Gondolat Kiadó, Bp.
- POLÓNYI István (2019): *Humán erőforrások és az oktatás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SIMONNÉ DOMBÓVÁRI Eszter (2011): *Interaktív webes alkalmazások lehetőségei a térképészeti alapismeretek oktatásában (4-6-8 osztályos középiskolások számára)*. Doktori értekezés. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.
- TOMKA Miklós (1992): Vallás és iskola. *Educatio*, 1. évf., 1992/1., 13–25.
- TOMKA Miklós (2005): A felekezeti oktatásügy társadalmi megítélése. *Educatio*, 14. évf., 2005/3. 492–501.
- TOMKA Miklós (2009): Vallásosság Kelet-Közép-Európában – tények és elemzések. *Szociológiai Szemle*, 2009/3., 64–79.
- TOMKA Miklós (1996): A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. *Szociológiai Szemle*, 6. évf., 1996/1., 157–173.

Az Európai Unió hivatalos honlapjáról:

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/slovakia/early-childhood-and-school-education-funding_en

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/funding-education-21_en

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/teaching-and-learning-primary-education-34_en

https://www.oktatas.hu/koznevelas/projektek/tamop3110_oktatasiranyitas/projekthirek/lengyel_oktatasi_reformok

CSANDA GÁBOR

A gyászpoézis megjelenése hírlapokban

**Peres Imre: *A halál fullánkja. Eszkatológiai reménység
vagy emberi reménytelenség a halál küszöbén.***

Patmosz (Patmosz Könyvtár 11.), Debrecen, 2021., 144 p.

A halállal és a túlvilággal kapcsolatos általános emberi gondolkodásról, elképzelésekről szól Peres Imre professzor legújabb kötete, melyhez az alapot az *Új Szó* és a *Vasárnap* hasábjain megjelent gyász hirdetések (-hírek, -évfordulók, temetést követő köszönetnyilvánítások stb.) szolgáltatták; a merítés egyéves időbeli szakaszra vonatkozik, konkrétan az e lapokban 2020. március és 2021. március között megjelentekre. A szerző által összegyűjtött mintegy 500 gyászjelentésből a kötetbe nagyjából 200 került.

Ezek a napi- és hetilapban megjelent, a vershez hasonló, rímelő értesítők és emlékeztetők jobbára laikus szövegek, azaz – mint ez a könyvből is kiderül – nem igazán merül fel bennük a feltámadás örömhíre, egyfelől, másfelől pedig a leggyakrabban nem szépirodalmi igényű alkotások, inkább versbe szedett állítások, s ilyen voltukban sem egyediek, hanem többnyire egymás variánsai.

Nem szorul külön bizonyításra, hogy e nép ajkán termett szövegecskék jelentése, üzenete, felépítése és formavilága sablonszerű, s egy-egy újabb gyászjelentés nyilván úgy születik, hogy a hozzátartozók kiválasztják a valaha már megjelentek közül a nekik legjobban tetszőt vagy az ő érzéseikhez vagy akár az elhunythoz legjobban illőt. Álljon itt illusztrálásra a könyv utolsó idézete; egy fiatal pár tragikus halálának tizedik évfordulóján jelent meg a *Vasárnap* 2021. február 16-i számában: „*Nyugodjál békében, legyen édes álmod, / Örökké emlékezni fog rád szerető családod.*”

A kötetben – mint mindegyik idézethez tartozóan – lábjegyzetben szerepel az elhunyt neve is, hiszen a gyászjelentés részeként ez is megjelent az újságban (s ezzel maguk az emlékezők tették publikussá a szöveget). Látha-

tó, hogy a kétsoros első része lényegében az elhunytnak szóló jókívánság, a második pedig fogadalom: a család magával a fizetett hirdetéssel is kifejezi azt, hogy emléket kíván megőrizni és állítani, így az idézett vers részben – természetesen – önreprezentáció is.

A célközönség és a források

Peres Imre több szempontból vizsgálja és dokumentálva elemzi ezeket a külön műfajt is alkotó sajtószövegeket. Az egyik ilyen szempont a célközönség. A szerző itt rámutat a társadalom szekularizációjára, pontosabban arra, hogy megrázó helyzetben (s a haláleset, ugye, feltétlen az) még a hívők is világiasodnak, nem reménnyel telten gondolkodnak és éreznek, mert „a halál közelében ugyanúgy kétségbe esnek, keseregnek, láznak, vagy olyan szövegeket közölnek, amelyek reménytelenek és már-már materialisztikusan hatnak”. A példák közül álljon itt egy részlet egy középkorú férfi halála tizedik évfordulójára a családja által közzétett versből: *„Mondanánk, de nincs kinek. / Elvesztettük már a hitet.”*

A szerző a későbbiekben is vizsgálja, hogy a közölt jelentéseknek van-e egyházi (vallási, hitbéli) jellegük, avagy részben vagy teljesen világi jelentéseket hordoznak, vagy, ahogy ő írja, a szöveg „teljesen emberi síkon mozog, és az embereken kívül más dimenzióval nem is számol”. Fontos ez, hiszen az elemző református lelkész, tanszékvezető egyetemi tanár, tehát az ő szemzőge közvetíti számunkra az információkat, s ezek értelmezésekor ez az elsődleges szempont. (Egy néprajzos vagy egy irodalmár nyilván teljesen más szempontból tekintene a vizsgált anyagra. Vagy legalábbis részben másból, mert a szerző maga is sokféle szempontot érvényesít.)

A következő fejezet a gyászjelentési szövegek forrásait mutatja be. Sok rímes gyászír vagy emlékezés saját termék, és ezeknél csak az a fontos, hogy szépek és meghatóak legyenek. Más szövegek költőktől átvett sorok, hiszen verset faragni nem mindenki tud.

A szerző szerint még nem kutatott kérdés, hogy a klasszikus idézetek (klasszikus költőink idézése) csak az értelmiségi gyászolókra vall-e, avagy általában bárkire. Kosztolányit, írja, elég gyakran idézik, de Juhász Gyulát is, Petőfit, Tóth Árpádot, Márait, Adyt... – a sor nyilván hosszan folytatható.

tó, visszafelé menve a korokban, egészen az antik szövegtöredékekig. Nem ritka, hogy egy hatásos versidézetet átvesznek egymástól a gyászolók, azaz sok az újraközlés, a folklorizálódott mintaanyag, mint ahogy gyakorta olyan idézeteket választanak költőinktől, melyek nemcsak hogy nem gyászemlékezésre készültek, hanem – „szepulkrális kontextusban”, azaz halotti, síri szövegkörnyezetben – kiábrándítóak. A sok idézet közül lássunk két ilyen, tehát kiragadott Petőfi-sort: *„Csak annyi az élet, mint futó felhőnek / Árnya a folyón, mint tükrön a lehelet.”*

Nem Márai-szöveg, hanem könyvének címe emelődik bele a gyászszövegbe: *„A gyertyák csonkig égnek... / De emléked itt marad.”* – ami jól mutatja, hogy ezek a gondosan megválogatott és kiemelten fontosnak tartott (hiszen a nagyközönségnek szánt, tehát reprezentatív célú) szövegek nem ritkán kliésékből építkeznek, s közhelyek halmozásai. Ami természetesen nem értékítélet akar lenni, hanem megállapítás. Van ellenkező példa is, amikor a kiválasztott szemelvény minden tekintetben (egyháziban is) megállja a helyét, íme egy Ady-részlet: *„...mikor a lelkem roskadozva vittem, / Csöndesen és váratlanul / Átölelt az isten.”* Egy helyt Peres Imre rámutat arra, hogy a versek megidézése mellett gyakoriak a dalszövegekből vett idézetek is.

A szerző vizsgálja azt is, mennyiben otthonról hozott, s mennyiben szerkesztő által jobbitott, csiszolt a gyászír, amikor is a hozzátartozók által küldött „nyers” szövegben a hírt leközlő újság szerkesztője igazít egyet, ha megkérlik vagy ahol ennek szükségét érzi. De általában nem ez a jellemző, hanem az, hogy a majdani hirdetés szövege otthon fogalmazódik: *„Ez sokszor különböző (iskolai, gyermekkori) versemlékekből tevődik össze, amelyek magának a családnak vagy a halottnak lehettek kedvesek.”* Gyakori, hogy a szöveg egy korábbinak módosított változata, „javított” vagy aktualizált, testre szabott variánsa, vagy több előzőből van összeállítva, azaz kompiláció.

A megjelent szövegek nem esztétikai célokat követnek, hanem, mint ezt a szerző is állítja: *„mély emberi érzelmekből fakadnak, ezért többnyire nem az a törekvés érvényesül bennük, hogy minél csodálatosabb szöveget közöljön a gyászoló család, hanem a fájdalomról adjon hírt [...] Ezért a szabad alkotás, szövegkorrekció vagy annak aktuális kiegészítése, átköltése respektálandó, mivel a szöveg elsősorban a gyászüzenet hordozása végett született.”*

Külön fejezet foglalkozik a gyászjelentések reprodukciójával, azaz hogy a gyászjelentések eredeti (vagy inkább: eredetinek látszó) szövege sorozato-

san ismétlődik. Peres Imre figyelme kiterjed a versszöveg alatti formulákra („*fájó szívvel emlékeznek*” stb.); a temetés után közölt köszönésekre; arra, amikor az elhunytnak a társadalomért vagy a köz érdekében kifejtett munkássága is megemlíthető stb. A köszönetnyilvánítások is szólhatnak valamely közösségnek, társadalmi szervezetnek, a szerző ezekre is talált példákat: a méhészszövetség köre, az önkormányzat, a kulturális csoport, a Csevadok érdekszövetség tagjai, a citerazenekar csoportja. „[G]yakoriak az olyan jellegű megemlékezések – említi ennek kapcsán –, amelyek a temetés után eléggé részletes köszönetnyilvánításba torkollnak [...] Ez egyúttal azt is ki akarja fejezni, hogy a halott milyen közkedvelt volt és hol volt a helye a szűkebb vagy szélesebb környezetében.”

A motívumoktól az antropológiai elemekig

Az emlék és az emlékezés fejezet azt járja körül, hogy nemcsak a haldoklóknak fontos a tudat, hogy ne feledjék el, hanem a hozzátartozóknak is, még évtizedek múltán is megemlékeznek a születésnapjáról vagy az elhunyt napjáról. Ezért fontosak az újságban megjelenő évfordulós szövegek. Ezek az emlékezést, a nem felejtést, a fájdalmat, a hiányt tematizáló sorok „belekerülnek a gyászszövegekbe, és ott őrződnek sokáig”. Külön fejezet szól a gyászjelentések és megemlékezések leggyakoribb motívumairól – ilyen az örök elmenetel, a hátramaradt úr, az odaveszett remény, az elveszett boldogság, de például az emlékőrző ígéret is. Mindenesetre, állapítja meg a szerző, még a „könnyű álm” is gyakoribb, mint az „Isten szeretetében bízva”: a „hit alapján való szembenézés a halállal” egy-két kivételes esetre redukálódik.

A halálidő komponensei tárgykörében Peres Imre aszerint osztályozza példáit, hogy (az egyébként csaknem mindig) hirtelen bekövetkezett halál okozta gyász miként fogalmazódik meg ezekben a versekben-szövegekben (a halál korán érkezik, vagy hirtelen, többnyire váratlanul stb.) „A halálidő mindig különböző és mindig egyedi” – vonja le a tanulságot.

Azt a tényt, hogy a gyászjelentéseknek csak egészen kis töredéke reflektál a vallásra és a hitre, a szerző a beszédes című *Biblikus ignoráció* fejezetben is taglalja: „szinte minimális az utalás [...] a bibliai motívumokra, könyvek-re”, és ha mégis, az is inkább „csak vallásos vagy istenes hangulatú vers-

formák szintjén marad”. E tényből posztulálja következtetését, mely „együttal erős üzenet a teológiának”: „fájdalmas felismerés az, hogy a halál által sújtott emberek az élet legkritikusabb pillanataiban magukra maradnak”. S ezt erősíti föl a következő összegzés: „A gyászjelentések elemzése, amit e könyv első részében végeztünk, óriási mementót jelent az egyháznak, illetve az egyház teológusainak, lelkipásztorainak, tanítóinak és minden hívő embernek [...] a gyászszövegekben alig találunk keresztyén vagy bibliai motívumokat.”

Meglehet – teszem hozzá laikusként –, a gyászolók figyelme, közvetlen a temetés előtt vagy után, automatikusan inkább az elhunyra, mint a hitűkre irányul, s valószínű, hogy a friss és minden bizonnyal mélységes fájdalom is az elhunytat helyezi előtérbe, emeli piedesztálra, ideiglenesen tehát Isten elé is. Talán épp az ilyen gyásztól magukba roskadt hozzátartozókra vonatkozik az ismert bibliai rész is, mely a hitet és a krisztusi út követését mondja fontosabbnak: „Kövess engem, és hagyd a halottakra, hogy eltemessék a halottaikat!” (Mt 8,22) A „halottak” alatt itt alighanem azokra kell gondolni, akiket a gyász csak a temetésre tesz alkalmassá, minden egyébre megbénít.

A temetői vagy gyászpoézis értékszintje című fejezet előbb megállapítja, hogy a szövegek alapján elmondható: a temetések zöme polgári jellegű volt. Sőt, feltételezhetően „az egyházi temetést igénylők is sok esetben egyáltalán nem ápolnak kapcsolatot az egyházzal”.

A szociál-etikai és familiáris elemek című fejezet egyenként számba veszi az elhunyt családja gyászmunkájának ismérveit-jellemzőit: családsirató eszkatológia, a halott visszavárása (a róla való álmodással akár), hiány-eszkatológia (az idő nem gyógyítja a megsebzett szívet), a megszépítő emlékezés (megszépített eszkatológia), az elhunythoz való ragaszkodás (elengedés nélküli eszkatológia), a felejtés nehézsége (felejtés nélküli eszkatológia), az elmaradt elbúcsúzás feletti bánat, az emlékezés, bánatörzés, a hitevesztett eszkatológia stb.

A szepulkrális-antropológiai elemek fejezetben arról van szó, hogy a halállal, a temetéssel a hozzátartozók felől „a hangsúly főleg a testre, nem pedig a lélekre esik”, vagyis „az itt közölt számtalan halálhírből és gyászmegemlékezésből az tűnik ki erőteljesen, hogy íróik és vallóik leginkább csupán emberi síkon mozognak, ezért a halál tényét zömében csak antropológiai oldalról szemlélik és értelmezik”. – Ilyen értelemben tehát ezek a szövegek azt is

tükrözik, hogy a gyászolók hívők-e, s ha igen, mennyire mélyen és aktívan élük meg a saját hitüket.

Peres Imre könyvében egy saját gyászverset is közöl (*Vers epilógus gyánánt: Gyermekként félttem a temetőtől* – Bíró Dezső madi gondnok emlékére), mintegy autentikus ellenpéldájaként a munka fő részét kitevő megemlékezésversek döntő többségének. A bőséges szakirodalom után csaknem félszáz oldalnyi szemelvénygyűjtemény zárja a kötetet, konkrét és adatolt, a két nevezett lapban megjelent gyászversekből. Kiváló szakmunka, mely bizony számíthat a laikus olvasóközönség érdeklődésére is. S nem lepne meg, ha majdani gyászversek forrásaként is szolgálna.

VITÉZ FERENC

A „temetői” versek eszkatológiai vizsgálata

Peres Imre: *A halál fullánkja. Eszkatológiai reménység vagy emberi reménytelenség a halál küszöbén.*

Patmosz (Patmosz Könyvtár 11.), Debrecen, 2021., 144 p.

A recenzens ezúttal abban a kivételezett helyzetben van, hogy Peres Imre eszkatológiai reménységéről (és az alcím témamegjelölését folytatva: a halál küszöbén az emberi reménytelenségről) írott könyvének már a kéziratát is tanulmányozhatta. Ráadásul munkatársként is ismerheti Peres Imrét, aki a Debreceni Református Hittudományi Egyetem professzora, az Újszövetségi Tanszék, mellette a Patmosz – Bibliai Tudományok Kutatóintézete vezetője. A kutatóintézet rendszeresen szervez nemzetközi eszkatológiai konferenciákat, önálló monográfiákat és tanulmányköteteket ad ki, s Peres Imre könyve a 2013-ban elindított *Patmosz Könyvtár* sorozat 11. darabja. Ezeknek a kiadványoknak a gondozásánál egyrészt szerkesztőként volt jelen, illetve a saját munkái is itt jelentek meg: például *Pál apostol túlvilági látomásairól* 2015-ben,

Az apokaliptikus egyház címmel 2019-ben vagy a *Korinthusi hitvitákról* 2020-ban; valamint a közeli tervek között van egy újszövetségi kommentárokat közreadó könyv megjelentetése is.

A kötetet föllapozva rögtön kiderül, hogy nem elsősorban vallástörténeti vagy vallásfilozófiai munkáról van szó, noha tematikája illeszkedik a szélesebb értelemben vett vallástudományhoz, hiszen az ismertetett és szaktudományos módszerekkel kommentált, illetve tipologizált példatára szakrális folklórvonatkozásokban gazdag, és következtetései hozzájárulnak az eszkatologikus irodalom értelmezéshálójának árnyalásához. S nem is „a halál küszöbén” álló (azaz saját halálával szembesülő) ember személyes hitéről vagy öröklétbe vetett reménységéről értekezik a szerző, hanem az itt maradottak, az élők közössége gyászversekben, emlékfeliratokban, újsághirdetésekből megnyilvánuló keresztyén vagy profán „halottkultuszának” reprezentációjáról. Ezért tartalmát és problematikáját talán konkrétabban tükrözte volna egy egyszerűbb témamegjelölő alcím, mint például a „halotti versek és gyászszövegek eszkatológiai vizsgálata”.

Gyászversekbe fojtott fájdalom

Mint a szerző az előszóban kifejti: ha nem is lehet halandó sorsunkat befolyásolni, a történelem számos példát mutat a halálélmény feldolgozásához, a fizikai elmúlással keletkezett hiány feloldásához, de különböző kísérletek történtek a halál „túlélésére” is – a mitológusokat és a filozófusokat egyaránt foglalkoztatta a kérdés. Például „a sírokba tett aranylemezekéken talált túlvilági útbaigazításból kitűnik, hogy az ókori orfikusok úgy próbálták legyőzni a halált, hogy közben egy átmenethez segítő rítust alkalmaztak”; vagy Mircea Eliade gondolatmenetét követve: „az ember a halálban csak az egy(ik) egzisztenciája számára hal meg, [...] a halál, mint a legfelsőbb beavatás [...] egy új szellemi egzisztenciának a kezdetét jelenti. Sőt még több: a születés, halál és regeneráció [...] egyazon misztérium három momentumaként ragadható meg.”

A nyitott sírnál vagy friss fájdalommal a szívben azonban az embereknek nincs kedvük filozofálni, „inkább engednek szabad folyást fájdalomuknak, bánatuknak, és olykor vigasztalhatatlan keserűségüknek, amit a halál-

hírekbe, gyászjelentésekbe és az elveszített szeretteikre való megemlékezéseikbe fojtanak” – mutat rá Peres Imre. S könyve egyrészt arról szól, hogy miként jelenik meg mindez a napi sajtóban, nevezetesen a felvidéki *Új Szó* napilap és a *Vasárnap* hetilap gyász- és emlékszövegeinek közléseit rögzítve, másrészt a mintegy kétszáz, egészében vagy részben idézett gyászszöveg eszkatológiai kontextusának értelmezésére és motívumok szerinti besorolására, az emlékezők szepulkrális vonatkozásban reprezentálódó világképének rövid kommentárjára is kísérletet tesz.

A szövegek egészen frissek: 2020 márciusa és 2021 márciusa között jelentek meg, és a tanulmányban bemutatott, nagyrészt értelmezett gyászversen kívül a közel félszáz oldalas mellékletben is a háromszázat megközelítő tétel szerepel – ezeket a szerző csak érintette a főszövegben, és nagyszámú közöttük az ismétlődés vagy variáns is. (A megjelenési adatokon túl azok szélesebb környezetét, a gyászszövegek születésének gyakran egészen részletesen leírt kontextusát, a források mellett a lehetséges szövegpárhuzamokat is megismerhetjük a lábjegyzetekből.)

Peres Imre megjegyzi, hogy bár a vizsgált célközösséget a Felvidék határ mentén elhelyezkedő települései alkotják, a megfigyelések és következtetések általánosnak tekinthetők. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem hallgatóival ugyanis több hasonló vizsgálatot végeztek korábban (negyven hallgató folytatott gyűjtést saját városának vagy falujának temetőjében: Magyarországon, Kárpátalján, Erdélyben és Szlovákiában), ezekből a gyűjtésekből és szövegkutatásokból pedig nagyjából ugyanaz a halálszemléleti jelleg mutatható ki.

„Halál, hol a te fullánkod?”

Mielőtt megvizsgálánk a kötet felépítését, és röviden bemutatnánk a kutatás eredményeit, érdemes a címnél is megállnunk. A *halál fullánkja* Pál Korinthusiakhoz írott első levelére utal: „Amikor pedig (ez a romlandó romolhatatlanságba öltözik, és) ez a halandó halhatatlanságba öltözik, akkor teljesül be, ami meg van írva: »Teljes a diadal a halál fölött! Halál, hol a te diadalod? Halál, hol a te fullánkod?» A halál fullánkja a bűn, a bűn ereje pedig a törvény. De hála az Istennek, aki a diadalt adja nekünk a mi Urunk Jézus

Krisztus által!” (1Kor 15:54–57) A fullánk itt a halál okát nevezi meg, s mielőtt a halál (mint utolsó ellenség) eltöröltetik, a Megváltónak (avagy Krisztus segedelmével az embernek) előbb a bűnt kell legyőzni. A szepulkrális költészet (a halottak emlékére szövegezett feliratok összessége, az úgynevezett „temetői poézis”) természetesen nem a halott bűnös voltára utal, sokkal inkább az erényeit sorolja, és a hozzátartozó fájdalmát, veszteségét, magára maradottságát, emlékező kötelességeit és érzelmeit szólaltatja meg.

Nos, Peres Imre is megszólaltatja a saját fájdalmát, mégpedig azt, hogy a gyászolók olykor mélyre zuhannak a keserű veszteségérzésben, „és ez elégé nyersen jelen van a nyilvánosságra hozott közléseikben is” – a legtöbb esetben hiányzik a vigasztalódás mozzanata. A gyászszövegek jellemzően sajnos nem tükrözik „a halállal szembeni élő reménységet, amelyet Jézus halála és feltámadása nyújt nekünk”, ezért nehezedik nagy súly az egyház és teológusai vállára: „hogyan lehetne ezt a hírt hallhatóvá tenni úgy, hogy a halál közelében talpon maradjunk és a reménytelenség ellenére tudjunk reménykedni (Róma 4,18).” Hogy hol és hogyan szúr „a halál fullánkja” – erre is rámutat a könyv, melynek az idézeteket bevezető helyzetképei és a szövegeket kísérő következtetései segíthetnek a feladatok kijelölésében is.

A szerző több helyen, visszatérő jelleggel utal könyvében arra, hogy a főszövegben vizsgált és a mellékletben közölt mintegy félezer idézetben alig lehet föllelni keresztyén vagy bibliai motívumokat, elhanyagolható azoknak a szövegeknek a száma, amelyekben bibliai vers vagy a Szentíráshoz kapcsolódó konnotáció található. Feltételezve, hogy az újságokban közreadott hirdetések a vallásos közösségek eszkatologikus viszonyulását, nem pedig a divatkövető társadalmi elvárásokat reprezentálják, ez azt is jelentheti, hogy a vallásosságot mérő statisztikák ellenére a halál közelében – de még a halál évfordulóra közreadott hirdetésekben sem (!) – a hit ereje és az Istenbe vetett reménység helyett az emberi veszteség és a fájdalom tükröződik vissza. Vagy a biblikus szövegek és motívumok hiánya esetleg azt jelzi, hogy „az egyház és lelkipásztorai az igehirdetésben, a lelkek gondozásában vagy közvetlenül a temetői liturgiában nem tudják érthetően megfogalmazni a Krisztusba vetett hit reményét és eszkatológiáját?” – kérdezi Peres Imre, figyelmeztetve egyúttal arra, hogy a gyász kommunikációjában sokkal jobban kellene hangsúlyozni a halál és a halál utáni élet, Krisztus feltámadása és az örök élet reménysége Szentírásban markánsan jelenlévő üzeneteit.

„Nehezen definiálható eszkatológia”

Érdemes alaposan áttanulmányozni és megfontolni Peres Imre könyvének (a tanulmány végén található) *Teológiai és lelkipásztori feladatok* című fejezetét, melyhez szervesen hozzátartozik a megelőző, *Nehezen definiálható eszkatológia* című rész is.

Ahogy írja: a gyászjelentések eszkatológiája azért is nehezen definiálható, mert alig van bennük ilyen (szigorúan értelmezett) motívum, s ha mégis föllelhető, az „negatív töltetű” vagy „népi jellegű”, ami alatt a szerző azt érti, hogy „lefelé orientált és rövidtávú, azaz csak a sírig érő”, így pedig „annál hosszabb ideig tartó bánat és keserűség kíséri a gyászolók életét”.

Néhány olyan példát találni csak, amelyekben (1.) a „halál mint álom” jelenik meg, másutt (2.) „asztrális” vonatkozása van a szövegnek (a halott a csillagok között van, illetve maga is csillaggá változott); (3.) feltűnik a „kozmosz eszkatológia”, a valahol fenn, az égben, az égi éterben létezés képzelete; (4.) s gyakran él tovább a halott az emberek szívében és emlékezetében. A pozitív bibliai eszkatológia (5.), az igazi bibliai reménységre utalás kivételes – itt például János, Pál levelei, a Zsoltárok vagy a Példabeszédek idézeteivel, illetve parafrázisaival találkozhatunk.

Ugyanakkor a teológiai vonatkozású motívációk mellett az olyan profán szempontokat sem lehet mellőzni, melyek nem a túlvilágra, hanem az itthon maradásra (és az itt maradókra) vonatkozik elsősorban. Ezek a motívációk is jól körvonalazhatók a gyászszövegek és -hirdetések alapján: (1.) a gyászoló hozzátartozókban a szöveges emlékállítással rögzülnek az elhunyttal közösen szerzett kedves élmények; (2.) a hozzátartozók ezzel fejezik ki őszinte tiszteletadásukat; (3.) a gyászolók újra átélik a fájó hiányt; (4.) s talán tudat alatt a lelkifurdalás is megfogalmazódik, hogy az eltávozottnak többet is adhattak volna életében.

Peres ötödik szempontként említi, hogy a halottakra való emlékezésben fontos tényező lehetne az eszkatológiai hit – „ez is készíthet gyászunkban arra, hogy nagyobb reménységgel tekintsünk halottaink után, mivel így nagyobb megnyugvásunk van abban, hogyha tudjuk: halottaink az Úrban vannak (Jel 14,13), és mi az innenső oldalról (bár látatlanul, mégis) látjuk őket hit által.”

Források és motívumok

A gyászjelentési szövegek forrásait áttekintve Peres Imre megállapítja, hogy azok köre széles, de nagyjából jól behatárolható. Egyrészt ismert költőktől (például Petőfitől, Tóth Árpádtól, Juhász Gyulától, Kosztolányitól, Adytól, Máraitól, József Attilától stb.) vesznek át vagy építenek be sorokat a saját szövegbe, melyek a szepulkrális közegben néha bizarrá, de mindenképp pesszimista üzenetűvé válnak; máskor egy családtag készíti a szövegezést, vagy a szerkesztőség valamelyik munkatársa írja meg az emlékező verset.

Gyakori eset, hogy a család egy már korábban megjelent idézetet vesz át, esetleg módosítja azt, illetve több korábbi szöveget kompilál. (A klasszikus költői példák mellett sikerült néhány, a lokális kánonban ismert szerzőt is azonosítani – Horváth Piroska, Pacziga Andrea, Juhász Magda –, ezek köre bizonytalannal tovább gazdagítható.)

A gyászszituációban nem a szöveg esztétikuma a mérvadó, hanem az emberi fájdalomról szóló híradás, ezért Peres Imre sem kéri számon annak poétikai értékeit. Sőt hozzáteszi, hogy „ebben a műfajban tolerálható az is, hogy ha az eredeti vagy új ritmus akadozik, a szöveg zenei összhangja nem érvényesül, vagy a szövegtesttől idegen kifejezések kerülnek bele – ugyanez előfordul az antik görög sírfeliratokban is, ahol az eredeti pl. homéroszi versek metrikussága töredezik éppen az aktualizálás, átköltés vagy kiegészítés miatt”.

A kötet hatodik fejezete foglalkozik a gyászjelentések és megemlékezések leggyakoribb motívumaival – ezek közé tartozik például az örök elmeletel; a hátramaradt úr; az odalett remény; az elveszett boldogság; az emlékezés ígérete –, majd *A halálidő komponensei* című fejezet az egyes kategóriákat idézetekkel is illusztrálja. Ilyen toposz a többi közt az, hogy a halál mindig korán, hirtelen vagy váratlanul érkezik, meglepő azonban a kötetben gyakran nehezményezett „biblikus ignoráció”, hiszen még azok a gyászszövegek is, melyekben fölfedezhető valamilyen „egyházias” utalás, többnyire csak a vallásos keretre vagy Istenre apellálnak, nem pedig az örök élet reménységére.

A rendszeresen visszatérő motívumokat a *Szociál-etikai és familiáris elemek* című fejezetben sorolja a szerző. Visszatérő vagy vándormotívum a család-sírató, a hiány- vagy a bánatörző, a szépítő, az elengedés-, a felejtés- vagy a

búcsúszónélküli, továbbá a hitet-vesztett eszkatológia kategóriájába tartozó mozzanatok. Ezt a motívumtárat gazdagítja tovább a *Szepulkrális-antropológiai elemek* című fejezet, szemléletes példák és értelmezések, a laikus számára is világos magyarázatok kíséretében.

További kutatások ösztönzője

A recenzens már a kéziratot átolvasva megjegyezte, hogy hiánypótló mind a kötet, mind a föltárt példaanyag, illetve annak leírási és értelmezési módszere! Mindazonáltal további kutatásokra is ösztönözhet például a folklorizáció folyamatát illetően, tehát hogy miként válnak a temetői „népköltészet” részeivé klasszikus költői művek vagy verssorok, illetve milyen folyamat eredményeként lesz sír- vagy emlékvész például egy popdal szövegéből (lásd a Demjén Ferenctől vagy a Republic zenekartól származó idézeteket).

Kultúrakutatói szempontokat is érvényesíteni lehet azt kérdezve, hogy a választott idézet, felirat (főleg akkor, ha klasszikus irodalmi átvételről van szó) mennyiben tükrözi a kulturális és műveltségi közeget, valamint annak feltérképezése is izgalmas eredményeket ígérhet, hogy a gyászversek milyen naiv vagy népi költői tendenciákhoz sorolhatók. Érdemes volna talán arra is rápillantani, hogy újabban a temetkezési vállalkozások és/vagy az internet eleve gazdag idézetmerítési repertoárt kínál – s a jelen gyűjtemény ehhez is kellő kiindulási alapot ad. Az egyébként gazdagon adatolt idézeteknél a további filológiai – például a szakrális folklór sajátosságait is figyelembe vevő – forráskutatás a szövegátdorlások és változatok sajátosságaira is rámutathat.

Bizton ajánlható tehát a kötet nemcsak a teológusoknak vagy a gyakorló lelkipásztoroknak, lelkigondozóknak, hanem általában mindenkinek, aki a halállal leginkább hivatásából adódóan is találkozik, de a néprajzzal és a modern folklórral foglalkozók, a kulturális és vallásantropológusok vagy az irodalmárok is haszonnal forgathatják.

Útmutató a Mediárium folyóirat hivatkozási rendszeréhez

A közlésre leadott tanulmányokban, cikkekben és ismertetőkben javasolt a szövegközi hivatkozások használata. Ennek formája: (Szerző neve Megjelenés éve, oldalszám). Pl.: (Nemes Nagy 1992, 45–47)

Kérjük, hogy a tanulmányhoz **irodalomjegyzéket** csatoljanak, melyben a hivatkozott művek szerzői betűrendben követik egymást. A művek adatainak formázására lásd a lábjegyzetes hivatkozásoknál leírtakat, annyi változtatással, hogy a tanulmányban hivatkozott oldalszámok helyett a közlemény teljes terjedelmét kell megadni.

A hivatkozásnál minden esetben ez első és az utolsó oldalszám közé a kötőjelnél (-) nyájából kétszer hosszabb nagykötőjel vagy félkvirtmínusz kerül: – (Alt+0150).

Ahol a tudományterület (pl. irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet) hagyományai megkövetelik a lábjegyzetek alkalmazását, az alábbiak szerint kérjük formázni:

1. Az idézett gondolatra, mondatra vagy bekezdésre vonatkozó lábjegyzet indexszáma mindig az idézetet vagy a mondatot záró írásjelet követi. Pl.: „irodalmi grammatika”.¹⁷

2. **Monográfiák:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Monográfia címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: RÉTI István (1994): *A nagybányai művésztelep*. Kulturtrade Kiadó, Bp., 78.

3. **Szerkesztett kötetek:** SZERZŐ neve, szerk. (A megjelenés éve): Cím: alcím. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: HELTAI János – GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, szerk. (2008): *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21. – 2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 178–179.

4. **Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Tanulmány címe: alcíme*. In: A KÖTETET SZERKESZTŐ(K) neve (szerk.): *A tanulmánykötet címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: SZABÓ András (1984): *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. In: FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 209–221.

5. **Folyóiratban közölt tanulmányok és cikkek:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): A közlemény címe, *Folyóirat neve*, Évfolyamszám., Megjelenés éve/Szám., oldalszám. Pl.: BÓDIS Zoltán (2004): *Mese és szakralitás, Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.

6. Internetes hivatkozások: SZERZŐ neve: *A közlemény címe*. Internetes cím (letöltés ideje) Pl.: DALLOS Edina (2005): *Funkciók, intenciók és attribútumok (Hommage à Propp)*.

Palimpszeszt, 2005/június http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.)

A hosszabb internetes hivatkozások címeit webcímrövidítő alkalmazásokkal rövidíthetjük le (pl: tinyURL).

Az internetes hivatkozások címét szövegközi hivatkozásokban és lábjegyzetben nem, csak az irodalomjegyzékben kell megadni.

7. Visszaulások. Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művére hivatkozunk, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kiskapitálissal szedett Uő rövidítést használjuk. Ha a közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, akkor az *Uo.* rövidítést használjuk. Ha korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk újra: SZERZŐ VEZETÉKNEVE, Megjelenés éve, oldalszám. Pl.: SZABÓ 1984, 24. Ha ugyanazon szerző ugyanazon évben megjelent több művét is idéztük korábban, a megjelenés évét kiegészítjük az ábécé kisbetűjével: SZABÓ 1984a, 19.

Ha a tanulmány táblázatot tartalmaz, azt word táblázatszerkesztővel készítsék, ha ábrát vagy diagramot, azt szürkeárnyalatos JPG-formátumban (a képfájl nevében az ábra vagy diagram sorszámát feltüntetve) külön is csatolják a kézirat mellé (lehetőleg jól elkülöníthető árnyalatokat használva). Ha a közlemény fotómellékletet tartalmaz, azt szintén szürkeárnyalatos JPG-fájlként, nyomdai minőségű felbontásban csatolják.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BEREK SÁNDOR – *szociológus, kulturális antropológus, romológus*

CSANDA GÁBOR – *irodalomtörténész, szerkesztő*

JOÓ ANIKÓ – *nevelésszociológus*

KÁDÁR ANNAMÁRIA – *pszichológus, mesekutató*

KECZÁN MARIANN – *irodalomtörténész, muzeológus*

KENYHERCZ RÓBERT – *nyelvész*

KISS JÁNOS – *pszichológus*

MAJOR ENIKŐ – *doktorandusz, módszertan-tanár*

MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA – *neveléskutató*

RESZEGI KATALIN – *nyelvész*

TÓTHNÉ KOSZTIN BEÁTA – *közoktatási szakértő, környezetvédelmi szakmérnök*

VITÉZ FERENC – *irodalomtörténész, kultúrakutató*